

Földvály Miklós István
AZ ESZTERGOMI BENEDIKCIONÁLE

MŰHELYTANULMÁNYOK

1.

MŰHELYTANULMÁNYOK 1.

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

AZ ESZTERGOMI BENEDIKCIONÁLE

Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon

Argumentum Kiadó

—
ELTE BTK Vallástudományi Központ
Liturgiátörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2014

Készült az OTKA K 78680 (Középkori pontifikálék Magyarországon)
és K 109058 (A nyugati liturgia változatainak kutatása) kutatási programjainak,
illetve az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával.

ISBN 978-963-446-726-7

© Argumentum Publishing House, 2014

© Földváry Miklós István, 2014

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

Az Esztergomi benedikcionále jelentősége.....	7
Kutatástörténet	8
Leírás	12
Kodikológia, paleográfia, díszítés.....	12
Szövegminőség, helyesírás.....	15
Notáció.....	17
Tartalom.....	19
Műfaj.....	20
Szerkezet	22
Történelem	26
Datálás.....	26
Eredet	31
Használat és hagyományozás	36
A benedikcionále mint irodalmi alkotás.....	38
Produktív liturgikus műfajok.....	39
Előzmények, öröklött tételek.....	40
Bibliai, homiletikai és liturgikus háttérszövegek	42
A mű egységessége, környezete, keletkezése.....	46
Formai jellemzők, stilisztika	49
Liturgia.....	52
Perikóparend.....	52
A kántorbőjti orációk	57
Bérmálás	60
Ordinációk.....	62
Dedikáció	72
Főpapi beöltözés és lépcsőima.....	79
A szerzőség kérdése.....	81
A kiadás elvei	83
Helyesírás és oldalkép.....	83
Főszöveg	85
Kritikai és forrásapparátus	87
Függelék	89
Köszönetnyilvánítás.....	90
Források és szakirodalom.....	91
Kéziratok	91
Ősnyomatványok és antikvák	93
Bibliográfia	97

RÖVIDÍTÉSEK

AER	De antiquis Ecclesiae ritibus (MARTÈNE)
B	Braunschweigi benedikcionále (Wolfenbüttel, Staatsarchiv VII B 313)
BNF	Bibliothèque nationale de France
BSB	Bayerische Staatsbibliothek
CBP	Corpus benedictionum pontificalium (MOELLER)
CA	Codex Albensis (Graz, Universitätsbibliothek 211)
G	Németújvári misszálé (Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner 1/43)
H	Hartvik-agenda (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 165)
KMTL	Korai Magyar Történeti Lexikon (KRISTÓ — ENGEL — MAKK)
LMA	Lexikon des Mittelalters
M	Magdeburgi pontifikále (Magdeburg, Domgymnasium 154)
MNS	Missale notatum Strigoniense (Pozsony, Archiv Mesta EC Lad. 3 & EL 18)
OR	Ordines Romani (ANDRIEU)
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár
P	Pray-kódex (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy 1)
PGD	Durandus-pontifikále: Pontificale Guillelmi Durandi (ANDRIEU)
PL	Patrologia Latina
PRG	Német–római pontifikále: Pontificale Romano-Germanicum (VOGEL)
S	Benedictionale Strigoniense (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 89)
SGel	Sacramentarium Gelasianum (MOHLBERG)
SGr	Sacramentarium Gregorianum (DESHUSSES)
SRH	Scriptores Rerum Hungaricarum (SZENTPÉTERY)
V	Veszprémi pontifikále (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317)
Z	Zágrábi pontifikále (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 124)

AZ ESZTERGOMI BENEDIKCIONÁLE JELENTŐSÉGE

Az úgynevezett Esztergomi benedikcionále (*Benedictionale Strigoniense*, a továbbiakban: S) a XI. század utolsó negyedéből való liturgikus kézirat, amely ünnepélyes főpapi áldásokat tartalmaz az egész egyházi évre, közli a bérmlás, a papi ordinációk és a templomszentelés rítusát, utólagos bejegyzésként pedig a misére való beöltözés és az oltárhoz járulás rendjét. Jóllehet a középkor óta a zágrábi székesegyház könyvei között őrzik (ma a Knjižnica Metropolitana MR 89 jelzetű kézírata), eredetileg egy olyan, többkötetes pontifikále első része lehetett, amelyet Magyarország prímási széke, Esztergom használatára állítottak össze; áldásokat tartalmazó, legterjedelmesebb részének pedig rajta kívül csak Szászországból: Braunschweighből és Magdeburgból származó tanúi ismertek, mindkettő a XIII–XIV. századból.

Az S a magyarországi liturgia első fönmaradt emléke, de jelentősége nemcsak tiszteletreméltó korából fakad. Forrásértékét növeli, hogy szövegváltozatai megbízhatók, esztergomi eredetét pedig történelmi, filológiai és liturgikus érvek egyszerre igazolják. Legkorábbi kéziratunk ezért egyszersmind a legrepresentatívabbak közé tartozik.

Magyar vonatkozásban az S az irodalom- és a liturgiátörténet szempontjából is hiánypótló. A főpapi áldások ciklusát a ma rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján magyarországi szerző fogalmazta meg a XI. században, egyéni hangon, átgondolt szerkezetben, nagy intellektuális mélységgel és művészi igénnyel. Mivel ebből a korból csak kevés és viszonylag rövid irodalmi szöveg maradt ránk, az S fontos hozzájárulás a XI. századi —természetesen még latin nyelvű— magyar irodalom régóta lezártnak hitt korpuszához. Ami pedig a liturgiát illeti, egyedül az S alapján alkothatunk fogalmat arról, hogy milyen változatban végezték az ordinációk és a dedikáció rítusát a korabeli Magyarországon, és szintén csak az S-sel összevetve ítéltethetjük meg annak a néhány későbbi forrásnak a jelentőségét, amely még tartalmazza őket. A kézirat közvetve a korai esztergomi misepropriumról is tudósít, pedig ennek első közvetlen, megbízható tanúi csak a XIV. századból valók.

Nemzetközi vonatkozásban az S, illetve egy, vele azonos hagyományt folytató braunschweigi kódex tartalmazza a latin rítusú főpapi áldások leggazdagabb ismert gyűjteményét. A közel 300 áldást számláló ciklus, amelynek mintegy háromnegyede esztergomi alkotás, még a leggazdagabb vizigót áldássorozatokat is fölülmúlja, és nyelvi, gondolati színvonala mindvégig egyenletes marad. E túlradó alkotókedvet nem gyakorlati körülmények motiválták: ünnepélyes főpapi misét már ekkor sem celebráltak hetente többször. A háttérben inkább egy olyan elkötelezett műhely tevékenységét sejthetjük, amely a fiatal magyar egyház saját úzusának kialakításán munkálkodott. Föltehetőleg ebben a környezetben fogant a bérmlás, az ordinációk és a dedikáció rendje is. Az S ezért betekintést enged abba a folyamatba, amelynek eredményeképpen egy liturgikus úzus a középkorban megszületett.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az S-t a modern kutatás számára Germain Morin fedezte föl¹ azzal a két, XI–XII. századi kézirattal együtt, amelyek a magyarországi liturgikus úzus első fönmaradt tanúi, és amelyeket jogosan nevezünk „a zágrábi triásznak”.² Habár Morin eredeti szándéka szerint csak a figyelmet kívánta volna fölhívni e kódexekre azzal, hogy alapvető leírásukat adja, és megfogalmaz néhány fölvetést eredetükkel kapcsolatban, meglátásai közül több maradandó érvényűnek bizonyult, mások pedig a szerző tekintélyének köszönhetően tartották magukat sokáig.³ Morin a kódexet mai terjedelmében ismerte, de még a restaurálás előtti bekötetlen, megviselt állapotában. Írását két vagy három, XI–XII. századi kéznek tulajdonította, műfaját mint püspöki áldásokat és rövidített pontifikálét határozta meg. A kodikológiai leírásnál ő foglalt állást először az esztergomi eredet mellett. Érvélese elsősorban az ordinációk elején szereplő patrocíniumokra és Szent Adalbertnek a litániában elfoglalt, kitüntetett helyére épült. A szanktoráléból Remete Szent Pál ünnepét emelte ki magyar vonatkozásban, kissé esetleges érveléssel. Problémának tartotta viszont, jóllehet indokolatlanul, hogy a szövegben *episcopus* szerepel *archiepiscopus* helyett. Végül Morin ismerte föl először, hogy az S bérmálási ordója részletekbe menően megegyezik a Hartwick- vagy helyesebben Chartvirgus-pontifikále (a továbbiakban: H) bérmálásával.

Franjo Fancev, a zágrábi egyetemi könyvtár korabeli vezetője Morin ihletésére kezdte tanulmányozni a kódexet.⁴ Maradandó érdeme, hogy azonosította a korabeli könyvtári állomány jelentős részét a székesegyház XIV. és XV. századi inventáriumainak tételeivel,⁵ és eloszlatta azt a tévhitet, amely szerint Zágráb középkori liturgiája ószláv jellegű lett volna. Helytelenül határozta viszont meg az S műfaját (szakramentárium), és alaptalanul kétségbe vonta magyar eredetét. Helyette csehországi származását föltételezte a Szent Adalbert és Szent Margit patrocíniumokra, illetve a kódexbe utólag, igénytelenül beírt 'Dyonisius Bohemus' szavakra hivatkozva.

A magyar kutatás felé Dragutin Kniewald közvetítette Morin eredményeit, és cáfolta Fancev hipotézisét a cseh eredetre vonatkozólag.⁶ Morin leírását jelentősen pontosította és részletezte. A könyv műfaját a *Benedictionale* + *Pontificale* szavakkal írta le, de tőle származik a közkeletűvé vált 'Esztergomi benedikcionále' megjelölés is. Egyszerűsödve föllállította azt a népszerű, ám megalapozatlan elméletet, hogy a zágrábi triászt Duh, Zágráb első, cseh származású püspöke kapta ajándékba különböző magyar

¹ MORIN: „Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles” 60–63.

² Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 165. (Chartvirgus- vagy Hartwick-pontifikále, a következőkben ezt idézzük H szíglummal) és MR 126. (Szent Margit-szakramentárium).

³ A szakirodalomban fölvetett kérdésekre nem itt, hanem alább, a megfelelő fejezetekben térünk ki.

⁴ FANCEV: „O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj” 537–540.

⁵ TKALČIĆ—LASZOVSKI: *Povjesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba prijestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* XI. 138., 147., a két leltár kiadása: TKALČIĆ: „Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka”.

⁶ KNIEWALD: „Esztergomi Benedictionale (XI. század)”.

egyházaktól, és vitte magával 1094-ben, a püspökség alapításakor Zágrábra. Ha ezt nem is tudta bizonyítani, idézte a zágrábi káptalani könyvtár középkori katalógusait, amelyek valóban tudni vélnek egy, esetleg az S-sel azonosítható benedikcionáléről.

A tanulmány egy történeti exkurzust is tartalmaz Kühár Flóris tollából.⁷ Ebben a szerző pontosan azonosította az egyházakat, amelyek az ordinációk elején szereplő patrocíniumokhoz tartozhattak. Az így nyert eredmények, a litánia beható elemzése és a rubrikákban fölfedezett 'metropolitanus' szó révén Kniewald egyrészt az esztergomi eredet mellett hozott föl újabb érveket, másrészt a pontosabb datálást tartotta lehetségesnek. *Terminus post quem*-ként a legifjabb hivatkozott egyház, a garamszentbenedeki monostor alapítását (1075) jelölte meg, *terminus ante quem*-ként pedig az első magyar szentek kanonizációját (1083) abból a megfontolásból, hogy később az ő nevüket is okvetlenül fölvetnék volna a benedikcionáléba, vagy legalább a litániába. Mivel az utóbbi érvet maga sem tartotta perdöntőnek, kiegészítette azzal, hogy az S mindenestre 1100 előtt kellett, hogy íródjék. Ekkor ugyanis az esztergomi zsinat mértékadónak nyilvánított egy bizonyos liturgikus tárgyú *libellus*-t: ezt sokan Konstanzi Bernold *Micrologus*-ával azonosítják, a *Micrologus* pedig helyteleníti a Szentháromság ünnepeét, amely viszont az S áldásgyűjteményének szerves része.

A magyarországi liturgia kezdeteinek összefüggésébe először Radó Polikárp helyezte az S-t.⁸ Érdemben nem foglalkozott vele, de megfogalmazott egy olyan tévedést, amely időnként azóta is fölbukkan a szakirodalomban. Eszerint a püspöki áldás a vizigót és a gallikán rítusok sajátja, így egy kelet-európai forrásban a benedikcionále pusztán megléte is francia hatásra enged következtetni. Jóllehet a püspöki áldás eredetileg valóban a nem római latin rítusok felől terjedt el a nyugati egyházban, a XI. századra vetítve ez a vélemény tarthatatlanul anakronisztikus.

A zenei paleográfia szempontjából Zoran Hudovský közölte az S első elemzését.⁹ A notációt szentgalleninek tartotta, de —Kniewald és Radó hatása alatt, egyébként minden alap nélkül— egy neumaformát normann jellegűnek vélt. A mindkét forrásban adatolt dallamokat összevetette az első egészében fönmaradt magyarországi antifonáléval,¹⁰ és közeli rokonságukat állapította meg.

A benedikcionálék kutatásában mérföldkövet jelentett Edmond Moeller nagyszabású műve, a főpapi áldások gyűjteményes kiadása (*Corpus benedictionum pontificalium*, a továbbiakban: CBP),¹¹ amelynek záró kötete kísérletet tett az áldások szövegcsaládjainak rendszerezésére. Moeller forrásjegyzéke mindössze egy kilencsoros ismertetőt szentelt az S-nek,¹² amelyből kiderül, hogy csak Kniewaldon keresztül tudott róla, személyesen nem használta, és így nem is építhette be a CBP-be. Moeller még Eszter-

⁷ Uo. 219–226.

⁸ RADÓ: „De originibus liturgiæ Romanæ in Hungaria sæculi XI.” 302., a tanulmány magyar változata: Uő: „A magyar liturgia eredete a XI. században”.

⁹ HUDOVSKÝ: „Benedictionale MR 89 of the Metropolitan Library in Zagreb”.

¹⁰ Graz, Universitätsbibliothek No. 211., facsimile tanulmánnyal és mutatókkal: FALVY—MEZEY: *Codex Albensis* (a továbbiakban: CA).

¹¹ MOELLER: *Corpus benedictionum pontificalium*, a továbbiakban: CBP.

¹² Uo. I. XLVI; B 77–78.

gomot is tévesen lokalizálja mint szerinte jugoszláviai várost. A CBP közvetve mégis hozzájárult az S jobb megértéséhez, mert lehetővé tette, hogy a későbbi kutatás tisztázza azt a viszonyt, amely közte és a már földolgozott szövegcsaládok között van.

Szendrei Janka a magyar középkor hangjegyes forrásainak monografikus feldolgozásakor kezdett foglalkozni az S-sel,¹³ majd 25 év után ugyanő összegezte a kutatás paleográfiai, kodikológiai, történeti és liturgikai tanulságait.¹⁴ Mivel érdeklődése a zenei anyagra és a liturgikus rendre irányult, elsősorban a dedikáció és az ordinációk hangjelzett tételeivel foglalkozott. Az S-t mint a magyarországi liturgia első tanúját értékelte, és részletes elemzésnek vetette alá a kódex neumaírását. Szerinte a dél-német és az annak hatása alatt álló egyes észak-keleti térségekre jellemző hangjelzések képviselője, de ezek maguk is számos stílusra ágaznak szét, így az S közvetlen forrásvidékét nem lehet azonosítani. Az azonban egyértelmű, hogy az S-ben még nem mutathatók ki olyan, a későbbi magyar hangjelzések felé mutató tendenciák, amelyek a H egyes neumaírásaiban már megragadhatók. Legsajátosabb neumája is csak részleges kapcsolatban áll a későbbi magyarországi neumaírások fő vonulatával.

Az S szövegpaleográfiai értékelése Veszprémy László nevéhez fűződik,¹⁵ aki a Bernhard Bischoff által közreadott bajorországi írásminták alapján¹⁶ fogalmazta meg véleményét. Eszerint az S írása annak a jobbra dőlő ovális stílusnak (*schrägovaler Stil*) a tanúja, amely elsősorban bajor–osztrák területen terjedt el a regensburgi Szent Emmeram-monostorból, legjelesebb művelője pedig egy Otloh nevű szkriptor (kb. 1010–1070) volt. A kódexet ennek alapján —korábbi véleményét revideálva—¹⁷ a XI. század második felére keltezte, és a dél-német íráskultúra képviselőjének tartotta.

Az S-re és a főpapi áldásokra általában vonatkozó eredményeket Török József kapcsolta össze,¹⁸ amikor fölismerte az esztergomi áldásgyűjtemény szinte tökéletes egyezését a braunschweig–magdeburgi szövegcsaláddal. Így, az elsődleges források teljes anyagának vizsgálatával európai összefüggésbe helyezte a kutatást, és elvileg lehetővé tette az áldásgyűjtemény rekonstrukcióját. A braunschweig–magdeburgi szövegcsalád mindkét forrása több mint kétszáz évvel fiatalabb az S-nél, Török mégis azt föltételezte, hogy a gyűjtemény német misszionáriusok révén került Magyarországra. Habár az ellenkező irányú hatás semmivel sem kevésbé valószínű, Török érdeme, hogy az S-t a magyar liturgia kezdeteinek összefüggésében tárgyalta, és —a paleográfiai tényekkel összhangban— hangsúlyozta a német kapcsolatot, szemben a Kniewald–Radó-iskolával, amely indokolatlanul túlértékelte a magyar liturgia francia vonatkozásait.

¹³ SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* 19., Uő: *Középkori hangjegyírások Magyarországon* 95–96., 113., 118–119.

¹⁴ SZENDREI: *Mos patriae* 47–54.

¹⁵ VESZPRÉMY: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása” 224–226.

¹⁶ BISCHOFF: *Kalligraphie in Bayern* Abb. 25., Katalog, Abb. 23., 24.

¹⁷ VESZPRÉMY: „Legkorábbi hazai szakramentáriumaink” 128–129. szerint az ordinációknál említett Szent Margit-monostor az 1108-ban alapított dömösi társaskáptalannal azonos, ahonnan a szerző a zágrábi triász harmadik tagját, az úgynevezett Szent Margit-szakramentáriumot is eredetettette. Az S tehát ez után, de még a XII. század első felében kellett volna, hogy keletkezzék.

¹⁸ TÖRÖK: „Az Esztergomi Benedictionale”.

A kronológiai sorrendet megtörve kell utalnunk Willy Lüdtke cikkére és forrásközlésére.¹⁹ Ő volt az, aki az S-ről szóló első híradásokkal egy időben tételjegyzéket közölt a braunschweigi forrásról²⁰ (*Benedictionale Brunsvigense*, a továbbiakban: B), és kiadta a magdeburgi forrás áldásait²¹ (*Pontificale Magdeburgense*, a továbbiakban: M). Míg a B az S-nek majdnem pontosan megfelel, az M ugyanennek a szövegcsaládnak kivonatos képviselője, amely a bőséges készletet egy-egy, a nagyobb ünnepeken és az év vasárnapjain használatos tételre korlátozza. Lüdtke rövid bevezetője minden tekintetben elavult és félrevezető, az áldásokat ugyanis nemhogy gall előzményekre, de egyenesen Szent Norbert (kb. 1082–1134) magdeburgi érsekségére vezeti vissza, holott ő az S keletkezési ideje táján született. Lüdtke munkája mégis hiánypótló. A magdeburgi Domgymnasium könyvtára ugyanis, amely az M-et is őrizte, részben szétszóródott, részben megsemmisült a II. világháborúban. Az M az elpusztult állományhoz tartozott,²² szövegét egyedül Lüdtke cikke tartotta fenn. Pótolhatatlan veszteség, hogy a benedikcionálén kívüli részeket, amelyek magdeburgi úzus szerinti pontifikális ordókat kellett, hogy magukba foglaljanak, sosem lesz már alkalmunk megismerni.

Negatív eredménnyel zárult az összevetés, amelyet Sólymos Szilveszter végzett el az S és egy másik magyar benedikcionále, a Pannonhalmi kódex között.²³ A két gyűjteményben nemcsak az áldások száma tér el jelentősen, hanem az egyezések is mindössze hús, Európa-szerte kedvelt, ünnepi tételre korlátozódnak. Perdöntőnek számít, hogy egyáltalán nincs egyezés a pünkösdi utáni vasárnapokra rendelt áldásokban.

Közeli munkatársaink közül Józsa Attila elsősorban a benedikcionále és a pontifikále műfaji kapcsolatának ártértékelésével foglalkozott,²⁴ mi magunk pedig az S és a többi magyar pontifikále, különösen a H és a Zágrábi pontifikále²⁵ (*Pontificale Zagrabienne*, a továbbiakban: Z) viszonyával kapcsolatban²⁶ tettünk közzé tanulmányokat. Szaszovszky Ágnes a dedikáció szertartásrendjét vetette össze az ordó későbbi magyar forrásaival, és helyezte el nemzetközi összefüggésben.²⁷ Ezeket az eredményeket alább, a megfelelő fejezetekben fogjuk ismertetni.

¹⁹ LÜDTKE: „Bischöfliche Benediktionen aus Magdeburg und Braunschweig”.

²⁰ Wolfenbüttel, Staatsarchiv VII. B 213. (A szakirodalomban hivatkozott Landes-Hauptarchiv ma már nem létezik, utódja a Niedersächsisches Landesarchivnak alárendelt Staatsarchiv Wolfenbüttel.)

²¹ Magdeburg, Domgymnasium Ms. 154. (elpusztult) 56^v–90^v.

²² WINTER: *Die Manuscripta Magdeburgica der Staatsbibliothek zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz* I. 18. „Kriegsverlust” megjelöléssel jegyzi. Külön érdeklődésünkre ugyanezt erősítette meg Kurt HEYDECK a Staatsbibliothek zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz kéziratára és Marita von CIEMINSKI az Universitäts- und Landesbibliothek Halle, Sachsen-Anhalt különgyűjteményei részéről. Az egykori Domgymnasium megmaradt állománya e két könyvtárba került, néhány kötetet kivéve, amelyek ma is Magdeburgban, a Kulturhistorisches Museum tulajdonában vannak.

²³ SÓLYMOS: *A Pannonhalmi Kódex* 223–244.

²⁴ JÓZSA: „Benedictio pontificalis sollemnis”, Uő: „A benedikcionále mint liturgikus könyvtípus”.

²⁵ ZÁGRÁB, Knjižnica Metropolitana MR 124., kritikai kiadás és facsimile tanulmánnyal, mutatókkal: ŠAŠKO: *Zagrebački pontifikal* MR 124.

²⁶ FÖLDVÁRY: „A Hartvik-agenda és a Német–római pontifikále” 150–152., Uő: „Egy hiányzó láncszem” 383–388.

²⁷ SZASZOVSZKY: *A veszprémi pontifikále templomszentelési ordója* 47–67., 85–101.

LEÍRÁS

A kézirat bemutatását 2012. szeptemberében végzett, helyszíni fölmérésünk és a kiadás készítése során szerzett tapasztalataink szerint közöljük, szakértő kollégák korábbi eredményeinek figyelembevételével. A kodikológiai leírás Madas Edit, a paleográfiai értékelés Veszprémy László,²⁸ a művészettörténeti összegzés Wehli Tünde,²⁹ a notáció elemzése Szendrei Janka³⁰ munkáján alapszik, egyedül a nyelvi színvonalról és az írásmódról szóló alfejezet teljesen sajátunk.

Kodikológia, paleográfia, díszítés

A kódex finom, fehér pergamenre íródott, lapmérete 224×152 mm, 114 levélből áll. Az újkorban kapta első és hátsó papír előzéklapját és a ceruzás levélszámozásokat,³¹ amelyek közül az egyik a bal felső sarokban, a másik a jobb külső margón, középen fut. Egy harmadik ceruzás levélszámozás kíséri a jobb felső sarokban a benedikcionálén kívüli ordókat a 82. levéltől. A kézirat 15 ívfüzetből áll, a következő elrendezésben:

$$IV^{1-8} + V^{9-18} + III^{19-24} + 10IV^{25-104} + III^{105-110} + II^{111-114}$$

A 64. levél után (a 8. ívfüzetet követően) hiányzik egy ívfüzet (a tartalom szerint összesen 26 áldás, ami a meglévő részek alapján körülbelül 8 levelet, tehát pontosan egy ívfüzetet foglalna el). A 4. ívfüzetből a 26. levél után hiányzik egy levél a tartalom szerint, de az ívfüzet teljes, azaz másolási hibáról lehet szó.

Az írás egyhasábos tükörbe illeszkedik, amelynek mérete 158×105/110 mm. A keretvonalak duplák, az iniciálék a két függőleges keretvonal közé esnek. A kódex első, nagyobb részében oldalanként 20 megvonalazott sor van, a 89^r-től kezdve (akolitusok szentelése) 22 sor. A kódex teste —a lapszéli jegyzeteket és az utolsó fólió függelékait leszámítva— végig egy kéz írása, szép, egyenletes Karoling minuszkula. Dél-német jellegűnek, az úgynevezett ferde ovális stílus képviselőjének tűnik. Ez az írástípus időben a XI–XII. századra, térben a bajor–osztrák területek, közelebről talán Regensburg kulturális befolyására enged következtetni.

A 84. fóliót (Mindenszentek litániája) egy, az oldal aljából kivágott, majd egy kis vágatba derékszögben visszafűzött „lapozófül” segít kikeresni. Ilyen „lapozófülek” a H-ban is találhatóak. Intenzív használatról árulkodnak a könyv benedikcionálén kívüli

²⁸ VESZPRÉMY: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása” 224–226.

²⁹ Az összegzés WEHLI Tünde 1983-as emlékeire és a helyszínen készített rajzaira, illetve néhány újabb fényképre épül. Egy 2005-ös bécsi paleográfiai konferencián érintőlegesen foglalkozott a kódexszel VESZPRÉMY Lászlóval közösen tartott előadásában: VESZPRÉMY — WEHLI: „Das Verhältnis von Schrift und Bild in ungarischen Handschriften vor 1300”.

³⁰ SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* 19., Uő: *Középkori hangjegyírások Magyarországon* 95–96., 113., 118–119., Uő: *Mos patriæ* 51–54.

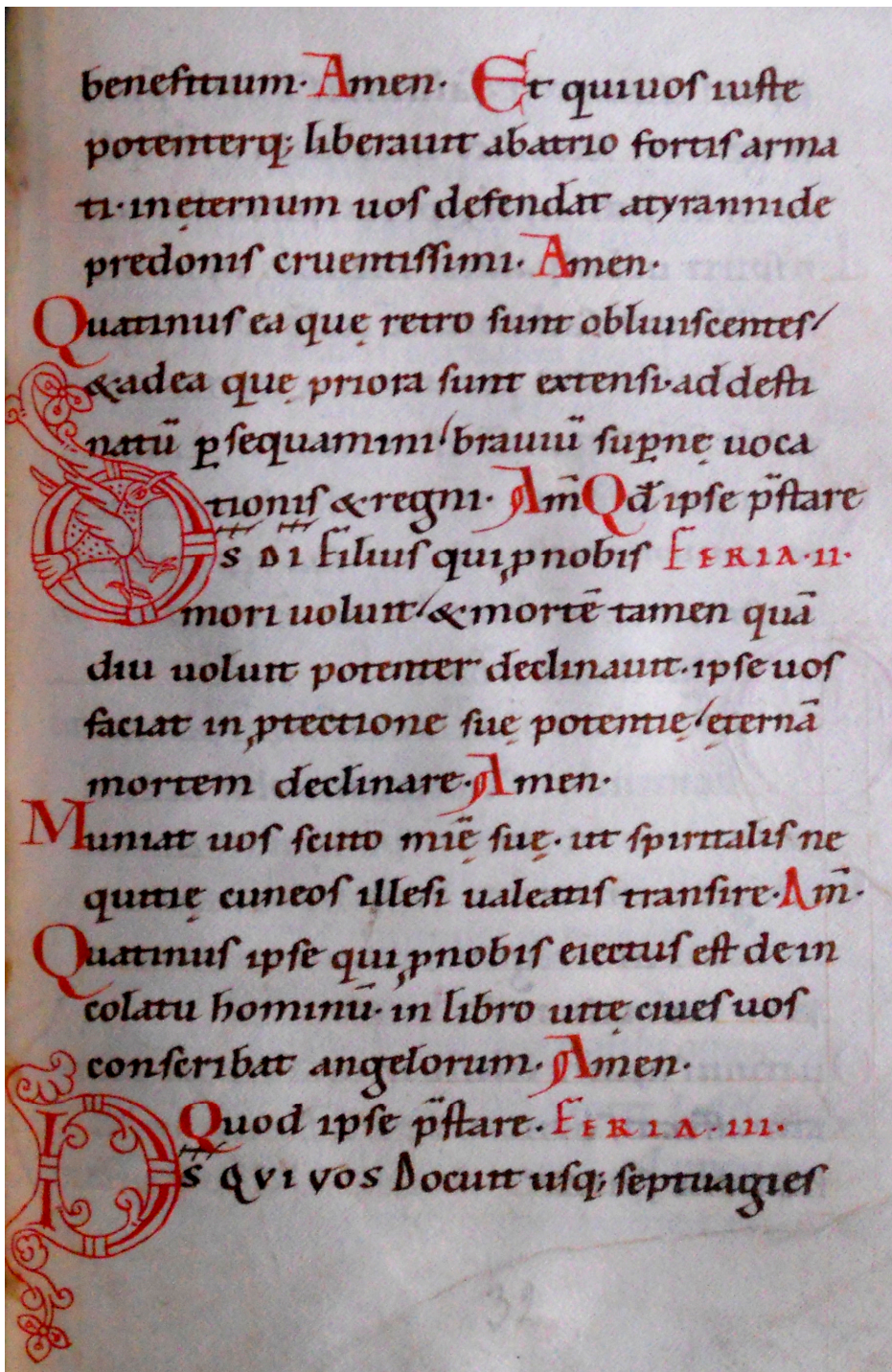
³¹ SZENDREI: *Mos patriæ* 47. szerint a ceruzás számozás (a kettő közül vsz. a jobb margón futó) magától Germain MORIN-től származik.

szakaszát a lapok alján szennyező ujjlenyomatok (főleg a bérmálásnál, az ordinációknál és a dedikáció oltárszentelési szakaszában: 81^v–106^r), maga a benedikcionále viszont szinte érintetlen. A szöveget több egykorú és későbbi kéz javította és egészítette ki, elsősorban az ordinációknál:

- (1) „Fekete kéz”: a benedikcionáleban a *Dyonisius Bohemus* és *Bohemus episcopus* bejegyzések (40^r),³² elnagyolt rajzok és iniciálék (57^r, 66^{r-v}, 68^r, 69^v, 72^v, 73^r), egyes kommúnis és votív áldások címfeliratai (72^v, 75^r, 76^{r-v}, 77^v, 78^v, 79^v, 80^{r-v}), az ordinációknál közölt litánia változó betétversei a dedikációra alkalmazva (84^v). Nem egyértelmű, hogy melyik kéznek tulajdonítandók, de a benedikcionáléhoz kötődnek még kisebb javítások és a problematikus kiejtésű szavak megfelelő szótagjain elhelyezett hangsúlyjelek, pontosabban hangsúlyt jelző neumák.
- (2) „Barna kéz” (XIV. század?): a litánia kiegészítése újabb szentekkel (83^v, 84^r), címfeliratok és *Hic character imprimatur* kezdetű marginális jegyzetek az ordinációk egyes fokozataihoz (86^r stb.), rajzok (86^v), margófeliratok és kiegészítések az allokúciókhoz (ld. alább), az oltárszentelés rendje (97^v), a dedikációban aláhúzások (98^r, 101^r, 105^r, 106^r, 108^r), az oltárszentelésnél is használatos részek kiemelése lapszéli jegyzettel (99^v, 100^v, 101^{r-v}, 103^v, 105^v, 112^v), egy kihúzás (101^r), további megjegyzések (99^v, 100^{r-v}), szövegtagoló jelek (85^v, 103^v), keresztek az áldások szövegében (106^v).
- (3) „Az admoníciók keze”: az ordinációkban az egyes fokozatokhoz tartozó allokúciók *Admonitio* címmel (86^v, 87^r, 88^{r-v}, 90^r, 91^v). Ez a kéz biztosan korábbi a barna kéznél, mert az már olvasta és kiegészítette ennek a bejegyzéseit.
- (4) „Az ordinációk másik keze”: további lapszéli jegyzetek és kiegészítések a lap alján (90^v, 91^r, 93^v, 94^r, 97^r).
- (5) „A dedikáció másik keze”: lapszéli jegyzetek (103^r, 106^v), *Benedictio tabule* címmel rubrikális kiegészítés (107^v).
- (6) A kódex végére két további kéz jegyezte be a bérmálás második változatát (114^r), illetve a főpapi misére való beöltözés és az oltárhoz járulás szövegeit (114^v). Az előbbi nagyjából egykorú a kódexszel, de biztosan a XII. század közepe előtti, az utóbbi XIV. századi.

A kódexet vörös tollrajzos iniciálék díszítik emberfejjel (5^r), állatokkal (5^v), palmettával (6^r, 31^v, 32^r). A 34^r levélen megszakad az igényes díszítés, az oldal közepétől más árnyalatú egyszerű, igénytelen vörös iniciálék, rajzok és rubrikák következnek a fentebb leírt kezeketől. A 40^r levélen a *D(eus)* *D*-je helyén ügyetlen címer látható. Az 57^r *D(eus)* iniciáléjában egy másik ügyetlen rajz: térdeplő püspök alak tiarával, a 65^v levélen ismét ügyetlen címer püspöksüveggel, a 68^r *O(mnipotens)* iniciáléjában pásztorbot. E rajzok valószínűleg XIV. századi, dilettáns művész alkotásai.

³² KNI EWALD: „Esztergomi Benedictionale (XI. század)” 216–217. bizonyos Dr. BARADA-ra, a zágrábi egyetem korabeli paleográfatanárára is hivatkozva *Dyonisus Boljicinus*-nak olvassa a bejegyzést, ezzel is gyengítendő FANCEV tételét a kódex cseh eredetéről. Véleményünk szerint FANCEV olvasata helyes, abban viszont KNI EWALD-nak van igaza, hogy egy késői és ügyetlen bejegyzés mit sem bizonyít a kézirat származási helyére vonatkozólag.

Az S 32e fóliója iniciaisékkal

Az iniciálék karakteres elemei a következők: (1) a karéjos szegélyű félpalmetták, amelyek egy központi vonal két oldala mentén szimmetrikusan vannak elrendezve; (2) az íves levélhátnak köszönhetően plasztikus hatású, karéjos szélű félpalmetták; (3) kis, háromkaréjos levelek; (4) félpalmettákból formált rozetták; (5) kis, négylábú állatok; (6) repülő madarak; (7) sárkány és állatfejek, olykor nyitott szájukból vagy csőrükből kibújó indával; (8) kettős gyűrűből formált szíjpántok. Az egyes elemeket gyakran belső rajz gazdagítja.

A motívumok többsége a Karoling-kori könyvfestészet öröksége, a X–XI. századi könyvművészet is ezekre támaszkodott. A kódex festője egy Karoling hagyományokra visszanyúló és az Ottó-korban is tekintélyes műhely hagyatékára épített. A motívumok alapján leginkább egy regensburgi műhely munkásságának-motívumkincsének az ismerete feltételezhető, de számításba vehető még Salzburg, Reichenau vagy valamely kisebb műhely is. Ezekben az S motívumkincsét a XI. század első felében még sűrűn alkalmazták. A későbbiekben ritkán tűnt fel, Magyarországon 1100 előtt ismerhették, vagy mintapéldányról másolták. A pontosítást a néhány állat nyakát legyezőszerűen körülvevő sörény párhuzamainak megtalálása segítené. A festő a tollrajz-technikát jól ismerő, biztos kezű mester volt.

A kódexet 2001-ben restaurálták, ekkor kapta jelenlegi, három bordára vont sötétbarna bőrkötését. Azelőtt bekötetlen volt, amint arról a szakirodalomban legutoljára Hudovský (1967) tájékoztat.³³

A kéziratot a következő könyvtári bejegyzésekkel látták el: (1) az első kötéstabla belső oldalán nyomtatott etikett: *Metropolitanska Knjižnica prvostolnog Kaptola Zagrebačkog (u Pohrani Kr. Sveuč Knjižnice) M. R 89.* (a jelzet kézírással); (2) az 1^r levél felső margóján *49 d 440* (ceruzával); (3) könyvtári pecsét: 3^r, 41^r, 113^r; (4) a hátsó kötéstabla belső oldalán pecsét: *Konzervirano, restaurirano i uvezano u Središnjem laboratoriju i restauraciju Hrvatskog državnog arhiva – Zagreb* (kézírással kiegészítve: 2001 god.).

Szövegminőség, helyesírás

Az S a rokon kódexekkel összevetve a szövegnek szinte mindig a legjobb változatát hozza. Ha néhol akadnak is gyengébb olvasatai, nyelvtanilag értelmetlen vagy tartalmilag logikátlan helyek alig akadnak benne. Ezért megállapíthatjuk, hogy mintapél-

³³ Uo. 229. szerint az S lehetett az a könyv, amely szerepel már a székesegyház legrégebb, XIV. századi „A” leltárában is: *Item, unum aliud benedictionale repositum est inter reliquias pro plenario, et descriptum supra inter plenaria*, de amelyről az 1425-ös „B” leltár részletesebben szól: *Item, unum benedictionale, ex una parte argento coopertum, figura sancti regis Stephani sibi impressa, inter reliquias deputatum*, vö. TKALČIĆ: „Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka” 120., 136. A kötést anyagi és művészi értéke miatt távolíthatták el, de csak 1688–1694 után, mert MIKULIĆ püspök, a könyvtár alapítója ekkor minden kötés nélkül talált könyvet barna bőrbe kötettet. Ezek a kötések KNIEWALD koráig megmaradtak, a gyűjteményben ritka volt a bekötetlen kódex. A hipotézis, ha nem is bizonyítható, megalapozottnak tűnik.

dánya jó minőségű, reprezentatív kézirat volt, és a másolást is gondos, a szöveget valószínűleg jól értő személy végezte.

A központosítás egyféle, a sor középvonalán elhelyezett pontot (·) alkalmaz, grammatikailag vagy retorikailag általában értelmesen. Ezt egészítik ki egy későbbi kéz függőlegesen behúzott tagoló vonalai (|), ugyanazéi, amelyik egyes szavakat hangsúlyjelekkel látott el, és aki talán azonos a hangjelzett részek notátorával.

A helyesírás meglehetősen következetes, korához képest szabályos, néhol a tudálékossáig menően hiperkorrekt: ebből is a szkriptor grammatikai tudatosságára következtetünk. A szövegben gyakori a helyesen alkalmazott *ę* és *a*, az *ili* betűkön soha nincs pont: ezek a tények a XI. századi datálást támogatják. A kiadásban alkalmazott normatív írásmódtól való eltéréseket és származékaikat négy csoportba soroljuk:

(1) A középkori liturgikus szövegekre általában jellemző a *ti*+magánhangzó betűkapcsolatok *ci*+magánhangzó írásmódja (*astucia, avaricia, consencio, duricia, gracia, inicium, iusticia, malicia, milicia, mundicia, nequicia, ociosus, pacior, peticio, precium, propicio, quociens, sacio, sevicia, sicio, spacium, substantia, tristicia, vicium*); a szó eleji vagy diftongusokban szereplő *h* elhagyása (*oreb, ebdomada, ymnus, ysopum*) vagy még inkább hiperkorrekt használata (*habundo, heliseus, heremus, hostium, coherceo, iohannes, mihahel/michahel, raphahel, thobias*); a zárt torokhangok változatos (*carisma, caticuminus, dragma, eculeus, karissimus, karitas, scisma, scola*), olykor hehezetes (*archa, archanum*) vagy bilabiális (*restringuo, unguo*) írásmódja; a görög eredetű *ph* lecserélése *f*-re (*fantasia*); *m* után a *p* betoldása *n* (*calumpnio, dampno, sollempnis*) vagy *t* elé (*temptatio*); az etimologikus *s* elhagyása *x* után (*expecto, exyon [ex Sion]*); a görög eredetű szavakban az *y* helyettesítése (*azima, martirium, misterium, presbiter*) vagy még inkább hiperkorrekt használata (*cyrographum, eleyson, minysterium, nycolaus, paradysum, syon, ymber, yppolitus, ysaac, ythamarus*); héber szavakban *n* használata *m* helyett (*cherubin*); az *i* kettőzése (*hiu*); az etimologikus *i* elhagyása (*iacio* igekötős alakjai).

(2) A klasszikus latin nyelvállapothoz képest bekövetkezett fonetikai változásokra vezethető vissza a mássalhangzók kettőzése körüli bizonytalanság (*accolitus, bassis, cambutta, littus, parrochia, de: consumare, oportunus, mathias, quatuor, retulit, ysopum*); a magánhangzók hangrendi eltolódása (*catecuminus/caticuminus, energuminus, patina, quatinus, intellegenda, margareta, iocundus, incolomitas*). Ezen írásmódok a középkorban részben konvencionálissá váltak.

(3) Archaikus vonás az *a/æ/ę* diftongusok gyakori használata, általában szabályszerűen, néha viszont grammatikailag tévesen (*cordæ [ablativus], deprecemur, eternę [vocativus], spontaneę [adverbium], quietis, voluntarię [adverbium]*). E téves írásmódok némelyike azonban a XII. század előtt konvencionálisnak mondható (*letania, pæniteo, ecclesia, cęna, cęlebro, cęterus*).

(4) Az *S*-re kifejezetten jellemző a zárt ajkhangok bizonytalan írásmódja (*tobazion, de: optineo, pleps, prespiter*); a *ci*+magánhangzó betűkapcsolatok hiperkorrekt *ti*+magánhangzó írásmódja (*benefitium, commertium, fidutia, mendatium, pernities, sacrificium*, sőt egyszer: *spurtitia*); az *ad* prefixum asszimilációja *s* (*ascribo, asspiro*), de disszimilációja *qu* előtt (*adquiro*); az *n* disszimilációja különféle hangkapcsolatokban (*con-mendo, conpleo, conpungo, conputresco, immaculatus, inmarcescibilis, inmemor, immensus*,

inmitto, inmoderatus, immortalis, immundus, impassibilis, inpono, inpugno, inpello, membrum, nunquam, tanquam, venundo); egyes szavak etimologizáló különírása (*ac quisitio, experge faciat, in ter, in nocentiam, in nocentium, per mixtio, proto martyr, sub stantia*). Az S ezeken kívül is gyakran írja egybe a prepozíciót a főnévvel, vagy írja külön az igekötőt az igétől. E sajátságok alapvetően hasonlítanak a H-ban tapasztaltakra,³⁴ de ott jóval több olyan hibát találtunk, amely a szkriptor gyengébb szövegértésére utal.

Notáció

Az S a magyar zenetörténet első teljes kottás forrása, mégsem kifejezetten zenei könyv, hangjelzést csak kiegészítő jelleggel tartalmaz. Ezek két korból származnak: az egyik a főszöveggel egyidős, kiművelt kéztől származó, német neumaírás, a másik több XIV. századi kéz beavatkozása. Habár ez utóbbiak néhol elfedik a korábbi és értékeesebb réteget, bizonyítékai annak, hogy az ordókat több évszázadon keresztül használták. Hangjelzéssel elsősorban az ordinációk és a dedikáció dallamos tételeinek incipitjeit, a prefációtónusú tételek néhány szavát és egyes visszatérő formulákat láttak el (*Oremus, Flectamus genua, Levate*), de neumaformájúak, és talán magától a notátortól származnak azok a jelek is, amelyek benedikciók közt a problematikus kiejtésű szavak hangsúlyos szótagját emelik ki.

Mivel nem kifejezetten zenei kódexről van szó, az alkalmazott jelrendszer sem teljes körű. Így is megállapíthatjuk azonban, hogy a német neumaírások tágabb körén belül ahhoz a csoporthoz tartozik, amelynek emlékei elsősorban dél-német, másodsorban annak hatása alatt álló észak-keleti területekről ismertek. E notációt szokásosan a szentgalleni hagyományból vezetik le, de ennek kifejtése és dokumentálása még nem történt meg, így semmiképpen sem lehet belőle Sankt Gallen, vagy egyáltalán a német monasztikus intézményrendszer közvetlen befolyására következtetni.

Az írásfolyamat keskeny sávban halad előre, emelkedő és lejtő szakaszainál is jobbra dől. Habár a fennmaradt részletek többsége adiasztematikus, kis szakaszokon mintha törekednék a diasztematika relatív érzékeltetésére. Az alapneumákon kívül előfordul az S zenei anyagában néhány *liquescens* neuma és sajátos díszítő jel is:³⁵

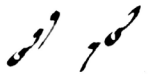
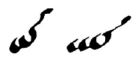

³⁴ FÖLDVÁRY: *Egy úzus születése* 40–42., angolul: Uő: *The Making of a Use* 39–41. Az S helyesírásának számos jellemzőjét a B is örzi (pl. ajakhangok, disszimiláció). Nála gyakrabban használja az *y*-t, mindig *c*-t használ *i*+magánhangzó előtt, de *c* után szabályosan *cti*-t, és nem *cci*-t ír. Megjegyzésre érdemes, egyszeri írásmódjai még: *apperiat, benedixio, ewangelizari, magestate*.

³⁵ A következő táblázatot az eredetiről készült felvételek és SZENDREI Janka rajzai fölhasználásával SZOLIVA Gábor készítette.

Az alkalmazott neumák teljes készlete alapján az S a magyarországi német neumaírású források közt mintegy a legtisztább, legeredetibb változat hordozója. A kerek, arab 3-ashoz hasonló *pes* mégis kiemelkedik belőle mint olyan elem, amely az S notációjára kiváltképp jellemző, és közelebbről meghatározhatja e notáció helyzetét mind a német környezeten belül, mind a magyarországi emlékek összefüggésében. A klasszikus szentgalleni notációban (IX–X. század) ugyanis a kerek *pes* mellett a *pes quadratus* is használatos, külön zenei jelentéssel, az S-sel rokon dél-német neumaírásokban viszont a kerek *pes* a kizárólagos alapforma. Ez a neuma válik uralkodóvá a XII. században Magyarországon is.

Az S kerek *pes*-e azonban a szár végén, balra minden esetben tollnyomással vagy *episema*-val zárul, ami sajátossá teszi mind a dél-német, mind a későbbi magyar párhuzamokhoz képest. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a *virga* alakításánál: mindkét esetben valamiféle kottafej írására, a konkrét hang érzékeltetésére való törekvést lehet fölismerni.

Az adatok értékeléséhez vázolniuk kell azok földrajzi és történelmi kontextusát. A német neumaírások Európa mintegy egynegyedén használatban voltak, ezért csak mint összefoglaló kategóriáról beszélhetünk róluk. Ez a kategória számos változatra, stílusra ágazott szét, és egy-egy változat is a jelek gazdag, differenciált rendszerét alkalmazta. A XI. század második fele a német neumaírások szempontjából kései kornak számít. Két tendencia jellemző rá: (1) Az egyik a differenciált jelrendszer megválogatása, amelynek során típusok alakulnak ki. A típusokat az engedi elkülöníteni, hogy a jelek bővebb készletéből melyeket emelik ki és állandósítják bizonyos funkciókban. (2) A másik tendencia az eredetileg irányokat, folyamatokat jelző grafikai elemek elmozdulása az egyes hangokat jelölő kotta irányába.

<i>Virga / Punctum</i>		
<i>Pes</i>		
<i>Clivis</i>		
<i>Scandicus</i>		
<i>Climacus</i>		
<i>Torculus</i>		
<i>Porrectus / Torculus resupinus</i>		
<i>Epiphonus / Cephalicus</i>		
További likveszcens neumák		
<i>Quilisma</i>		
<i>Salicus</i>		
További kiegészítő neumák és összetételek		

A német neumaírások használatát Magyarországon a XII. századtól kezdve fölvaltotta a vonalrendszeres kottairás jellegzetesen magyar változata, az úgynevezett esztergomi notáció. A magyarországi neumaírások nem egészen két évszázadáról ezért csak kevés és sokszor töredékes emlékünkn maradt. Ezek, bár kivétel nélkül a német neumaírások körébe tartoznak, azon belül eleinte meglehetősen sokfélék, azaz nem lehet belőlük valamely meghatározható központ hatására következtetni. A XI. század végi magyar egyházakban tehát ismerték és szakavatottan alkalmazták a notáció technikáját, de nem alakult ki egyetlen, a magyar területekre jellemző notációtípus, hanem különböző személyek és műhelyek különböző külföldi notációtípusoktól kaptak mintát és ihletést. A XII. századból fennmaradt emlékek tipológiájából viszont már le lehet vonni következtetéseket arra nézve, hogy e típusok közül melyik bizonyult volna tartósabbnak, életképesebbnek, ha a neumaírások hosszabb távon is használatban maradnak. Ez a „magyar” neumaírás lendületes, kurzív jellegű, erősen megválogatott jelkészletet használ, jellemző neumája az *episema* nélküli kerek *pes*. Vonalvezetése, stílusa közvetve hatást gyakorolt a vonalrendszeres esztergomi notációra.

Az S hangjelzése tehát annak jele, hogy a korabeli magyar egyház a német liturgikus zenei kultúra mellett kötelezte el magát, azon belül korszerű, kései hagyományt tett magáévá magas színvonalon, és ezt a műveltséget több különböző forrásból, párhuzamosan sajátította el. A S-nek a későbbi magyar emlékekkel való kapcsolata azonban nem szoros. Közülük az a változat áll hozzá legközelebb, amely a H-ba az *Inventor rutili* himnusz dallamát jegyezte be, és mintegy átmenetet képez az S hangjelzése és a CA-ban olvasható, érett „magyar” neumaírás között.

TARTALOM

Az S egy többkötetes pontifikále első kötete. Ahhoz azonban, hogy ezt az állításunkat igazolni tudjuk, röviden érintenünk kell a püspöki szertartásokat tartalmazó könyvek tipológiáját és történetét.³⁶ Az S műfajának meghatározása ugyanis olyan probléma, amely végigkísérte a kódex eddigi kutatását: nem volt egyértelmű, hogy mi a kézirat nagyobb részét elfoglaló, úgynevezett ’benedikcionále’ utáni rész szerepe (rövidített vagy kivonatos pontifikále, esetleg függelék), sem az, hogy mennyire szerves a kapcsolat a benedikciókat és a többi pontifikális rítust tartalmazó rész között. Véleményünk szerint a két rész kapcsolata szoros és logikus, ezt fejtjük ki az alábbiakban.

³⁶ A liturgikus könyvek történetére és tipológiájára vonatkozó klasszikus mű: VOGEL: *Medieval Liturgy*, a pontifikálékról szóló fejezet: 225–256. Ennek eredményeit összegzi újabban PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 204–220. A következőkben ezt a konszenzust kívánjuk árnyalni és kiegészíteni, amint korábban itt is: FÖLDVÁRY: „A Hartvik-agenda és a Német–római pontifikále” 150–152. Véleményünk forrásháttérét egyrészt a modern kiadásban megjelent középkori pontifikálék, másrészt az ELTE BTK Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának (<http://vallastudomany.elte.hu/node/52/>) forrásgyűjteményében őrzött, 2014 októbere előtt beszerzett digitális másolatok képezik (a továbbiakban: Forrásgyűjtemény).

Műfaj

A pontifikálék tartalma két szempontból különbözhet a többi liturgikus könyvétől: (1) a mise és a zsolozsma szokásos éves ciklusán kívül eső, ahhoz képest rendkívüli szertartásokat tartalmaznak; (2) a bennük foglalt szertartásokat csak püspök végezheti. E két szempont közül történelmileg elsődleges az előbbi, azaz a pontifikálék kezdettől fogva rendkívüli szertartásokat közölnek, de eleinte egyáltalán nem szorítkoznak püspöknek fönntartott szertartásokra. Ez azt jelenti, hogy számos pontifikále magába foglalja azokat a rítusokat is, amelyeket az újkorban a rituálénak nevezett műfajban találunk meg, sőt a mise- és a zsolozsma rendhagyóságait is egyes kivételes napokon.³⁷

Mindezek az ordók azonban nem alkotnak olyan összetartozó sorozatot, mint a mise- és zsolozsmáskönyvek fejezetei, és nincs is rájuk egyszerre szükség: a celebráns egy alkalommal csak egyet használ az ordók közül. Ezért a pontifikálék összeállítására esetlegesen: elvileg lehetséges, hogy minden egyes ordó egy-egy önálló füzet legyen, de az is, hogy egyetlen terjedelmes kötetben sorakozzanak. A legkezelhetőbb megoldást mégis a nem túlságosan elaprózott, de nem is túlságosan monumentális redakciók jelentik. A legtöbb pontifikále ilyen, azaz nem tartalmazzák az összes lehetséges ordót, hanem csak válogatást belőlük.

Ritkább, de számos példánnyal adatolt az a pontifikáletípus, amely szisztematikusan magába foglalja az összes lehetséges ordót. Ezek a könyvek gyakran már olyan nagy terjedelműek, hogy szállítani és kezelni is könnyebb őket, ha több kötetből állnak, tudniillik a püspöki szertartásokat gyakran a katedrálisól távol kell végezni, és a liturgián belül is viszonylag nagy teret járnak be. Valóban, nem kevés olyan pontifikále ismert, amely két vagy három azonos formátumú, sorozatot alkotó kötetből áll.³⁸ Mindazonáltal előfordulhat, hogy e kötetek közül csak egy maradt fenn.

Hogy egy pontifikále, amely csak bizonyos ordókat tartalmaz, melyik csoportba tartozik, azaz egyedi példány vagy egy többkötetes sorozat egyetlen fönntmaradt darabja, az egyrészt a könyv környezete, másrészt az ordók elrendezése alapján dönthető el. Az S környezetéhez legszorosabban a H tartozik, amely vele egykorú, ugyanazt a liturgikus úzust képviseli, és régóta ugyanazon könyvtárban őrzik, tehát eredetük és használatuk is párhuzamos. Közeli rokonságuk mellett szól még, hogy tartalmuk — a rövid, de szóról-szóra azonos bérmálást kivéve — nincs átfedésben, következőképp pontosan kiegészítik egymást. Ami pedig az ordók elrendezését illeti, ha az S anyagát első, a H anyagát pedig második vagy (a mindkettőből hiányzó ordók miatt) harmadik kötetnek fogjuk föl, akkor megkapjuk azt a jellegzetes sorrendet, amely a Német-

³⁷ Sajátos, köztes kategóriát jelentenek az apáti pontifikálék vagy rituálék, amelyek az áldozópapok könyveinél többet, a püspökök könyveinél kevesebbet tartalmaznak.

³⁸ Az általunk közvetlenül használt, XI–XII. századi pontifikálék közt ilyen ikerkötetek: München, BSB Clm 21587. és 6425; Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Cod. 139. és 140. További kétkötetes pontifikálék KAV: *Pontificalia* sorszámozása szerint: 31 (Autun), 49–50 (Bamberg?), 130 (Cambrai), 397 (Westminster), 516 (Augsburg), 644–645 (Párizs), 811 (Luçon–Mirepoix), 1106 (Nápoly). Háromkötetesek: 52 (Hildesheim), 83 (Besançon), 706–708 (PGD), 1208 (Durham).

római pontifikále³⁹ (a továbbiakban: PRG) sajátja. Márpedig az S és a H idejében ez volt a közép-európai térség meghatározó pontifikáléja.

Tagadhatatlan viszont, hogy a két forrás formátuma eltér, tehát nem alkotnak fizikailag összetartozó kötetpárt, illetve hogy a PRG-hez eredetileg nem tartozik benedikcionále.

Az első probléma úgy oldható meg, ha a két kódexet ugyanazon szöveghagyomány különböző kötetpárjaiból vezetjük le. Ezt a hipotézist két tény is támogatja. Egyrészt tudjuk a középkori székesegyházak könyvleltáraiból, hogy egy liturgikus műfajból, így pontifikáléból is általában több példányt őriztek.⁴⁰ Másrészt vannak olyan kézirataink és nyomtatványaink a XIII–XV. századból, köztük egy fontos zágrábi kódex is, amelyek egyértelműen a H szöveghagyományába illeszkednek, de tartalmazznak egyes rubrikákat, amelyeknek a H-ban kihagyták ugyan a helyet, de azután elmulasztották beírni őket.⁴¹ Ez azt bizonyítja, hogy a H tartalmát még legalább egy tőle különböző zágrábi kézirat is továbbörökítette (nem szólva a föltételezhető esztergomi mintapéldányokról). Ilyen kézirat lehetett az S „testvérkódexe”.

A második probléma lényege az a kérdés, hogy önálló liturgikus könyvműfaj-e a benedikcionále. Véleményünk szerint nem az, de e tétel indoklásához meg kellett vizsgálnunk a benedikciók elhangzásának ceremoniális környezetét, helyzetüket a liturgia szöveganyagában és az őket fönntartó könyveket.⁴²

Az áldás az ünnepélyes főpapi misében hangzik el a kenyértörés és a békecsók között, jellegzetes bevezető formula után, szerkezetben és konklúzióval. A püspök az oltárközépen, a nép felé fordulva adja kiterjesztett karral, a könyvet és a pásztorbotot közben asszisztensei tartják.⁴³ A tétel a misszale és a pontifikále közti határeset: része a miseliturgia éves ciklusának, de kizárólag püspök mondhatja. Ebből következik, hogy olykor püspöki használatra készült szakramentáriumok és misszálék is tartalmazzák, akár a miseproprrium megfelelő helyén. Jellemzőbb hordozója mégis egy önálló, egyenemű áldásgyűjtemény, amelyet joggal nevezünk benedikcionálnak. Szólnak bizonyos érvek mellett, hogy ez a benedikcionále önálló kötet legyen:

³⁹ Tizenkét korai kézirat alapján készült kritikai kiadása: VOGEL — ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle*.

⁴⁰ A már idézett zágrábi leltárak az S és a H mellett még legalább négy pontifikálét vagy benedikcionálét említenek, vö. TKALČIĆ: „Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka” 136. A veszprémi leltár legalább négyről tud, vö. FEJÉRPATAKY: „A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében” 143–144. Az első fönmaradt magyar könyvjegyzék monasztikus eredetű, így püspöki pontifikálét nem, de apáti pontifikálét vagy rituálét (*Baptisteria* címen) szintén négyet tart számon, vö. CSAPODI: „A legrégebb magyar könyvtár belső rendje” 15.

⁴¹ Legnyilvánvalóbban a virágvasárnap ordóban: H 37^v vö. Z 9^v, H 41^r vö. Z 12^v, H 41^v vö. Z 13^r, összefoglalóan: FÖLDVÁRY: „Egy hiányzó láncszem” 387–388.

⁴² Források és szakirodalom: JÓZSA: „Benedictio pontificalis sollempnis”, UÓ: „A benedikcionále mint liturgikus könyvtípus”.

⁴³ A ceremónia klasszikus, legrészletesebb leírása a XIII. századból: PGD 653–656. A helyi hagyományok ettől bizonyos mértékig különbözhetnek.

Egyrészt a szakramentáriumtól vagy misekönyvtől való függetlenségét támogatja, hogy azok egyike sem kifejezetten püspöki könyv, és az áldás elhangzásának idejében és helyén nincs is a püspök látókörében.⁴⁴ Jobban megfelel a célnak egy kecsesebb, de látványos kivitelű kódex, amelyet kényelmes az áldást adó püspök előtt tartani, és amely a püspöki méltóság szimbóluma lehet.⁴⁵ Másrészt a pontifikálétól való függetlenségét támogatja, hogy a benedikcionáléra a többi pontifikális rítusétól különböző szituációban van szükség, és elég terjedelmes ahhoz, hogy önmagában kitöltsön egy kisebb kötetet.

A gyakorlatban mégis azt találjuk, hogy a benedikcionálék többször hagyományozódtak más pontifikális rítusokkal egy kötetben, semmint önállóan. Az a konvergens folyamat, amely a püspöki ordókat tartalmazó füzeteket pontifikálévá szervezte, nem hagyta érintetlenül a benedikcionálét sem. Így a benedikcionále az esetek többségében a pontifikáléknak csak egyik, habár legterjedelmesebb fejezete, amelyet előszeretettel helyeznek el a kötet vagy kötetek elején vagy végén. Az előbbi elrendezés vezetett egyes kutatókat arra, hogy kibővített benedikcionálékról beszéljenek.

A PRG eredetileg ugyan nem tartalmaz benedikcionálét, mert olyan órómai szer-tartásrendek örököse, amelyek még nem ismerték ezt a műfajt, majd miután megismerték, sokáig idegenkedtek tőle. Egyes ordókba illesztve azonban már a PRG is használ benedikciókat, leszármazottai, helyi változatai pedig rendszeresen kiegészülnek rövidebb vagy hosszabb benedikcionáléval. A XI. század második felében a benedikció már a főpapi liturgiák Európa-szerte bevett tétele, így az S teljesen a kor szokása szerint jár el, amikor benedikcionáléval kezd egy, máskülönben a PRG szerkezetét követő pontifikálét.⁴⁶

Szerkezet

A S tehát a pontifikáléknak ahhoz a csoportjához tartozik, amely benedikcionáléval indul. Ezt követi a bérmálás mindössze másfél fóliónyi ordója. Több oka is van annak, hogy toldalékos, szerkezetidegen elemnek tekintsük:

Egyrészt a bérmálás középkori viszonyok között sokáig nem válik el a kereszteléstől, következőképp leggyakrabban a keresztelési ordókban szerepel. Így találjuk a H-ban is (nagyszombaton, 93^r). Ha mégis önálló ordót szentelnek neki, az olyan rövid, hogy könnyen beilleszthető a könyvek üresen maradt első vagy utolsó lapjaira, nagyobb tartalmi egységeik határára. Erre látunk példát magában az S-ben is: itt egy má-

⁴⁴ Tudniillik az oltáron, a korporálétól balra nyitva fekszik egy állványon vagy párnán, amint a rubrikák és az ábrázolások egyöntetűen tanúsítják.

⁴⁵ Ezt erősíti meg több luxus kivitelű benedikcionále, és ez magyarázná meg azt az értékes, domborműves ezüstkötést is, amelyet KNIEWALD az S-nek tulajdonított (33. jegyzet).

⁴⁶ A PRG-nek a kiadás alapjául szolgáló, korai kéziratait kivéve szinte minden példánya és átdolgozása így jár el. A XI. századiak közül a kötet elején tartalmaz benedikcionálét pl. Párizs, BNF Lat. 820. (Salzburg–Séez?) és Lat. 13313. (Trier).

sodik, a főszöveggel majdnem egykorú bérmálási ordó szerepel a dedikációs ordó utolsó fóliójának szabadon maradt alján.

Másrészt az S szkriptora láthatóan törekedett arra, hogy a nagyobb egységeket *recto* oldalakon, nagy iniciáléval kezdje. Így kezdődik a benedikcionále, az ordinációk és a dedikáció is. A benedikcionále azonban *recto* oldalon ért véget, azaz szabadon maradt egy teljes *verso* oldal. Ezen nem kezdődhetett újabb terjedelmes egység, de nem is lett üresen maradnia. Így kerülhetett ide és a következő fólióra a bérmálási ordó, amely *verso* oldalon, kis iniciáléval indul. Ebből arra következtetünk, hogy a bérmálás elhelyezése nem volt a szerkesztői koncepció része, a benedikcionálét voltaképpen az ordinációk követik, majd azokat a dedikáció.

Ennek jelentőségét az mutatja, hogy a PRG-típusú pontifikálék ordóinak sorrendje, amelyhez véleményünk szerint az egymást kiegészítő S és H is alkalmazkodik, vázlatosan így foglalható össze:

- (1) Ordinációk és más, személyekre vonatkozó szentelések
- (2) Dedikáció és más, tárgyakra vonatkozó szentelések
- (3) Egyházi és világi vezetők beiktatása/koronázása
- (4) Egyházkormányzati rítusok
- (5) A liturgikus év rendhagyó szertartásai
- (6) Keresztelés és más, asszociált rítusok
- (7) Exodiasztikus rítusok
- (8) Függelékes anyagok, ezen belül: házasságkötés

Az S ezek közül az 1–2. tartalmi csoportot, a H a 4–7. csoportot foglalja magába. A 3. csoportra (pl. püspök, király és királynő, apát és apátnő) vagy nem volt szükség a korai Zágrábban, nem lévén sem érsekség, sem monostorokban bővelkedő püspökség, vagy talán egy további kötetet alkotott.⁴⁷ A 8. csoport valószínűleg csak azért hiányzik, mert a H vége csonka: anyaga a 7. csoportnál, a gyászszertartások előtt megszakad.

Jóllehet a második bérmálással együtt függelékes, érdemes röviden kitérni a püspöki beöltözés és oltárhoz járulás imáira is. Ezek a szertartások mintegy pontifikális ordók, még ha a miséhez kötődnek is. Ennek az a magyarázata, hogy a püspök, szemben az egyszerű áldozópappal, kötelezően és ünnepélyes keretek között végezte el a misére való előkészületet és a mise utáni hálaadást, azokat a miserészeket pedig, amelyek nem kifejezetten eucharisztikusak, nem az oltárnál, hanem a trónnál vagy a faldisztóriumnál olvasta. Ezért van, hogy a mise előkészületét, állandó részeit és az utána való hálaadást még az újkorban is egy külön kötet, az úgynevezett *canon episcopalis* tartalmazta, a középkorban pedig ugyanezek gyakran kerültek a pontifikáléba. Azok a szövegek tehát, amelyek az S utolsó fóliójának versójára lettek beírva, egyáltalán nem idegenek a könyv elsődleges tartalmától.

A sorrend áttekintése után csak a benedikcionále —és közvetve az S-ben közölt liturgikus év— szerkezetét érdemes közelebbről szemügyre vennünk. Ádventtel indul, ami

⁴⁷ A kérdést a Z és a Veszprémi pontifikále (a továbbiakban: V) vonatkozó ordóinak elemzése után remélhetőleg meg fogjuk tudni válaszolni, de a kutatás jelen állapotában nyitva kell hagynunk.

a XI. század végén még közel sem általános, viszont újabb párhuzam a H elrendezésével.⁴⁸ Az áldások gyűjteménye különlegesen bő: egyrészt mert a kiváltságos köznapok (nagyböjt, kántorböjtek, vigíliák, húsvét és pünkösd nyolcada), illetve a téli időszakban (ádvéntől böjtelig) minden szerda és péntek is kapnak áldásokat, másrészt azért, mert a vasárnapok és az ünnepek (a kommúne anyagai is) többnyire két tételt kapnak. A szerdák és péntek kiemelésének oka az, hogy a nyugati úzusok nagyobb része a középkorban ezeket saját perikópák asszignálásával tüntette ki, az S pedig előszeretettel hozza eszmei kapcsolatba az áldások szövegét ezekkel a perikópákkal. A kettőzések legtöbbször annak köszönhetőek, hogy az S a saját, csak rá jellemző áldások előtt ezeken a napokon közöl egy-egy további, a latin rítusterületen közismert és széles körben elterjedt áldást is.

A benedikcionálét egyetlen, kevert temporáléból és szanktoráléból álló éves ciklus, majd egy kommúnis és egy votív szakasz alkotja. A benne foglalt liturgikus év szerkezetét akkor értjük meg, ha föltételezzük, hogy húsvét március 27-ére esik. Általános középkori vélekedés volt ugyanis, hogy Jézus, miként ószövetségi és talmudi vélemény szerint az igazak, teljes életkort ért meg, vagyis azon a napon szenvedett kereszthalált, amelyen megtestesült: március 25-én.⁴⁹ A húsvétnek így rá harmadnapra kellett lennie, és valóban, gyakran találjuk meg középkori kalendáriumokban március 27. mellett a *Resurrectio Domini* bejegyzést. Ez a magyar forrásokra kifejezetten jellemző,⁵⁰ és maga az S explicit módon is utal erre, mert a Gyümölcsoltó Boldogasszony (Angyali Üdvözlet) ünnepére, azaz március 25-ére rendelt áldás második tagja nagypéntekről szól, majd a harmadik tag összekapcsolja a két misztériumot:

Et, qui ipsa die assumptam carnem, sacerdos et hostia, Patri in ara Crucis immolaverat, medullatam et acceptabilem vos sibi hostiam reddat. — Quatenus humanitatis eius primitias et Crucis palmam sic recolatis, ut in novissimo die non ad condemnationem, sed ad gloriam resurgatis.⁵¹

Az ilyennek föltételezett „ideális” egyházi év tehát az egyik lehetséges módja a mozgó ünnepekből fakadó könyvszerkesztési nehézségek áthidalásának. Az S fölépítésében ez két esetben érzékelhető: az egyik a szanktorále és a temporále összekapcsolása, a másik a nyári és az őszi kántorböjt elhelyezése:

⁴⁸ A PRG párhuzamos szakasza (OR 50) és a római szakramentáriumok karácsony vigíliájával kezdik és ádvénttel fejezik be a temporálét.

⁴⁹ Mózes születéséről és haláláról a zsidó liturgia máig egy napon, ádár hónap 7-én emlékezik meg, vö. Talmud, *Megila* traktátus 13b, rabbinikus vélemények ezt minden igazra kiterjesztik, vö. *Szotá* 13b. Keresztény összefüggésben: TIGHE: „Calculating Christmas”, *Integral Age* című fejezet.

⁵⁰ Így szerepel már a XII. századi Pray-kódex kalendáriumában (P 18^a) és általában az esztergomi, zágrábi, pécsi misekönyvekben a nyomtatványkorig. XV–XVI. századi nyomtatott liturgikus könyvek kalendáriumából vett minta alapján ez a térségben különlegesnek számít: legközelebb a germán táj nyugati szélein (Koppenhága, Münster, Köln, Trier, Lüttich, Verdun, Tournai, Basel) van párhuzama, keletebbre sehohol nem találtuk. Francia-angol területen kifejezetten gyakori, és előfordul Hispániában is. Néhol a *Resurrectio Domini* helyett egy, az *aureus numerus*-ról szóló bejegyzés olvasható ugyanitt. A mintavétel a Forrásgyűjteményre (36. jegyzet) épül, a válogatás szempontjait és a nyomtatványok jelentőségét ugyanott fejtjük ki.

⁵¹ S 23^v, a kiadásban: I. 72. (Az áldásokra a továbbiakban saját számozásunkkal hivatkozunk.)

(1) Ha eltekintünk a karácsony nyolcadába eső őszi ünnepektől, amelyeket legalábbis Kelet-Európában szokásosan a temporáléhoz soroltak, az S szanktoráléja két szakaszban épül be a temporáléba. Az első szakasz a vízkereszt utáni időszak és a böjtelő közé ékelődik, és december 31-étől (Szilveszter) március 25-éig (Gyümölcsoltó Boldogasszony) terjed. A második szakasz a pünkösöd utáni vasárnapokat követi, és április 23-ától (György) december 6-áig (Miklós) tart. A szanktorále tehát egy karácsonytól húsvétig, majd egy húsvéttól karácsonyig tartó szakasszal csatlakozik az évközi idő téli, illetve nyári szakaszához.⁵²

(2) A kántorböjtöket hagyományosan a római és a zsidó időszámítás szerinti első, negyedik, hetedik és tizedik hónap böjtjének (*ieiunium primi, quarti, septimi et decimi mensis*) nevezték. Ez elméletileg márciusnak, júniusnak, szeptembernek és decembernek felel meg. Az érett római ritus mégis a nagyböjt első hetére asszignálta a tavaszi, és pünkösöd nyolcadára a nyári kántorböjtöt, tekintet nélkül arra, hogy ezek ténylegesen milyen hónapra esnek az adott évben. Az S-ben a téli és a tavaszi kántorböjt nincs külön megemlítve, mert ádventre és nagyböjtre esnek, márpedig ezekben az időszakokban eleve saját áldásokat kapnak azok a köznapok, amelyeket a kántorböjt kiemelne. A nyári kántorböjt azonban a benedikcionále rendjében nem pünkösöd nyolcadára, hanem a pünkösöd utáni 3. hétre kerül.

Az asszignáció magyarázata az, hogy a későbbi szokással szembenálló vélemény szerint a tavaszi kántorböjtöt március első, a nyárit június második, az őszt szeptember harmadik, a télit december negyedik szerdájával kellett kezdeni.⁵³ Ha a húsvét dátuma március 27., akkor a pünkösöd utáni 3. vasárnap június 5-én lesz, vagyis a római számítás szerinti negyedik hónap, azaz június második szerdája ezt követi.⁵⁴ Ugyanezt a logikát követi az őszi kántorböjt, amelyet az S a pünkösöd utáni 17. hétre helyez. Március 27-ei húsvét esetén a pünkösöd utáni 17. vasárnap szeptember 11-én lesz, a kántorböjt első napja pedig szeptember 14-én, a hónap harmadik szerdáján. Végül ez

⁵² Ugyanilyen logikát követ az első fennmaradt magyar zsolozsmáskönyvek: a CA és egy XIII. századi esztergomi breviárium (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 67.) beosztása.

⁵³ OR 37B, 38 = PRG VII., VIII. BERNOLDUS: *Micrologus de ecclesiasticis observationibus* 25. fejezete (PL 151. 997.) a II. HENRIK császár idejében (1002–1024) tartott mainzi zsinat 3. kánonjára vezeti vissza a szokást, ezt bírálja fölül VII. Gergely pápa (1073–1085) intézkedése nevében. XI. századi pontifikálék egész Európában ugyanígy rendelkeznek az ordináció előtti rubrikában, pl. München, BSB 21587. (Freising) 43^r, Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Cod. 141. (Cambrai) 11^v, Párizs, BNF Lat. 10575. (angolszász) 18^v, Lat. 820. (Salzburg–Sééz?) 17^r. — II. HENRIK uralkodása alatt két mainzi zsinatot tartottak: BERNOLD valószínűleg a jelentősebb, 1007. évi (május 25. körül) birodalmi zsinatra hivatkozik, az 1023. évi (június 2. körül) ARIBO érsek által összehívott tartományi zsinat volt, noha a császár jelenlétében, vö. WOLTER: *Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056*. 235–237., 292–294. Ennek alapján 1007 akár újabb *terminus post quem* lehetne a benedikcionále keletkezéséhez, habár maga a szokás valamivel korábról származhat, mert az OR 38 forrásai közt egy X. század végi is van: Lucca, Biblioteca Capitolare Feliniana Cod. 607. 23^{r-v}.

⁵⁴ Az egyetlen kora XIII. századi, archaikus szerkezetű magyar misekönyv (Németújvár/Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43., a továbbiakban: G) szerint a nyári kántorböjt a pünkösöd utáni második héten van (162^r–165^v), ugyanott a pünkösöd nyolcadába eső szerdától zombatic (152^v–155^v) nincs utalás kántorböjtre.

magyarázza meg, hogy miért nem ad az S áldást a téli kántorböjt szombatjára. Ha a húsvét dátuma március 27., akkor az előző december negyedik szerdája 22-ére esik (szökőévben 23-ára, de az „ideális” év nem szökőév), azaz a rá következő péntek 24-e, egyben karácsony vigíliája,⁵⁵ szombaton pedig már magát a karácsonyt ünneplik.

Hogy ez a naptári gondolkodásmód legalábbis Esztergomban mennyire tartós volt, azt a XV. század végi ordináriuskönyv mutatja. Ott ugyanis a tavaszi kántorböjt — szemben a liturgikus könyvek akkor már kivétel nélküli beosztásával — a nagyböjt 4. hetére van jelezve. Márpedig ha húsvét március 27-én van, akkor nagyböjt 4. vasárnapja március 6-ára esik, így az ezt követő hét valóban a római számítás szerinti első hónap első teljes hete, jóllehet a szerdai nap csak második a hónapban. Ugyanebben a forrásban a szentek ünnepei következetesen — és az S-nél jóval aprólékosabban, azaz napról-napra — e logika szerint vannak beosztva a temporális ciklusba.⁵⁶

⁵⁵ Az érvelés egyetlen gyengéje, hogy az S külön ad egy áldást péntekre és másik kettőt a vigíliára. Érdekes módon viszont egyedül itt az első helyen egy saját, utána pedig egy kölcsönzött tétel áll.

⁵⁶ Hat nyomtatott változata alapján készült kritikai kiadása: FÖLDVÁRY: *Ordinarius Strigoniensis* — Mindkét jelenséget leírtam és archaikusnak neveztem a bevezető tanulmány XLI. (naptár) és XLVI. (kántorböjt) oldalán, de egyértelmű magyarázatot még nem tudtam adni rájuk.

TÖRTÉNELEM

Az S irodalmi és liturgikus jelentősége kétségtelen, kérdéses viszont, hogy melyik volt az a kor és intézmény, amely a benne foglaltakat létrehozta, illetve hogy ezek a tartalmak meddig, milyen környezetben és mekkora hatást gyakoroltak. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a már kifejtett kodikológiai és paleográfiai eredményeket a kódex szöveges tartalmával összevetve adjunk választ ezekre a kérdésekre.

Datálás

Két különböző szempontból beszélhetünk az S datálásáról: az egyik a kódex, a másik a benne foglalt liturgiaváltozat, elsősorban a benedikcionále keletkezésének kora.

A kódex keletkezési ideje a XI. század utolsó negyede. Ezt a paleográfiai elemzés, a benedikcionále és a litánia szentjei, illetve az ordinációknál említett patrocíniumok jelölik ki. Mind a szöveg, mind a hangjelzés paleográfiai értékelése a XI. század második felére mutatott. A benedikcionáléban és a litánia eredeti rétegében említett szentek között Szent Adalbert a legfiatalabb (meghalt 997-ben, kanonizálták 999-ben),⁵⁷ hiányoznak viszont az 1083-ban elsőként kanonizált magyar szentek: András és Benedek, István, Imre, Gellért.⁵⁸ A patrocíniumoknak megfelelő egyházak a következők:⁵⁹

⁵⁷ A szentekről szóló adatok forrása itt és a továbbiakban: www.heiligenlexikon.de.

⁵⁸ István, Imre és Gellért *elevatio*-ját a XII. század végi Pozsonyi Évkönyvek (*Annales Posonienses*) ad-

(1) <i>Domus sancti Adalberti</i>	Esztergom, székesegyház
(2) <i>Ecclesia sanctæ Mariæ</i>	Székesfehérvár, társaskáptalan (exempt királyi bazilika)
(3) <i>Ecclesia sancti Petri</i>	Óbuda, társaskáptalan (exempt prépostság)
(4) <i>Cænobium sancti Hippolyti</i>	Zoborhegy, bencés perjelség
(5) <i>Monasterium sancti Benedicti</i>	Garamszentbenedek, bencés apátság
(6) <i>Monasterium sanctæ Margaritæ</i>	Dömös, monostor/társaskáptalan (?) ⁶⁰
(7) <i>Domus sancti Adalberti</i>	Esztergom, székesegyház

Közülük a Szent Benedek-monostort minden eddigi kutató a garamszentbenedeki apátságnak feleltette meg. Ez a legkésőbbi a biztonsággal azonosíthatók közül.⁶¹ 1075-ben alapították. Így a kódex másolásának legszűkebb időhatárai 1075–1083 lennének.

A *terminus post quem* meglehetősen elfogadott, a *terminus ante quem*-et azonban többen túlságosan szorosnak tartják, tekintettel arra, hogy a magyar szentek kanonizálása nem föltétlenül jelenti azt, hogy liturgikus ünneplésük mindjárt megkezdődött. Kultuszukról először az 1092-es szabolcsi zsinat rendelkezik,⁶² de még a XIII. század elejéről is ismerünk olyan, kétségtelenül magyar eredetű liturgikus könyvet, amelyben nem szerepelnek,⁶³ sőt neveiket magában az S-ben sem pótolták a litánia utólagos, XIV. századi kiegészítésekor. A következő szóba jöhető évszám 1092–1094, a zágrábi püspökség alapítása,⁶⁴ mert ekörül volt a legnagyobb esélye annak, hogy esztergomi püspöki könyvek Zágrábba kerüljenek. Egy ilyen adományozásra azonban sor kerülhetett valamikor a következő években is. Végül felső időhatárként merülhet föl 1100, amikor az esztergomi zsinat kötelezőnek nyilvánította egy bizonyos, az istentiszteletek

ják meg így, vö. SRH I. 126. Andrásról és Benedekről Boldog Mór írt legendát (SRH II. 347–361.) már püspökként, de még I. Géza király megkoronázása előtt (1036–1074). Föltehető, de nem bizonyított, hogy *elevatio*-juk szintén 1083-ban történt.

⁵⁹ KÜHÁR Flóris azonosításai szerint, aki még LEOPOLD Antal, BALOGH Albin és ZÁKONYI Mihály egyetértő véleményére hivatkozik, vö. KNI EWALD: „Esztergomi Benedictionale (XI. század)” 220–226.

⁶⁰ Az azonosítás máig vitatott, egyrészt mert Dömöst 1107-ben vagy 1108-ban, az S keletkezése után alapították (az első okleveles adat 1138-ból való, vö. KNAUZ: *Monumenta ecclesie Strigoniensis* I. 88–97.), másrészt mert nem monostor, hanem társaskáptalan volt. Az S XI. századi datálása elfogadott, és az intézmények jellegét is komolyan kell vennünk: vagy a káptalannak volt tehát monasztikus előzménye, vagy létezett egy másik, XI. századi Szent Margit-monostor is Esztergom joghatósága alatt.

⁶¹ Székesfehérvár, Óbuda és Zoborhegy Szent István alapítása. Garamszentbenedek alapításának évét az interpolált másolatokban fönmaradt, I. Géza-féle alapítólevél rögzíti. Az alapítólevélről és az alapításról: KEGLEVICH: *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban* 13–35.

⁶² XXXVIII. fejezet, kiadása: ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* 79., 164. Ez a jegyzék azonban nem elrendeli a vonatkozó ünnepeket, hanem azokat a napokat sorolja föl, amelyeken kötelező a munkaszünet (*Iste vero festiuitates feriande sunt per annum*), köztük elsősorban ősi, általános ünnepeket. István, Imre és Gellért kultuszára vonatkozólag ezért legfőljebb *terminus ante quem*, liturgiájukról egyáltalán nem tájékoztat, és nem jelenti más magyar szentek tiszteletének korabeli hiányát (az S szentjei közül pl. Adalbert hiányzik belőle, de többetként tartalmazza Bertalan, Máté, Simon és Júdás, Tamás apostolok ünnepeit).

⁶³ Hiányoznak a G testéből (kalendáriumában megvannak), holott ugyanott az *A cunctis* és a *Mundet et muniat* votív orációk Szent István királyra mint egyházmegyei patrónusra hivatkoznak (253'), vö. DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája” 10.

⁶⁴ Az alapítás dátumához ld. ROKAY Péter „Zágrábi püspökség” szócikkét: KMTL 739–740.

és a böjtök rendjéről szóló *libellus*, valószínűleg a Konstanzi Bernold-féle *Micrologus* direktíváit.⁶⁵ A *Micrologus* a korabeli római felfogással összhangban vitatja Szentháromság vasárnapjának létjogosultságát, és a vitatott ünnep valóban hiányzik bizonyos XII–XIII. századi forrásainkból,⁶⁶ holott az S benedikcionáléjának szerves része.

A kódexben foglalt liturgiához nem ad kronológiai támpontokat sem a bérmálás, sem az ordinációk vagy a dedikáció, ezek ugyanis hagyományos szöveganyagot mozgatnak. A benedikcionále azonban a kódex keletkezéséhez képest viszonylag friss, kortárs alkotás. Már a kántorböjtök elrendezésének X–XI. századi elvéből és abból is erre következtethetünk, hogy számol Szentháromság vasárnapjával, sőt pünkösöd nyolcadához képest két benedikcióval részesíti előnyben. Az ünnepre ugyanis csak a X. századtól kezdve vannak adatok, szélesebb körben a XI. században terjed el,⁶⁷ a XII. században pedig —legalábbis Magyarországon— egy időre háttérbe látszik szorulni.

Az S-nek a benedikcionále másik, teljes kódexével, a XIII–XIV. századi B-vel való összevetése azonban ennél is pontosabb datálást tesz lehetővé. A B ugyanis megőrizte tartalmát annak az ívfüzetnek, amely az S-ből elveszett, de eredetileg a temporále végét (pünkösöd utáni 18–24. vasárnap) és a húsvét utáni szanktorále elejét (György–Lőrinc) foglalta magába. Az áldás, amely címe szerint Szent György napjára való, valójában kettős tartalmú, ugyanúgy, mint korábban a március 25-ei volt (Gyümölcsoltó–nagy péntek). Első tagja még Gyögyről, de a második már Adalbertről szól, aki ugyanezen a napon, április 23-án szenvedett vértanúhalált:⁶⁸

Deus, qui beato Georgio, militi suo, certamen forte dedit, ut vinceret: contra spiritalis nequitias eius vos exemplis munit et meritis, ut sub oculis regis aeterni non adversus carnem et sanguinem, sed adversus principes tenebrarum harum viriliter dimicetis. — Et, qui beatum Adalbertum

⁶⁵ XXVI. fejezet: *Ordo divinatorum officiorum vel ieiuniorum secundum libellum, quem collaudavimus, ab omnibus teneatur* (korábban nincs róla szó a szövegben), vö. ZÁVODSZKY: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* 200. Az azonosítás hihetőnek tűnik, mert a XII. századi P valóban tartalmazza a *Micrologus*-t, méghozzá *Incipit libellus in Romano ordine* címfelirattal (P 13^r), és a könyv valóban érinti a böjtök megváltozott rendjét (53. jegyzet). A *Micrologus* rendelkezései több kérdésben érdemben befolyásolták a XII–XIII. századi magyar liturgiát, vö. FÖLDVÁRY: „A Pray-kódex *Micrologus*-a és annak környezete” 89–94. Ugyanezt igazolják alábbi, a perikóparendről szóló elemzéseink.

⁶⁶ BERNOLDUS: *Micrologus de ecclesiasticis observationibus* 60. fejezete (PL 151. 1019–1020.). CA 99^r (1130 körül) pünkösöd nyolcada után hozza; P 62^r egyáltalán nem említi az ünnepet, csak a votív formulát közli a 99^r fólión (ugyanezt a nászmisében is: 116^v); G 156^v pünkösöd nyolcada után, de nem a temporáléban, hanem egy votív sorozat kezdeteként jegyzi; Prága, Strahovská Knihovna DE. I. 7. 208^r–213^r-ban a Szentháromság-officium Úrnapjával együtt utólagos betoldás, más írással, szintén pünkösöd nyolcada után.

⁶⁷ RADÓ: *Enchiridion liturgicum* II. 1278., vö. RICHARIUS lüttichi püspök közlésével arról, hogy elődje, ISTVÁN (902–920) zsolozsmát írt a Szentháromság tiszteletére (PL 139. 1084.).

⁶⁸ Az érett magyar liturgikus gyakorlatban ezért Szent György napja egy nappal transzponálva április 24-re került (a ma érvényes polgári naptárban is), ugyanígy Poznańban, Sziléziában (Boroszló, Lubusz) és Csehországban (Prága, Olmütz). Az elterjedtebb és valószínűleg eredeti változat szerint azonban nincs transzpozíció vagy anticipáció, hanem mindkét ünnepet egy napon tartják (80. jegyzet).

pontíficem illi in sanguine sociavit martyrii, misereatur vestri amborum suffragiis, quorum triumphis est dies iste sollempnis.⁶⁹

Mivel ez a tétel a benedikcionále szerves része, az egész sorozat nem lehet korábbi, mint Adalbert halálának (997), vagy még inkább kanonizálásának éve (999). A benedikcionále mint szöveg tehát legfőljebb évtizedekkel az S mint kézirat keletkezése előtt, de már mindenképpen a XI. században készült.

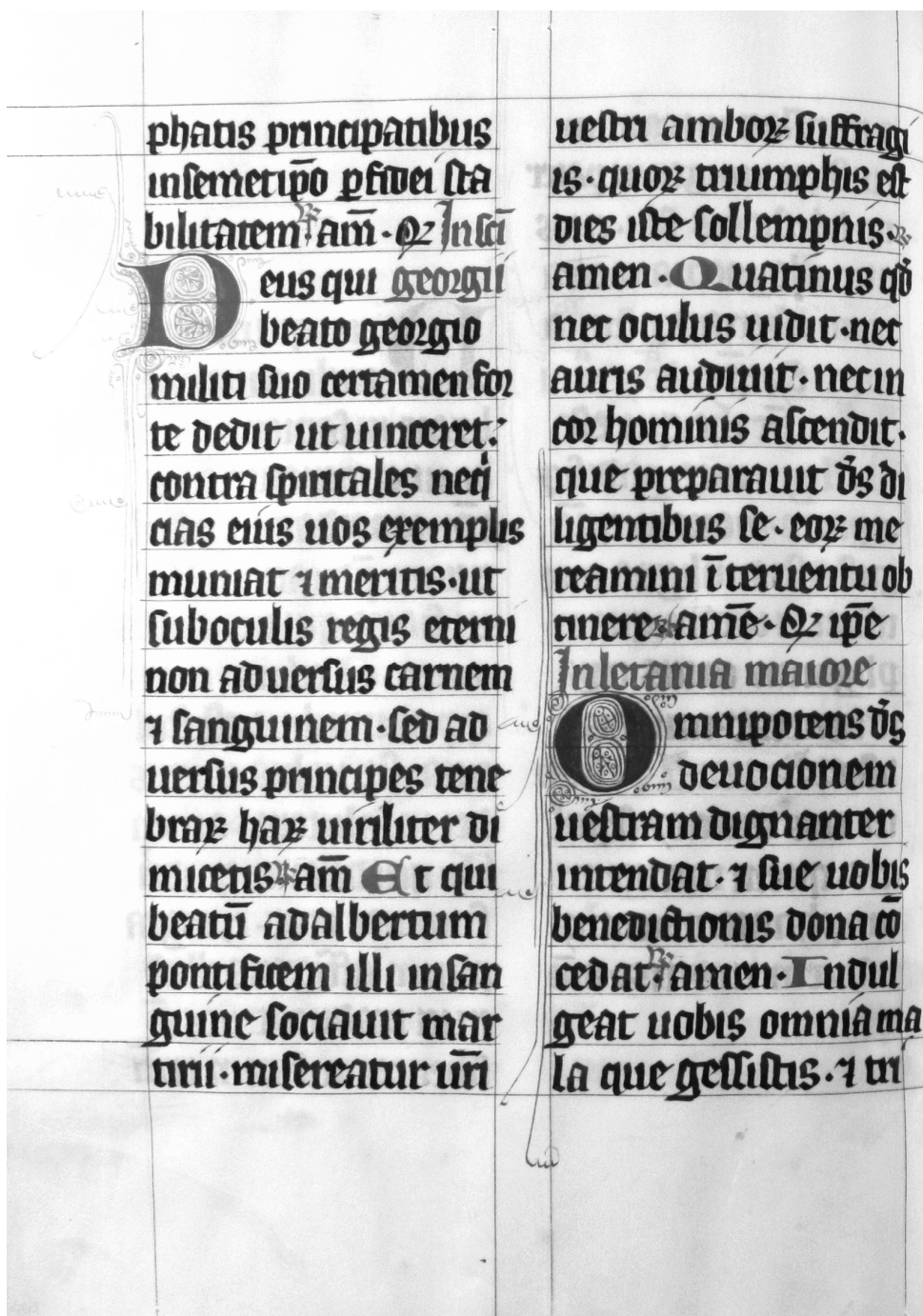
Adalbert különleges helyzete a szanktorále egészéhez képest —mint a következő fejezetben részletesen kifejthjük— nemcsak kronológiailag fontos, hanem döntő érv emellett, hogy a benedikcionále irodalmi értelemben is Magyarországon, Esztergom használatára íródott. Mivel ez a főpapi áldásoknak a latin rítusban fennmaradt legbővebb gyűjteménye, kézenfekvő, hogy alkotóját olyan ambíciózus korban és környezetben keressük, amelynek hajlama és lehetősége is volt a liturgiában nagyot alkotni, és amelyben egy ilyen alkotás be tudott épülni a közösségi kultúrába. A XI. századi Magyarországon ezek a feltételek nem mindig teljesültek. A lehetséges intervallumban főleg Szent István (997–1038), I. András (1046–1060) és Szent László (1077–1095) király uralkodása biztosította őket. Hogy melyikre tehető liturgikus föllendülés, azt analóg szertartások elemzése segít meghatározni.

Az S a közös provenienciája, a bérnyálás azonos rendje és a komplementer szerkezet alapján is szorosán kapcsolódik a H-hoz. A H sokrétű liturgikus tartalma ráadásul jóval több lehetőséget kínál a történeti-összehasonlító elemzésekre, mint az S-é. Ez viszont azt jelenti, hogy azok a következtetések, amelyeket a H elemzéséből levontunk a benne foglalt liturgikus úzus keletkezésére vonatkozólag, érvényesek lesznek az S-re is.⁷⁰ E következtetések közül itt hármat emelünk ki: (1) A H egy önálló, nagyszabású liturgiaalakító „projekt” eredménye, amelynek célja egy sajátosan magyar úzus létrehozása volt. (2) A kézirat mögött tekintélyes liturgia- és szövegtörténeti múlt rekonstruálható, azaz a föltételezett „projekt” legalább néhány évtizeddel korábbra tehető, mint első ismert forrása. (3) A liturgikus rend minden egyéni vonása ellenére harmonikusan illeszkedik a germán liturgikus tájba, vagyis nem jellemző rá a német-római területeken túlra mutató, erős nyugati orientáció.

Az első tényező az István-kor mellett szól: ekkor történt az egyházszerkezet és vele a rendszeres liturgikus élet kiépítése. A második valószínűtlenül teszi a László-kort: az S és a H is ekkor íródott, ha tehát voltak előzményeik, azok korábban kellett, hogy keletkezzenek. Végül a harmadik az András-kor ellen szól: Magyarország és a birodalom közt ekkor hadiállapot volt, és a király a Rajnán túli területek felé tájékozódott, hogy a pogánylázadásoktól megingatott egyházi életet helyreállítsa. Ha tehát a H és az S közti analógia helytálló, a benedikcionále eredeti megfogalmazását legnagyobb valószínűséggel a magyar államalapítást követő első évtizedekre tehetjük.

⁶⁹ B 62^v (223).

⁷⁰ FÖLDVÁRY: *Egy úzus születése* 106skk. (egyelőre a zsinattól a nagycsütörtöki olajszentelésekig).

A B 62^r fóliója a Szent Gyögy- (és Adalbert-) áldással

Eredet

Az S és a benne foglalt szövegek eredetére a fönmaradt kézirat és a rokon források provenienciája, a mögötte álló egyházszerkezetre utaló adatok, a szentek kultusza és a liturgikus úzus alapján következtethetünk. Mindezek Esztergomra utalnak, amint azt a kézirattal kapcsolatban a korábbi kutatók is egybehangzóan állították. Alábbi érvelésünk újdonsága, hogy az esztergomi eredetet a benedikcionále megalkotása szintjén is igyekszik döntő érvekkel alátámasztani.

A kézirat ma a zágrábi érseki gyűjteményhez tartozik, és a középkori katalógusok tanúsága szerint talán a székesegyház birtokában volt már a XIV. században. Legközelebbi ismert leszármazottja liturgikus és filológiai értelemben is a Z, ami annak jele, hogy az S vagy valamely vele rokon tartalmú kézirat már ekkor, azaz a XIII. század elején Zágrábban volt. Az S kora és egyéb, még részletezendő adatai azonban kizárni látszanak a zágrábi eredetet. A kortárs források közül a H áll hozzá legközelebb a bérmálás rendje és megfogalmazása, illetve szerkezeti megfontolások alapján, ennek esztergomi eredetét pedig a liturgikus rend részletes összehasonlító elemzésével már sikerült bizonyítanunk. Az S tehát valószínűleg a H-hoz hasonló körülmények között, a zágrábi püspökséget alapító és fölötte eleinte joghatóságot gyakorló esztergomi érsekségből került Zágrábra.⁷¹ Ezt erősítik meg azok a főntebb idézett patrocíniumok, amelyek az ordinációk elején szerepelnek behelyettesíthető példaként, amint az nem ritka középkori liturgikus könyvekben.⁷² Ezek szükségképpen olyan egyházak közül vannak válogatva, amelyek a fölérendelt székesegyházba küldhetnének szentelendőket, és az S korára vonatkoztatva az összeállítás valóban Esztergomra illik a leginkább.

A benedikcionále párhuzamai azonban nem Magyarországról, hanem Szászországból maradtak fenn. Egyikük, a braunschweigi dóm XIII–XIV. századi benedikcionáléja (B) szinte tökéletes megfelelője az S-nek, másikuk, a magdeburgi székesegyház hasonló korú pontifikáléjának (M) benedikcionáléja kivonatos: csak a gyűjtemény egy részét tartalmazza, de kétségtelenül ugyanazon szövegcsalád tagja.⁷³ Habár e források

⁷¹ Zágráb először Esztergom, 1180-tól Kalocsa, majd hamarosan ismét Esztergom alá tartozott, ld. ENGEL Pál — KOSZTA László „Zágráb püspökei” szócikkét: KMTL 740.

⁷² Nyilvánvaló, hogy az esztergomi érsek nem mindig ugyanazokból az intézményekből szentelte ugyanazokat a fokozatokat, hiszen akkor Székesfehérvárt csak lektorok, Óbudán csak exorcisták stb. lettek volna. A középkori liturgikus könyvek a behelyettesítendő tulajdonnevekre hol *N.* jelzéssel, hol az *ille* névmás megfelelő alakjával, hol tetszőleges tulajdonnevek beillesztésével utalnak. Erre az utóbbi jelenségre példa az S ordinációinak bevezetése.

⁷³ A B nem tartalmaz adatot saját eredetéről, a braunschweigi Szent Balázs-társaskáptalanból LÜDTKE: „Bischöfliche Benediktionen aus Magdeburg und Braunschweig” 98. eredeztetni, tőle veszi át CBP I. XXXVI. és utójára KAY: *Pontificalia* 1237, ma is így jegyzi a wolfenbütteli Staatsarchiv katalógusa: aidaonline.niedersachsen.de. A ‘Stift’ szót KAY itt tévesen fordítja ‘abbey’-nek: a braunschweigi dóm sem apátság, sem székesegyház nem volt a középkorban, így elvileg nem mondhattak benne püspöki áldást. Helyzete mégis különleges volt, főleg OROSZLÁN HENRIK és IV. OTTÓ idejében (XII–XIII. század), nagyjából olyan, mint Magyarországon a székesfehérvári prépostság, ezért nem lehet kizárni, hogy könyvtárában őriztek benedikcionálét akár az ott vendégeskedő püspökök, akár a helyi dékán használatára, aki bizonyos liturgikus kiváltságokat élvezett. Az M-et LÜDTKE: „Bischöfliche Benediktionen aus

az S-nél jóval későbbiek, nem lehet kizárni, hogy esetleg az S-sel egykorú, de időközben elveszett németországi előzményeik lehettek. Az is emellett szólna, hogy a szászországi területek egyházi kultúrája nagyobb múltra tekint vissza, mint a magyaroké, és hogy a térség a magyar államalapítás korában a Német–Római Birodalom nagy befolyással bíró területe volt.⁷⁴ Különösen igaz ez Magdeburgra, amelyet az Ottó-korban a keleti határőrvidék missziós érsekségének alapítottak.

Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a B és az M a tér- és időbeli közelség ellenére nincs közvetlen leszármazási kapcsolatban. Filológiai azért nem, mert az összeállítás⁷⁵ és a szövegváltozatok elemzése alapján jobban különböznek egymástól, mint külön-külön az S-től, intézményileg pedig azért nem, mert kettejük közül a teljesebb, autentikusabb forrás a B, a braunschweigi dóm pedig egy XII. századi alapítású társaskáptalani egyház, amely nem Magdeburg, hanem a hildesheimi püspök és közvetve a mainzi érsek fennhatósága alá tartozott. A hildesheimi egyházmegyét a Braunschweiget átszelő Oker folyó választotta el a halberstadti egyházmegyétől. Alapításakor az utóbbiból hasították ki Magdeburg területét, így Halberstadtot sem hagyhatjuk figyelmen kívül az összevetéskor.

A benedikcionále szanktoráléja a vigíliákat és nyolcadnapokat nem jelölve az alábbi ünnepeket foglalja magába. A második oszlopban a dátumot, a harmadikban a szent halála vagy az ünnep alapjául szolgáló történelmi esemény évét, a negyedikben az áldást fönntartó forrást tüntetjük föl. Az áldás egyértelmű hiányára vízszintes vonal (–), az S hiányzó ívfüzetének feltételezett tartalmára kérdőjel (?) utal.

JANUÁR

Remete Szent Pál	01.10	341	S	B	–
Szent Fábán és Sebestyén vértanúk	01.20	250 és 288 (?)	S	B	–
Szent Ágnes szűz	01.21	258/259 vagy 304 (?)	S	B	–
Szent Timóteus apostol	01.24	97 (?)	S	B	–
Pálforduló	01.25	60–68	S	B	–

FEBRUÁR

Gyertyaszentelő Boldogasszony	02.02	48 (?)	S	B	M
Szent Péter Székfoglalása	02.22	64 (?)	S	B	–
Szent Mátyás apostol	02.24	63 (?)	S	B	–
Szent Vince vértanú ⁷⁶	01.22	304 (?)	S	B	–

Magdeburg und Braunschweig⁹⁸ 98. Úrnapja hiánya miatt tartja XIII. századnak, de az S ismeretében ez nem perdöntő: a B is csak a XI. századi ünnepekről tud.

⁷⁴ Szakirodalom és továbbiak Braunschweigről: DÜRRE: *Geschichte der Stadt Braunschweig im Mittelalter* 368–376; a dómról: 383–414; Magdeburgról: WENTZ — SCHWINEKÖPER: *Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg* 11–12., 81–89; LMA II. 584–586. (M. LAST); VI. 71–77. (M. KINTZINGER).

⁷⁵ A legfeltűnőbb különbség köztük, hogy az M, szakítva az S-ből ismert és a B-ben változatlan, eredeti szerkezettel, egyesíti a szanktorálét, és különválasztja a temporálétól.

⁷⁶ Furcsa következetlenség Szent Vince (január 22.) ünnepének elhelyezése Mátyás (február 24.) és Gergely (március 12.) között. Az áldás a szöveg hagiográfiai utalásai és a szanktorále megválogatott jellege miatt is biztosan a leghíresebb Vincéről, a valenciai diakonus vértanúról szól, más dátum vele kap-

MÁRCIUS

Szent Gergely pápa	03.12	604	S	B	–
Szent Benedek apát	03.21	547/560 (?)	S	B	–
Gyümölcsoftó Boldogasszony	03.25	48 (?)	S	B	M

ÁPRILIS

Szent György vértanú	04.23	305 (?)	?	B	–
Szent Adalbert vértanú	04.23	997	?	B	–

MÁJUS

Szent Kereszt Föltalálása	05.03	335–347	?	B	M
---------------------------	-------	---------	---	---	---

JÚNIUS

Keresztelő Szent János Születése	06.24	1 (Kr. e.)	?	B	M
Szent Péter és Pál apostol	06.29	64 (?) és 60–68	?	B	M
Szent Pál apostol	06.30	60–68	?	B	–

JÚLIUS

Szent Mária Magdolna	07.22	50 (körül)	?	B	–
Szent Jakab apostol	07.25	43	?	B	–

AUGUSZTUS

Vasas Szent Péter	08.01	64 (?)	?	B	M
Szent István Föltalálása	08.03	36/040	?	B	–
Szent Lőrinc vértanú	08.10	258	S	B	–
Nagyboldogasszony	08.15	48 (?)	S	B	M
Keresztelő Szent János Nyakavágása	08.29	29 (?)	S	B	–

SZEPTEMBER

Kisboldogasszony	09.08	48 (?)	S	B	M
Szent Kereszt Fölmagasztalása	09.14	627–628	S	B	M
Szent Móric és társai vértanúk	09.22	302 (?)	–	–	M
Szent Mihály arkangyal	09.29		S	B	M

NOVEMBER

Mindenszentek	11.01		S	B	M
Szent Márton püspök	11.11	397 (?)	S	B	–
Szent Cecília szűz	11.22	230 (?)	S	B	–
Szent András apostol	11.30	60 (?)	S	B	–

DECEMBER

Szent Miklós püspök	12.06	345–351	S	B	–
Szent István vértanú	12.26	36/40	S	B	M

csolatban nem jöhet szóba. Fontos adalék viszont, hogy a „kisebb” szentek áldásai egyébként mindnyájan az S sajtójai, egyedül a Vince-napi áldás ismert széles körben (SGel frank redakciói). Ennek alapján a tétel utólagos, de mivel az S és a B ugyanott közli, meglehetősen korai betoldás — ezzel lehet összefüggésben naptárilag téves elhelyezése is.

Szent János apostol	12.27	101 (?)	S	B	M
Aprószenetek	12.28	(?)	S	B	M
Szent Szilveszter pápa	12.31	335	S	B	–

A benedikcionále közvetlen braunschweigi eredete kizárt, mert a város kiépülése és a társaskáptalan alapítása Oroszlán Henrik herceg (1129–1195) idejére, valószínűleg 1173-ra esik, vagyis az S másolásánál mintegy száz évvel későbbre. Mégis jellemző, hogy a braunschweigi patrónus, Szent Balázs még utólag sem került bele a szanktoráléba.⁷⁷ Hildesheim (Péter-Pál, később Mária), Mainz (Márton) és Halberstadt (István) patrónusai annyira általánosan tisztelték, hogy nem segítenek az azonosításban.

Perdöntő viszont a magdeburgi titulus, Móric helyzete. Az M tartalmaz ugyan egy áldást *In nativitate sancti Mauricii et sociorum eius* címmel, de egyedül ez mind a B-ből, mind az S-ből hiányzik. A jelenség azért különös, mert Móric ókeresztény vértanú, aki Mihály és Márton mellett a Német–Római Birodalom legfőbb védője volt, és ünnepe minden magyar kalendáriumnak és szanktoráléknak is szerves része a legkorábbi forrásoktól a középkor végéig. Ha tehát az eredeti gyűjteményben szerepelt volna, biztosan nem hagyták volna ki belőle éppen őt sem Braunschweigben, sem Esztergomban. A Móric-napi áldás ezért nem lehet egyéb, mint utólagos hozzáadás magdeburgi szükségletek szerint,⁷⁸ ez pedig igen valószínűtlenné teszi a gyűjtemény magdeburgi keletkezését.⁷⁹

Annál feltűnőbb viszont az esztergomi patrónus, Adalbert rejtett jelenléte a György-napi áldásban. Szent Adalbert 972 és 981 között Magdeburgban tanult, az ottani, hasonló nevű püspöktől kapta keresztény nevét (azelőtt Vojtěchnek hívták), Pomerániától keletre, tehát magdeburgi missziós területen szenvedett vértanúhalált (Fischhausen, ma Primorszk, Kalinyingrádi terület), és Gnénzában, egy szintén Magdeburgból alapított székesegyházban temették el, amelynek korábban érseke is volt. Kultusza önmagában nem lenne meglepő,⁸⁰ de a Móric-napi áldás hiányával összefü-

⁷⁷ További braunschweigi patrónus Keresztelő Szent János, aki túlságosan általános az azonosításhoz, és Becket Szent Tamás, akinek tisztelete talán összefüggésben van OROSZLÁN HENRIK angol feleségével, MATILDE-val és általában a Welf-ház jó angol kapcsolataival. A B-ben ő sem kap áldást.

⁷⁸ Ezt tanúsítja az is, hogy az áldás perikópaháttere a nap Magdeburgban használatos szentleckéje (*Iustorum anima*, vö. Sap 3,1skk.), szemben pl. a Magyarországon használatos Móric-napi szentleckékkel (*Sancti per fidem*, vö. H 11,33skk., vagy Zágrábban: *Reddet Deus mercedem*, vö. Sap 10,17skk.). A többi áldás perikópaháttere, mint alább részletezni fogjuk, idegen a magdeburgi úzustól.

⁷⁹ A szanktorále egyébként a legnagyobb ünnepekre korlátozódik, perdöntőnek semmiképpen nem mondható. Helyi jelentősége legfőljebb Remete Szent Pálnak és Timóteus apostolnak lehet: közülük az utóbbi kultusza a német területeken széles körben elterjedt (rajtuk kívül már nem), az előbbi a germán tájon is ritkább (pl. nincs Hildesheimben, Magdeburgban, Halberstadtban), a magyar szanktorálékban viszont mindkettő következetesen jelen van. Számolnunk kell azzal is, hogy az S szanktoráléjának hús-vét utáni szakasza ritkásabb, mint a karácsony utáni, erről ld. alább.

⁸⁰ Az ünnep később Mainzban és Hildesheimben, sőt Németország észak-keleti régiójának minden egyházmegyés úzusában (Lübeck, Schwerin, Ratzeburg, Havelberg, Brandenburg, Merseburg, Naumburg–Zeitz, Meißen) és a Német Lovagrend balti területein is ismeretlen, kivéve Halberstadtot és Magdeburgot, amelyeknek kalendáriumai Györggyel (piros betűs) egy napon, de hozzá képest másodlagos (fekete betűs) ünnepként jegyzik. A lengyel forrásokban éppen fordítva: Adalbert mindig szere-

gésben kizárja a magdeburgi eredetet, és olyan egyházra utal, amelyben Adalbert nem egyszerűen kultuszban részesül, hanem kiemelkedően fontos.

Ezt erősíti meg a benedikcionáléban szereplő, egyébként is erősen megválogatott szentek kronológiai áttekintése. A szanktorále tudniillik majdnem kizárólag bibliai és ókeresztény szenteket foglal magába. A IV. századnál későbből mindössze kettő: Szent Benedek apát és Nagy Szent Gergely pápa található meg benne,⁸¹ illetve még Szent Kereszt Felmagasztalásának ünnepe az, amely —nyugati összefüggésben— VII. századi eseményekre (627–628) megy vissza. Ebből a veretes környezetből Adalbert kirí: egyedülként képvisel egy gyakorlatilag kortárs, a szanktorále legújabb ünnepeinél is majdnem 400 évvel fiatalabb réteget. A rá vonatkozó áldástagok ugyanakkor részei az eredeti gyűjteménynek, amint arra a B törzsananyagában való jelenlétéből lehet következtetni. Hogy ez a jelenlét mégis szerény, a Szent György-naphoz képest másodlagos, azt az magyarázza, hogy a benedikcionále összeállításakor Adalbert kultusza még viszonylag újnak számított. Ez viszont egybevág nemcsak a benedikcionále esztergomi eredetének, hanem István-kori keletkezésének hipotézisével is.

Főnmarad viszont a kérdés, hogy ha a benedikcionále valóban Esztergom használatára íródott, akkor hogyan és miért került Szászországba. A fölvetés nemcsak azért jogos, mert a tekintélyes német egyházak „nem szorultak rá” liturgikus téren a fiatal magyar egyházra, hanem azért is, mert a liturgikus úzusokat elemezve nem sikerült kimutatnunk érdemi kapcsolatot az érintett püspökségek és Esztergom között.⁸² A magyarázat véleményünk szerint abban áll, hogy az esztergomi benedikcionále egy sajátos liturgikus föllendülés körülményei között fogant, és ezért átlagon felül kidolgozott gyűjtemény volt, amilyennel az érintett német hagyományok nem rendelkeztek. Mivel az áldások gyűjteménye nem volt elidegeníthetetlen része egy-egy úzusnak, hanem olyasféle liturgikus „ínyencség” volt, mint például a verses officiumok, az esztergomi alkotást —eredetére való tekintet nélkül— német területeken is vonzóan találhatták. A B és az M közti közvetlen kapcsolat hiánya arra enged következtetni, hogy a gyűjteményt nem egyetlen német intézmény tette magáévá és adta tovább, hanem szélesebb körben ismerték. A braunschweigi másolat és a magdeburgi kivonat ehhez képest párhuzamos, véletlenszerűen főnmaradt, szórványos adatok.

Az ordinációknál szereplő litánia nem módosítja jelentősen a szanktoraléból levezetett eredményt. Adalbert ott a vértanúk közt a második helyen, mindjárt Szent István protomártír után szerepel, megelőzve Györgyöt is. A többi szent, aki a benedikcionáléhoz

pel, sőt övé a főünnep: György hozzá képest másodlagos (Gnézna, Krakko, Warmia, Kamień), 22-ére anticipálják (Plock), vagy 24-ére transzponálják (Poznań, Boroszló, Lubusz). Az utóbbi módon járnak el a cseh úzusok is (Prága, Olmütz). A kimutatás alapja a Forrásgyűjtemény (36. jegyzet).

⁸¹ Ez a tény összefüggésben lehet az egész benedikcionále monasztikus ihletettségével (Gergely Benedek életrajzírója és a hagyomány szerint szerzetes volt), és azzal, hogy az S litániájában ott van Skolasztika, Benedek nővére, sőt a szüzek közül ő az egyetlen, aki nem vértanú.

⁸² Az S-ben és a H-ban eddig elemzett, általában vett germán liturgikus anyagon belül egyetlen olyan tétel vagy gesztus sincs, amely kifejezetten felénk mutatna, míg pl. Salzburg, Passau, Freising, Regensburg, Merseburg, Worms, Mainz vagy a cseh–lengyel területek esetében vannak ilyenek.

képest többletet képez, a megfelelő szakaszok végén, hangsúlytalanabb helyen hivatik segítségül: Gorgonius mint az utolsó mártír, Ambrus és Ágoston mint az utolsó hitvalló püspökök, Perpétua-Felicitász, Ágota, Luca, Skolasztika és Petronella mint az utolsó szüzek.⁸³ A litániák efféle kiegészítései olyan helyi preferenciákra (pl. ereklyék, mellékoltárok, kiváltságos személyek vagy intézmények patrónusai) mehetnek vissza, amelyeket nagy történelmi távolságból nem, vagy csak töredékesen lehet rekonstruálni.

Végül az S liturgikus úzusának azonosításához és a szóba jöhető német úzusoktól való elválasztásához az visz közelebb, hogy a benedikcionáléból a megfelelő miseliturgia perikóparendjére, az ordinációkból pedig szakramentáriumára lehet következtetni. Ez azért lehetséges, mert az esztergomi benedikciók szövege gyakran a napi olvasmányokra utal, így belőlük közvetve meg lehet állapítani, hogy milyen apostoli vagy evangéliumi szakaszt olvastak az illető napon. Különösen informatív ez a téli időszak szerdái és péntekjein, mert a köznapi perikópák úzusonként igen variábilisak. Másfelől az ordinációk azzal járulnak hozzá az S mögött álló szakramentárium megismeréséhez, hogy rubrikákba foglaltan föltüntetik a tavaszi kántorböjt orációinak kezdőszavait. Ezek az orációk ugyancsak meglehetősen változékonyak, így kevés adat is érdemi eredményre vezet. A kérdés részletes bemutatására azonban később, a liturgikus elemzéseknél térünk majd vissza.

Használat és hagyományozás

A benedikcionále valószínűleg már keletkezése pillanatában is túlméretezett volt a gyakorlati szükségletekhez képest, ezért inkább tekintjük irodalmi teljesítménynek, semmint a liturgikus gyakorlat tanújának. A főpapi áldás elhangzásának kerete ugyanis a nyilvános pontifikális nagymise, márpedig ilyet még a középkori székesegyházakban és apátságokban sem celebráltak hetente többször, különösen nem két különböző áldással. A vásár- és ünnepnapok officíansa is csak meghatározott alkalmakkor volt a püspök vagy az apát, egyébként a közösség sorrendben következő fölszentelt tagja, az úgynevezett hetes (*hebdomadarius*) celebrált, vagy nagyobb ünnepeken a konzuetúdokban gondosan rögzített beosztás szerint az előljárók.⁸⁴ Ők —nem lévén püspöki rangban— nem adhattak püspöki áldást. Az elméleti megfontolásokon kívül még legalább három adat támasztja alá ugyanezt:

(1) Míg az S püspöki ordóit, különösen az ordinációkat a XIV. századig rendszeresen használták —erre utal a kódex megfelelő részeinek elhasználtsága és a szöveg sok javítása, módosítása, toldaléka—, addig a benedikcionále szinte érintetlen, még díszítése is félbemaradt. Egyes áldások azonban, mégpedig rendszerint azok, amelyek jelesebb napokra szólnak (pl. karácsony, hamvazószerda, nagyszombat, áldozócsütörtök,

⁸³ A litániát a XIV. században bővítették, elsősorban az egyes szent-kategóriákat téve teljessé, kissé talán dominikánus ízlés szerint (Domonkos és Tamás az egyháztanítók között). Jellemző, hogy ekkor sem pótolták a magyar szenteket, köztük a zágrábi patrónust, Istvánt királyt sem.

⁸⁴ Késői, de különösen részletes szabályozás pl. *Ordinarium officii divini secundum consuetudinem metropolitanae ecclesiae Strigoniensis* V₅–X₃ (a kötet vége).

Mindenszentek, a kommúne tételei), javításokkal, hangsúlyjelekkel és címekkel vannak ellátva,⁸⁵ némelyikben pedig az *i* betűknek a XI. századi írásmód szerint még hiányzó ékezeteket pótolták. Hogy ezek a beavatkozások csak bizonyos áldásokat érintenek, az annak a jele, hogy elsősorban vagy egyedül ezeket használták tartósan.

(2) Az S benedikcionálja a magyar liturgikus hagyományban, sőt magában Zág-ráiban sem talált folytatásra.⁸⁶ A Zág-ráon kívül fennmaradt két magyar áldásgyűjtemény közül a korábbi, a V a *Supplementum Anianense* közkedvelt sorozatát tartalmazza,⁸⁷ a későbbi, a már említett Pannonhalmi kódex pedig a szintén közkedvelt szentgalleni sorozatból merít.⁸⁸ De mindkettőnél fontosabb, hogy az S-hez más tekintetben szorosabban kapcsolódó Z is csak egy szűk válogatást tart meg.⁸⁹ Ennek nagy része megvan ugyan az S-ben is, de nem az S saját, hanem korábbi összeállításokból kölcsönzött anyagához tartozik, és a szövegváltozatok még a közös áldásoknál sem vehetőek le az S-ből.

(3) Az S áldásai —más szövegcsaládok emlékanyagával összevetve— külföldön sem terjedtek el tartósan és széles körben, jóllehet a gazdag gyűjtemény átmenetileg vonzóknak kellett, hogy bizonyuljon; máskülönben nem jutott volna el Braunschweigbe és Magdeburgba sem. Az M maga is a benedikcionále túlzott terjedelméről tanúskodik azzal, hogy az eredeti anyagot valamivel több mint egyharmadára csökkenti.

A két német kézirat viszonya az S-hez, vagy pontosabban egy közös, de biztosan esztergomi őshöz így foglalható össze:

A B mind szerkezetileg, mind tartalmilag pontos megfelelője az S-nek, még a patrónusok szintjén sem tapasztalható benne adaptáció (a kézirat állapota egyébként feltűnően jó, ami itt sem vall gyakori használatra). Többletként közöl egy pünkösdi áldást, de valószínű, hogy ez a tétel része az eredeti gyűjteménynek, és az S-ből maradt ki, ott ugyanis pünkösdkor —más nagy ünnepekkel szemben— csak egy áldás szerepel. Betold továbbá egy teljes bérmálási ordót a szanktorále és a kommúne közé. Ez a bérmálás különbözik az S és a H „magyar” bérmálásától, még a szertartást záró püspöki áldás sem azonos. Végül a B legvégén, a votív szakaszban mutatkozik csekély különbség, ahol egyébként is legföljebb három áldás tartozik az S saját anyagához (ezek viszont megvannak a B-ben). Az eltérés néhány tétel elhagyását, a sorrend enyhe megváltoztatását és két templomszentelési áldás hozzáadását jelenti (ilyenek az S-ben egyáltalán nincsenek, de részei lehettek az eredetinek). Mindezeknél fontosabb, hogy a B terjedelmileg pontosan kiegészíti az S főttebb említett lakúnait: egy fóliónyi hiányt a nagyböjt elejénél, és egy ívnyi hiányt a temporále és a nyári szanktorále határán.

⁸⁵ Általában a nem eredeti színezések, rajzok is ilyenekhez csatlakoznak.

⁸⁶ Esetleg a H zsinati áldásainak szövegváltozata lehet velük összefüggésben, vö. FÖLDVÁRY: „A zsinattartás rendje a Hartvik-agendában” 25–28.

⁸⁷ V 125^v–131^v, vö. SGr (kiadása mintegy 40 kódex alapján: DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien*) 1738–1789 (I. kötet 576–598. oldal).

⁸⁸ SÓLYMOS: *A Pannonhalmi Kódex* 101–190.

⁸⁹ Z 81^r–84^v, a kiadásban: 376–385.

Messzebb megy ennél az M, amely a teljes gyűjteményt erősen lerövidíti és átszerkeszti, azaz a szanktorálét egyesíti és elválasztja a temporálétól. Többletként öt áldást közöl: a temporále végén a pünkösöd utáni 24. vasárnapra és hétköznapokra (mindkettő kölcsönzött, de nem kizárt, hogy az eredetiben is megvoltak), a szanktoráléban Szent Móric napjára, a kommunéban egy szűz ünnepére és dedikációra. Az utolsó kettő közül az előbbi valószínűleg nem része az eredeti gyűjteménynek, mert egy szűz ünnepére az S-ben és a B-ben is két áldás található, az utóbbi viszont azonos a B első templomszentelési áldásával. Jellegzetes vonása még az M-nek, hogy áldásait új, a nap introitusára utaló címekkel látja el.

Szemben a benedikcionáléval az S pontifikális ordóit rendszeresen forgatták a XIV. század első feléig, amikor a zágrábi püspökök áttértek a Durandus-pontifikále használatára — az ordinációkat annyiával gyakrabban, amennyivel gyakrabban került sor rájuk a templomszenteléshez képest. Használatukról tanúskodik egyrészt a könyv fizikai állapota, másrészt számos, néhol a liturgikus rendet is érintő szövegmódosítás, kiegészítés. Ezen ordók hagyományozása tovább követhető a Z-ben, amely egyes szakaszokon követi az S-t mind a liturgikus rend, mind a megfogalmazás tekintetében, máshol viszont többé vagy kevésbé elszakad tőle. Módosításai értékes hozzájárulások a magyar, és azon belül a zágrábi liturgiátörténet megértéséhez.

Hiánypótlók még a középkori magyar liturgia szempontjából a főpapi mise beöltözési imái, amelyeket a kódex utolsó fóliójára jegyeztek be — mint korábban hangsúlyoztuk, összhangban a pontifikálék szokásos tematikájával. Ezeknek az imáknak legközelebbi rokonát érdekes módon nem a korábbi és Zágrábhoz kötődő Z-ben találtuk meg, jóllehet ott is olvasható egy teljes előkészület és miserend, hanem a XIV. századi V-ben, egy olyan forrásban, amely az átlagos magyar anyagtól sok tekintetben eltávolodik. Jelenlétük Zágrábban, egy biztosan püspöki használatra szánt könyvben annak a jele, hogy a veszprémi kódex itt egy korhoz kötött, de akkor széles körben elterjedt imasorozatot közöl.

A BENEDIKCIONÁLE MINT IRODALMI ALKOTÁS

Bármilyen bőséges az S mint kódex szakirodalma, a vele kapcsolatos megfigyelések nem elsősorban azokra a tartalmakra vonatkoznak, amelyekért a kódex eredetileg íródott. Ismertségét mindeddig olyan adatoknak, például a benne megjelölt patrocíniumoknak vagy a sorai közé írt neumáknak köszönhette, amelyeknek sem megalkotói, sem használói nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget. A liturgiához képest is kevés figyelem jutott a kézirat elsődleges anyagának: a benedikcionálénak. Szövege a B közvetítésével megjelent ugyan a CBP-ben, de az S hiányában kora, eredete és egész jelentősége homályban maradt. Ezt a hiányt kívánjuk pótolni az alábbi fejezetben.

Produktív liturgikus műfajok

A liturgia szövegeit és dallamait az időtlenség és változatlanság atmoszférája veszi körül. Nagyobb részüknek nem ismerjük a szerzőjét, és megalkotásuk föltételezhetően évszázadokkal megelőzte első ismert lejegyzésüket. Így gondolkodtak róluk már a középkorban is: szerzőiket, ha egyáltalán azonosították, a kereszténység első 500 évének alakjai közt jelölték meg, és liturgikus elrendezésüket is legkésőbb Nagy Szent Gergely pápa korának tulajdonították.⁹⁰

Voltak azonban kivételek. A liturgia egyes „lágabb” pontjai új műfajok keletkezését tették lehetővé, egyes, már meglévő műfajokon belül pedig megmaradt a lehetőség a tételkészlet bővítésére, kortárs szerzeményekkel való gazdagítására, elvileg az öröklött, hagyományos anyag sérelme nélkül, főleg új ünnepeknél. A középkori klerikus pontosan tudta, hogy a liturgikus műfajok mely korpuszai számítanak az ő korára lezártak, és melyek bővíthetők, azaz hol marad terepe a kreativitásnak.

A középkori irodalom és zene kutatói előtt régóta nyilvánvaló, hogy ebben az értelemben önálló, a liturgiától függetlenül is értékelhető művészi teljesítménynek számítanak például egyes trópusok, himnuszok, szekvenciák, Alleluja-verzusok vagy verses officiumok.⁹¹ Ám a felsorolásból is kitűnik, hogy ez a fölismerés jórészt megmaradt a zenei tételek területén. Így volt ez Magyarországon is, ahol a korábbi kutatás a vélhetően hazai keletkezésű költői alkotásokra összpontosított.⁹² Csak néhány évvel ezelőtt vetette föl Madas Edit, hogy az eredeti alkotások összefüggésében lehetne értékelni azt a néhány liturgiagyarázó beszédet, úgynevezett allokúciót is, amely a H-ban maradt fenn.⁹³ Meglátása két szempontból is sokat jelent: egyrészt ráirányítja az irodalomtörténet érdeklődését azokra a „prózai” műfajokra, amelyek a homiletika és az euchológia körébe tartoznak, másrészt új, eredeti szövegeket von be a XI. századi Magyarország latin nyelvű irodalmának kutatásába.

⁹⁰ A középkori liturgiagyarázat bővelkedik ilyen tulajdonításokban. A hagyomány reprezentatív összefoglalását adja Guillelmus DURANDUS *Rationale*-ja, kiadása: DAVRIL — THIBODEAU: *Guillelmi Duranti Rationale divinorum officiorum*.

⁹¹ A liturgikus költészet klasszikus kiadása: DREVES — BLUME: *Analecta hymnica medii ævi*. A trópusokkal kapcsolatban a stockholmi egyetemen 1975 óta kiadott *Corpus troporum* sorozatot, a verses officiumokkal kapcsolatban az ottawai Institute of Mediaeval Music által 1993 óta kiadott *Historie* sorozatot kell még megemlíteni.

⁹² Úttörő munka volt DANKÓ: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*, a dallamokat illetően: RAJECZKY: *Melodiarium Hungariae Medii Ævi*. A témán később HOLL Béla dolgozott, hagyatékának kiadása: KÖRMENDY KINGA: *Holl Béla: Repertorium Hymnologicum Medii Ævi Hungariae*. A magyarországi szekvenciákkal jelenleg KOVÁCS Andrea, a himnuszokkal SZOLIVA Gábor foglalkozik. A verses officiumokhoz ld. FALVY — MEZEY: *Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik*; KOVÁCS — FÖLDVÁRY: „Egy ismeretlen Szent Gellért-officium”. Mindezen közlemények elsősorban az anyag föltárásával, a szövegek, és ahol fennmaradtak, a dallamok megállapításával foglalkoznak, a rendszeres irodalomtudományos földolgozás, amelyet MEZEY László kezdeményezett, még várat magára. A munkához ma DÉRI Balázs írásai jelentenek hasznos kiindulópontot.

⁹³ MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 49–81., ld. még Uő: „A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk”.

A magyar államalapítás évszázadának emlékanyaga ugyanis meglehetősen szűkös. Az okleveleket, törvényeket és zsinati határozatokat nem számítva mindössze két valóban szépirodalmi szöveg, a Szent István királynak tulajdonított *Intelmek* és Szent Gellért püspök *Deliberatio*-ja képviselik ezt a korszakot.⁹⁴ A magyar keletkezésű liturgikus költemények is mindnyájan későbbből származnak, egyedül a H említett allokúcióról tételezhetjük még föl megalapozottan, hogy valóban magyarországi szerző fogalmazta, illetve kompilálta őket.

Ilyen körülmények között az S benedikcionáljának „fölfedezése”, vagy szerényebben fogalmazva: újraértékelése fordulatot hozhat a korai magyar irodalomtörténetben. Az előzőekben amellett érveltünk, hogy a benedikcionále a XI. században, Esztergomban vagy Esztergom használatára lett összeállítva. Ha tehát a püspöki áldás ebben a korban a még produktív liturgikus műfajok közé tartozott, azaz a gyűjtemény nagyobb része nemcsak az összeállítás, hanem az elsődleges megfogalmazás szintjén is korabeli alkotás, akkor az S a magyar keresztény kultúra kezdeteinek legerjedelmesebb irodalmi ciklusát őrizte meg.

Előzmények, öröklött tételek

Megőrzés és újítás arányát tekintve a főpapi áldások a szekvenciákkal állíthatók párhuzamba. Az anyag mindkét műfajnál rétegekre bontható: vannak hagyományos, az egész római rítusban ismert darabok, ezeknél valamivel fiatalabb, de elterjedt, úzusok egy-egy széles csoportjára jellemző tételek, és még újabb, ritka vagy egészen egyedi alkotások. Az S maga is ezt a rétegzettséget tanúsítja. Megértéséhez Edmond Moeller alapján előbb vázlatosan ismertetjük a főpapi áldások szövegcsaládjainak történetét:⁹⁵

A főpapi áldás műfaja nyugatról: a vizigót és gallikán területek felől terjedt el. Ezek bővebb, regionális benedikcionálékkal rendelkeztek, amelyek helyben ugyan a Karoling-koron túl is hagyományozódtak, de egészében nem érintették a római liturgiát. A későbbi fejlődést meghatározó, döntően vizigót ihletésű recepció két alapvető dokumentuma az úgynevezett VIII. századi vagy frank SGel,⁹⁶ illetve a SGr-hoz fűzött, korábban Alkuinnak, ma már inkább Aniane-i Szent Benedeknek tulajdonított *Supplementum*.⁹⁷ E két gyűjtemény meglehetősen mértéktartó, csak a legnagyobb ünnepekre közöl áldásokat, ezek az áldások viszont széles körben és tartósan elterjedtek. Lényegében a frank SGel és a *Supplementum* anyagát nevezhetjük közkinccsnek, a benedikciókészlet alaprétegeinek.

⁹⁴ Modern kiadásai: SRH II. 611–627; HAVAS: *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis*; SILAGI: *Gerardi Moresanae ecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum*; KARÁCSONYI — SZEGFÜ: *Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum*.

⁹⁵ CBP B. XX–XLVI.

⁹⁶ DUMAS: *Liber sacramentorum Gellonensis* 1986–2100 (262–300. oldal), vö. SAINT-ROCH: *Liber sacramentorum Engolismensis*.

⁹⁷ SGr 1738–1789 (87. jegyzet).

Az első ezredfordulót megelőző és követő évszázad, amely más tekintetben szintén fénykora a liturgikus alkotókészségnek, a benedikcionáléknak is virágkora volt. A főpapi áldás műfaját ekkorra azok a hagyományok is magukévá tették, amelyek korábban nem ismerték vagy tartózkodtak tőle, és új alkotásokkal egészítették ki a visszafogott, frank alaprétéget. Germán területen ennek a továbbfejlesztésnek az a gyűjtemény az első emléke, amelyet a kutatók legkorábbi kódexéről szentgalleninek neveznek, de amely Bajorországban, Észak-Itáliában és később még sokfelé használatban volt.⁹⁸ A szentgalleni gyűjtemény maga is tartalmazza az alaprétéget, majd egy újabb sorozatot kapcsol hozzá, amely az évközi vasárnapokat látja el áldásokkal. Ezek között vannak az alaprétég nyelvezetéhez közel álló, régebről öröklött tételek és új kompozíciók is. Az utóbbiak legszembeötlőbb vonása, hogy következetesen az aznapi miseolvasmányokra, a szentleckére vagy az evangéliumra alludálnak. Ezt fejezi ki a sorozat címe is: *Benedictiones congruentissime ex lectionibus apostolicis et evangelicis ordinatae*.

Habár a szentgalleni benedikcionále legkorábbi kódexe maga is a XI. század elejéről való, biztosan korábbi az S-nél, mert az már mind az alaprétéget, mind a szentgalleni gyűjtemény újdonságait fölhasználja. Ez a két összetevő lesz az, amelyre saját, terjedelmileg mindkettőt bőven túllépő hozzájárulását építi. Mindazonáltal a szentgalleni és az esztergomi bővítés is csak egy a kor újonnan összeállított áldássorozatai közül. Számos hasonló, jóllehet általában kevésbé kidolgozott gyűjtemény születik még, amelyek azonban az S-t már nem érintik. A főpapi áldások produktív korszakát mintegy utóvirágzásként zárja a Durandus-pontifikále benedikcionáléja a XIII. század végén.⁹⁹

Az S 268 tétele közül mai tudásunk szerint legalább 67 származik korábbi gyűjtemények valamelyikéből.¹⁰⁰ A válogatás tudatos: (1) A frank SGel-ből valók Szent Vince, hamvazószerda és a votív szakasz nagyobb részének áldásai. Ezek rendszerint magukban állnak, nincs esztergomi alternatívájuk. (2) A *Supplementum*-ból származnak a temporále jeles időszakait kezdő vasárnapok, a legnagyobb ünnepek és a kommúne áldásai, mindig kiegészítve egy-egy saját alternatívával. (3) A szentgalleni gyűjteményből erednek azok az áldások, amelyek karácsony vigíliájára, a böjtelő vasárnapjaira, a keresztjáró napokra, a 14–23. pünkösöd utáni vasárnapra, Szent Mihály és András ünnepére és zsinattartásra valók. Ez az anyag nyelvileg és stilsztikailag heterogén, az új kompozíciók mellett számos régebbi, különféle eredetű tételt tartalmaz, tehát nem tekinthető mindenestül az S-sel kortárs fejleménynek. Némelyik áldásnak közülük van, némelyiknek nincs alternatívája. A szentgalleni gyűjtemény ugyan magába foglalja a teljes *Supplementum*-ot, és egyes kódexei a SGel áldásait is, de többnyire elkülönítve, így az S összeállítója akkor is tudatában lehetett a három gyűjtemény különbözőségének, ha esetleg mindegyiket egy szentgalleni típusú forrás közvetítésével ismerte meg.

⁹⁸ Sankt Gallen, Stiftsbibliothek Cod. 398; Ivrea, Biblioteca Capitolare Cod. 10. (XX.); Párizs, Bibliothèque Sainte-Geneviève Ms. 2657.

⁹⁹ Csak bizonyos kéziratokban, vö. PGD 56., 122–123., 135–136., 164–165., 179., 191–192., 204.

¹⁰⁰ Nem számítva azt a három áldást, amely ismert előzményeket módosít (249, 251, 286), sem azokat, amelyeknek eredetisége megkérdőjelezhető, de más előfordulásukról egyelőre nem tudunk. A saját anyagot gyarapíthatják viszont a B és az M egyes autentikusnak vélt áldásai.

A SGel hatása egyértelműen másodlagos. A S legelnagyoltabb része a votív szakasz: itt már alig találunk saját áldást, és a B-ből az S számos votív tétele eleve hiányzik, ezért kérdéses, hogy pontosan mit tartalmazhatott ebből a közös archetípus. A Vincenapi áldás talán utólagos bővítés, mert naptárilag rossz helyen van a februári és a márciusi ünnepek között. Egyedül a hamvázószerdai áldás helyzete szerves a SGel-ből vett kölcsönzések közül, talán azért, mert erre a napra a *Supplementum* nem tartalmaz külön tételt.

Elsősorban a *Supplementum* anyaga az, amelyre az S szerzője támaszkodik: innen válogatja nemcsak a legtöbb áldást, hanem egyben a legrangosabbakat. Ezzel mintegy kifejezi lojalitását a nyugati hagyomány egésze iránt. Ezt nyomatékosítja azzal is, hogy az ugyanazon napra szóló áldások közül majdnem mindig először közli a *Supplementum* változatát, és csak utána a sajátját.¹⁰¹ Az viszont, hogy mégis minden ilyen esetben közöl saját áldást, öntudatos gesztus a részéről, mert kifejezi, hogy a tisztelet, és nem az alkotóerő hiánya készítette a népszerű tételek beemeléseire.

A szentgalleni áldások egy része maga is a *Supplementum* stílusához áll közel: ezek a SGr más, már a IX. századból adatolt kiegészítéseire vezethetők vissza.¹⁰² A szoros értelemben vett szentgalleni kompozíciók ezért kevesen vannak, de fontos és szerves pontokon egészítik ki a sorozatot. Ezeket az S szerzője mintegy kongeniálisnak tekinthette önmagával. Hatásuk túl is mutat magukon a kölcsönzött tételeken. Alább ugyanis részletezni fogjuk, hogy az S virtuozitása elsődlegesen a bibliai idézetek, parafrázisok és kommentárok használatában mutatkozik meg. A bibliai szövegekre, különösen az újszövetségi miseolvasmányokra építő intertextuális játékhoz a szentgalleni áldások kínáltak mintát és egyszersmind olyan műfaji előzményt, amelyet túlszárnyalni méltó kihívást jelentett egy ambiciózus alkotónak.

Bibliai, homiletikai és liturgikus háttérszövegek

A biblikus orientáció önmagában is fordulatot jelent a műfaj történetében. A főpapi áldás a megelőző korokban ugyanis egyértelműen az euchologikus műfajok (pl. oráció, prefáció) közé, azaz a liturgia „prózájához”, habár emelkedett, retorikus prózájához tartozott: annak lexikáját, frazeológiáját, motívumkincsét használta. Azok a szövegalkotási eljárások, amelyek bibliai helyek rekontextualizálásával, kombinálásával, centonizálásával, parafrázálásával dolgoztak, a liturgia „lírájára”: a mise és főként a szolozsma énektételeire (pl. antifóna, rezponzórium) voltak és maradtak jellemzők.

¹⁰¹ A két kivétel: karácsony vigíliája (22–23), ahol a második áldás nem a *Supplementum*-ból való, hanem a szentgalleni sorozat, tehát egy kortárs összeállítás kezdőtétele (a sorrendet az is befolyásolhatja, hogy karácsony bőjtje az S rendszerében egybeesik a kántorbőjti péntekkel, 55. jegyzet), majd utánuk az éjféli mise (24–25), ahol a második áldás már a *Supplementum*-ból való.

¹⁰² Ilyen miseproprumban ágyazott benedikcionále az, amelyet a PL 78. 25–152. a SGr három IX–X. századi, corbie-i úzúst követő redakciója szerint (Párizs, BNF Lat. 12050., 12051., 12052.) közöl. Ez tehát a *Supplementum*-mal kortárs, hozzá hasonló tekintélyű gyűjtemény.

Az S ezt a fordulatot mind mértékét, mind módját tekintve a legnagyobb következetességgel viszi végig. A saját áldásoknak szinte minden szava pontosan azonosítható bibliai helyekre épül, a hipotextusok válogatása pedig egy olyan tipológiával írható le, amely a perikópától teljesen független, apostoli levelekre épülő áldásoktól a kifejezetten perikópaalapú, evangéliumokat kommentáló vagy tematikus áldásokig ível.

A ciklus legfőltűnőbb vonása az apostoli levelek iránti vonzalom. A levelek kiemelése nem egyszerűen irodalmi ötlet vagy egy sajátos érdeklődés, műveltség lecsapódása, hanem fölismerése annak a lényegi rokonságnak, amely a leveleket és a főpapi áldást köti össze. A kommunikációs helyzet szinte azonos: a levelekben az apostol szól a gyülekezethez többes szám második személyben, inti, buzdítja, jókívánásokban részesíti híveit — a püspök az apostol utódja, áldása egyszerre intelem, buzdítás és lelki-testi javakat kieszköző szentelmény. A levelek ezért az S-ben ilyenkor nem a napi szentleckét idézik föl, hanem az apostoli megnyilvánulások teljességét, helyenként szinte tüntető távolságtartással az aktuális perikópától.¹⁰³

A levél-alapú áldások kétfélék. Az egyik esetben az egész áldás egyetlen összefüggő, viszonylag szűk textusra épül, amely perikópa illúzióját kelti, de gyakran biztosan nem kötődik a liturgikus naphoz.¹⁰⁴ A másik esetben éppen abban áll az irodalmi invenció, hogy az áldás számos, egymástól eredetileg független szöveget kapcsol össze, élkel egymásba közös szóhasználat vagy motivikus érintkezés alapján. Ilyenkor a hipotextusok köre gyakran kibővül: az apostoli levelek mellett zsolnárok, kantikumok, valamint más „leckeképes”, tehát a liturgiában a levelekkel egyenrangú ószövetségi írások (Izaiás, bölcsességi könyvek) is szerepet kapnak.

Átmeneti jelenség, amikor az áldást inspiráló szövegek ugyan azonosítható perikópák, de nem felelnek meg közvetlenül az aznapi olvasmányoknak. Ez vagy akkor fordul elő, amikor egy-egy jeles időszak emblematikus perikópái nem saját napjukon, hanem az időszakon belül máshol, kötetlenül vannak idézve,¹⁰⁵ vagy akkor, amikor a hivatkozás nem a tényleges perikópából, hanem —tudós módon— annak tágabb környezetéből való, mintegy elébe megy a szakasznak, vagy továbbolvassa azt.¹⁰⁶

A tisztán perikópa-alapú áldások elsősorban a nagyböjtre és a pünkösd utáni vasárnapokra jellemzők, olyan időszakokra tehát, amelyek nagy mennyiségű, azonos típusú áldást igényelnek, és ezzel próbára teszik a szerző fantáziáját. Ezekben a hipotextus rendszerint az evangélium, a rá való utalás viszont áttételesebb, mint a leveleknél: a

¹⁰³ A levelekből vett szövegek pl. a nagyböjti köznapok áldásaiban is meghatározók, pedig ott a tényleges szentlecke mindig ószövetségi.

¹⁰⁴ Az ádventi hétköznapok áldásain pl. végigvonulnak az E-ből vett szövegek (3, 9, 15, 18, 21), holtott ebben az időszakban egyetlen úzus sem használ innen származó perikópát. Hasonló jellegűek a pünkösd utáni vasárnapok első áldásai is, főleg a 3–10. vasárnapon (173, 180, 182 stb.).

¹⁰⁵ Ádvent második péntekjének áldása (11) pl. egyszerre idézi a második (*Quaecumque scripta sunt*, R 15,4skk.) és a negyedik ádventi vasárnap (*Gaudete in Domino*, Ph 4,4–7) szentleckéjét. A Zsuzsanna-történet (Dn 13,1skk.) és a házasságtörő asszony perikópája (J 8,1skk.) a harmadik nagyböjti hét szombatjának miséjében alkot szentlecke–evangélium párt— az S is egy áldástagban idézi föl őket, de az első nagyböjti hét szombatján (91).

¹⁰⁶ Pl. 4, 107, 126, 154, 189, 201.

szó szerinti idézet ritka, szerepét allúziók veszik át. Míg a leckealapú áldásoknál az implicit olvasóval-hallgatóval szemben az elvárás az, hogy fölismerje az idézett szövegeket, addig az evangéliumalapú áldásoknál a mögöttes perikópára kell ráismernie. Az áldás művészi hatása ilyenkor éppen a perikópa „elrejtésében” áll.¹⁰⁷ Máskor az áldás kommentálja, értelmezi a perikópát, szinte egy teljes homíliát tömörít,¹⁰⁸ ismét máskor a perikópa csak apropója egy belőle elvont képnek vagy fogalomnak, amelyet az áldás tematikusan jár körül, számos más bibliai helyet is fölhasználva.¹⁰⁹

Ha egy nap két különböző áldást is kap, amint az a vásár- és ünnepnapoknál általános, akkor a két tétel szövegátháttere eltérő. A különbözőzés legegyszerűbb módja, ha az egyik áldás kölcsönzött tétel, a másik pedig saját. Két saját áldásnál azonban a bibliai hipotextus tér el: az első áldás többnyire levél-alapú és perikópa-független, a második evangélium-alapú, és legalábbis bizonyos időszakokban perikopális. A tendencia nem érvényesül végig egyforma következetességgel, van például, hogy a két áldás ugyanazon evangéliumi szakasz elejét, illetve végét dolgozza föl.¹¹⁰

A biblikus, exegetikai érdeklődésnek megfelelően nagy a patrisztikus kommentár-anyag befolyása is. Az ismeretlen szerző jelentős, megállapodott exegetikai műveltség birtokában nyúl a bibliai szövegekhez, olykor csak egy-egy hozzáadott, explikatív jelzővel, máskor kifejtve adva meg az idézettek tipológiai vagy morális „megfejtését”. Ezeknek egyik része konkrét szerzőhöz nehezen köthető exegetikai toposz, más részüknél viszont a szóhasználat vagy egy-egy fordulat, motívum átvétele lehetővé teszi a forrás azonosítását.¹¹¹ Korabeli adatok híján nem tudjuk,¹¹² hogy az S háttérben álló

¹⁰⁷ A vihar lecsendesítésének perikópájára épülő áldás (54) pl. a tenger megnyugtatására és Jézus alvására is egy-egy zsoltaírdézzel utal (Ps 88,10; 120,4) anélkül, hogy magából az evangéliumból (Mt 8,23–27) akár egy szót is idézne.

¹⁰⁸ Pl. barátokat szerezni a hamis mammonból: anyagi áldozatot hozni a felebarátért (169, 189); a két fal és a szegletkő: a zsidók, a pogányok és Krisztus (34, 122); a százszoros termés a szüzességé, a hatvanszoros a vértanúságé (37, 62, 268); a gerle a bűnbánat, a galamb az egyszerűség jelképe (66); a szentek alkotják a tizedik angyali kart (68, 199); barmoknak a ganéjban megrothadni: bűnben halni meg (94, 135); kimenni az elveszett juhért: megtestesülés (174); hanyatt esés helyett leborulás (191).

¹⁰⁹ A 120. áldás pl. a hideg–meleg tematikára épül a napi evangélium egyik jelentéktelennek tűnő megjegyzése örvén (*et hiems erat*: J 10,22). További példák: kő (43); hajózás (54, 66, 245), szőlő (98); ültetés, tisztítás, termés (104); hő (105); Jeruzsálem (109); ivás (118); feltámadás (134); gazdagság (170, 189); víz (205); fa (208); járás (212); legeltetés (230).

¹¹⁰ L 6,36–42 eleje és vége alapján pl. a 178. áldás az irgalmasság és ítélet, párja, a 179. a szálla és a gerenda témáját dolgozza föl.

¹¹¹ A homiletikai hivatkozásokat a forrásapparátus számára DÉRI Balázs azonosította, a témáról szóló közös tanulmányunk előkészületben van. Megfigyelése szerint az idézetek nem a vonatkozó homília egészére, hanem egy viszonylag szűk, kiemelt textusára épülnek. A választott homíliák megfelelnek a XIII. századtól adatolt esztergomi homiliárium asszignációinak (114. jegyzet), de az S a teljes homíliát ismeri, nemcsak annyit belőle, amennyi a későbbi breviáriumokban szerepel. A kiemelt textus ugyanis gyakran származik a homília végéről, a breviáriumok pedig többé-kevésbé rövidítik a szöveget. — Különösen jellemzők és árulkodók a patrisztikus eredetű etimologizálások: *Betlehem*: kenyér háza (28); *Bariona*: galamb fia (67); *Jerusalem*: béke látomása (119); *Galilea*: átmenetel (139); *porta*: hordozni (203); *Bethsames*: nap háza (212).

zsolozsmagyakorlat milyen homiliáriumot használt, ezért nem lehet teljes biztonsággal megállapítani, hogy a mögöttes patrisztikus szövegeket egyéni válogatás vagy liturgikus használat közvetítette. Az azonban figyelemreméltó, hogy a legnépszerűbbek: Nagy Szent Gergely és Beda Venerabilis homiliáriumai,¹¹³ és a többi fölhasznált kommentár is integráns része a XIII. századtól adatolt, és onnantól kezdve állandó esztergomi homiliáriumnak.¹¹⁴ Semmi nem szól tehát az ellen, hogy az S áldásait és az esztergomi homiliárium összeállítását ugyanabból a műveltségéből, intellektuális környezetből származtassuk, sőt részlegesen épp az S alapján rekonstruáljuk a korai esztergomi homiliáriumot.

A bibliai és homiletikai szövegekéhez képest erősen másodlagos a nem bibliai liturgikus szövegek használata. Ez nem a liturgia negligálását jelenti, hanem sokkal inkább azt, hogy a liturgiát mint szövegi előfeltételt az ismeretlen szerző evidenciának tekintette, ami közvetve arra is utal, hogy implicit közönségéről magas műveltséget föltételezett. Megragadható ez abban is, hogy a bibliai szakaszok válogatása, körülvágása, szórendje vagy átfogalmazása mögött gyakran áll közvetítőként egy-egy liturgikus tétel: antifóna, rezponzórium vagy a miseproprium valamelyik éneke.

Sajátos módon tartoznak a liturgikus háttérszövegek közé a kölcsönzött áldások. Az új tételek egyszerre vannak velük intratextuális viszonyban a gyűjtemény egésze, és intertextuális viszonyban az egyes áldások keletkezése szempontjából. A párban álló (kölcsönzött–saját) tételek közt többször mutatható ki szövegszerű kapcsolat, főleg az S összeállításakor közismertnek számító *Supplementum*-áldásoknál és a sorozat elején. Ez egyszerre jele a kanonikus szövegek iránti respektusnak és a versengésre való hajlamnak (*imitatio* és *emulatio*), amelyek közül hamar fölénybe kerül az utóbbi.

Az euchológia törzsanyaga, így az orációk, prefációk vagy a miseordinárium formulái már a hagyományos áldáskészletben is gyakran vannak idézve, parafrázálva. Az S-ből sem hiányoznak teljesen, de befolyásuk az előzményekhez képest csökken. Számszerűen nem sokszor, mégis következetesen utal viszont az S saját anyaga költői–zenei tételekre, így elsősorban introitusokra, himnuszokra vagy olyan poétikus imaszövegekre, mint például az *Exsultet*.¹¹⁵ Az evangéliumi allúziókhoz hasonló rejtvénytyszerű-

¹¹² Az egyetlen kivétel a szent háromnap, ahol a H 42^r–43^r, 73^v–74^r, 79^r–v pontosan megadja a matutínium olvasmányait. Ennek tanúsága, ha nem is perdöntő, megegyezik a későbbi esztergomi szokással, és legalábbis számos más úzustól különbözik, vö. FÖLDVÁRY: *Egy úzus születése* 204–206.

¹¹³ PL 76. 1075–1312. (GERGELY), ill. PL 94. 9–516. (BEDA).

¹¹⁴ Tanulmány, tétel- és forrásjegyzék: FÖLDVÁRY: „A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei” Az esztergomi anyag Magyarországon belül jellegzetesnek bizonyult, de külföldi úzusokkal való összevetése még nem történt meg. A homiliaválasztások közül valószínűleg azok tájékoztatnak a forrás közelebbi eredetéről, amelyek eltérnek PAULUS DIACONUS elterjedt homiliáriumától, vö. WIELAND: *Das Homiliarium Karls des Grossen auf seine ursprüngliche Gestalt hin untersucht*.

¹¹⁵ Introitusok: *Lux fulgebít* (26), *Misereris omnium* (82), *Letare* (109), *Sitientes* (118), *Reminiscere* (130), *Misericordia Domini* (144), *De ventre matris meae* (227), *Nos autem gloriari* (242); himnuszok: *Veni Redemptor* (27), *Splendor paternae gloriae* (29), *Ave maris stella* (66), *Rex sanctorum angelorum* (87), *Vexilla regis* (286); *Exsultet*: 26.

ség mutatkozik meg abban, hogy ilyenkor szinte soha nem az adott tétel emblematisz kezdőszavai, hanem belső, csak avatott fülnek ismerős szakaszai létesítenek kapcsolatot a hipotextussal.

A mű egységessége, környezete, keletkezése

Számos közvetett és közvetlen jele van annak, hogy az S saját anyagát egyetlen szerző alkotta meg, művét eredetileg is ciklusként fogva föl, egységes művészi koncepció jegyében, lineárisan haladva előre a munkában. A közvetett jelek közé tartozik a hipotextusok válogatásának és kezelésének imént bemutatott módja, az áldások gondolat- és képvilágának sajátosságai, egyes motívumok, témák többszöri visszatérése, valamint bizonyos formai, stilisztikai preferenciák, amelyekről később lesz szó. A közvetlen jelek közé tartoznak a szó- és frázishasználat, a sorozaton belüli önidézések, újrafelhasználások, és a munkafolyamat pontosan megragadható szakaszai, változásai.

A műfaj hagyományos témái az igaz hit, a megtisztulás, a közösség és a megszentelődés. Ezek a főpapi áldást kifejezetten mint áldozás előtti liturgikus gesztust pozicionálják.¹¹⁶ Az S áldásainak gondolatvilága összetettebb. A korábbi hagyományból vesz át és fejleszt tovább egyes olyan, neki kedves motívumokat, mint például az úton levés, futás, versenyzés, vagy mint a záró tagokban megjelenő eszkatologikus dimenzió, gyakori hivatkozással az angyalokra és a mennyei *civitas*-ra. A műfaj örökségéhez és a bibliai mintákhoz képest is nyomatékos viszont például a türelem és az állhatatosság témája, amely együtt jár valamiféle fegyelmezett, mégis humánus, megbocsátó lelkipásztori attitűddel. Ennek jelentőségét a korabeli magyarországi párhuzamokban (*Intelmelek*, a H egyes ordói) megfigyelhető rokon jelenségek világítják meg.¹¹⁷

Különösen fontosak azok az önleíró mozzanatok, amelyek a mű szerzőjére és föltételezett hallgatóira utalnak. Ami a szerzőt illeti, a szöveg bőségesen reflektál az intenzív szellemi tevékenységre, az ehhez szükséges (állandó veszélyben forgó) alázatra, sőt a biblikus és kommentátori érdeklődésre is.¹¹⁸ Ami a hallgatókat illeti, az áldásokból nem egy laikus gyülekezet, hanem egy klerikusi, vagy még inkább monasztikus közösség képe rajzolódik ki. A megszólítottak maguk is értelmiségiek, két szín alatt áldoz-

¹¹⁶ A hitvallás, a bűnvallás, a közösség helyreállítása és a megszentelő gesztusokban való részesedés hagyományosan összefüggő elemei a bűnbánati és az eucharisztikus rítussoroknak, amint az legnyilvánvalóbban a nagycsütörtöki szertartásokban mutatkozik meg. A bűnbánathoz: MORIN: *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti penitentiae* függelékes szöveggyűjteménye: *Codicum manuscriptorum, penitentialium, sacramentarium ... descriptio et enarratio* (új oldalszámozással a kötet végén); MANSFIELD: *The Humiliation of Sinners* 96–98., 102–103., 130–149; az ünnepi áldozást megelőző gesztusokhoz: HONORIUS AUGUSTODUNENSIS: *Speculum Ecclesiae*, I. beszéd (*De Nativitate*) után (PL 172. 819–830.), magyar párhuzama: H 61^r–64^r.

¹¹⁷ Futás, út, verseny, pálya: pl. 1, 61, 81, 85, 115, 157, 212. Angyalok, mennyei polgárság: pl. 102, 117, 141, 174. Irgalom, kímélet: pl. 97, 107, 152, 164, 175. A végidők, a türelem és az állhatatosság témái az egész korpuszt végigkísérik.

¹¹⁸ Intellektuális tevékenység és alázat: pl. 32, 45, 49, 50, 55, 58, 85, 110, 118, 125, 193. Biblikum, exegetika: pl. 11, 120, 121, 123, 142, 195, 200, 282.

nak, önmegtartóztatásban élnek, habitust viselnek, szoros közösséget alkotnak,¹¹⁹ és egyébként is átlagon fölüli vallási ambíciókat táplálnak. Ez a kép nem áll ellentétben a szöveg székesegyházi rendeltetésével, ha tekintetbe vesszük, hogy a monasztikus eszmény milyen szerepet játszott a korabeli világi egyházszerkezet kiépítésében vagy megreformálásában. Érthetőbbé teszi viszont a benedikcionále terjedelmét. Egy szerzetesi jellegű káptalan és egy hozzá apátként viszonyuló püspök összefüggésében nagyobb létjogosultsága van rendszeres pontifikális miséknek, és bennük püspöki áldásoknak.

A lexikai, frazeológiai elemzésben sokat segít, hogy alkalmunk van a korpuszon belül összevetni a kölcsönzött és a saját tételek nyelvezetét. Így statisztikailag is megragadhatóvá válik a saját anyag összetartozása, önállósága és eredetisége a műfaj hagyományához képest. Miközben a kölcsönzött tételek nem egészen egynegyedét teszik ki a teljes benedikcionálnak, számos, jellemzően euchológiai kifejezés kizárólag vagy elsősorban ezekben, ezekben viszont gyakran fordul elő.¹²⁰ Jóval nagyobb azoknak a kifejezéseknek a száma, amelyek kizárólag vagy döntő többségben a saját anyagban található meg.¹²¹ Ehhez járulnak azok a ritka, egyedi képzésű vagy szokatlan jelentésben használt szavak, amelyek —éppen mert rendhagyók— a saját anyagban is csak egyszer vagy kétszer olvashatók, összességükben viszont különleges nyelvi karaktert kölcsönöznek a szövegnek.¹²²

¹¹⁹ Testvéri szeretet féltékenység nélkül: 5, 95, 103, 111. Két szín alatti áldozás: 129. Liturgikus szolgálat: 148. Fogadalom: 149. Szüzesség: 162. Habitus: 4, 180. Közösség: 249.

¹²⁰ A kölcsönzött anyagra legjellemzőbb szavak, fordulatok és származékaik (utánuk az első szám a kölcsönzött, a második a saját előfordulásoké): *consors* (9:4), *contagium* (6:1), *donum benedictionis infunderelconcedere* (6:0), *fultus* (3:1), *locupletus* (5:0), *persevero* (7:5) *placatus* (3:0), *praesens saeculum/vitalis dies* (8:1), *quo* (finális értelemben, jellemzően a 3. tag elején, szemben a *quatenus*-szal), *remunero* (7:5).

¹²¹ A saját anyagra legjellemzőbb szavak, fordulatok és származékaik (utánuk az első szám a saját, a második a kölcsönzött előfordulásoké): *accendo* (6:1), *adoptio filiorum* (8:0), *emulor* (11:0), *agon* (6:0, Szent Pálnál csak 2×), *censeo/censura* (8:0), *coaedifico* (5:0), *coheres* (9:0, a Bibliában csak 5×), *columbina simplicitas* (5:0), *commercium* (5:1), *competenter* (10:0), *complaceo* (5:0), *conversatio* (9:3), *corrigo* (7:0), *corruptio* (10:0), *debita devotio/laus/honor* (5:0), *desidero* (23:3), *districtus* (13:0), *excessus* (7:0), *filii benedictionis* (5:0), *filii lucis* (5:0), *fraternus/fraternitas* (6:1), *homolocus interior* (12:0), *inspiro* (19:0), *interventus* (8:0), *Mediator* (7:1), *medico* (11:2), *miserordiam consequi* (8:0), *mors/periculum/naufragium/languor anima* (6:0), *mortiferus* (6:1), *novitas* (6:0), *participo* (7:2), *perfecte* (9:0), *prevenio* (8:0), *pravus* (6:2), *(re)promissio* (13:3), *simplex* (10:0), *spiritalis nequitiae* (7:0), *(super)abundo* (31:2), *uber* (7:4), *viscera* (5:0, erényé, pl. *miserordiam/benignitatis*), *voluntarius* (6:0), *x*-képzésű melléknevek, pl. *capax*, *(in)efficax*, *miseratrix*, *tenax*, *ultrix* (13:1) — A biblikus-euchológiai szókészlettől elütő lexika gyakran a fölhasznált patrisztikus szövegek befolyására megy vissza.

¹²² Pl. (a szám a megfelelő áldásé): *abiudico* (kivon az ítélet alól): 208, *adventatio*: 254, *anhelo* (vágyakozik): 185, *beneficentia*: 194 (az S betoldja az *i*-t, a B eleve *i*-vel írja), *character*: 199, *complex* (társ): 235, *erogo* (megad, kifizet): 110, 189, *essentialiter*: 241, *exorbito* (körből kitér): 177, *feriari*: 118, *impassibilis*: 205 (ld. még a Szentháromság-áldás teológiai műszavait: 168), *incentor* (bájoló): 165, *lassesco*: 106, 138, 212, *municeps* (teherviselő vagy megajándékozott): 197, *offendiculum*: 113, 279, *paedagogari*: 43, *proficue*: 258, *radico* + acc. (itt 'gyökereztet', míg a Bibliában intranszitiv 'gyökeret ereszt' értelemben): 103, 120, *retinaculum* (vsz. *retiaculum* hatására): 212, *subtraho se* (kivonja magát): 172, 175; *vetus* ablativusa következetesen *veteri*, azaz gyenge *i*-tövűnek tekinti: 48, 123, 132, 242.

Még nyilvánvalóbb kohéziót biztosít, hogy egyes áldástagok teljes egészükben, néhány jellemző megfogalmazással vagy legalább tartalmilag megismétlődnek a sorozat különböző szakaszain, és ezek az ismétlődések a korpusz egészét átjárják.¹²³ A belső hivatkozások néha nagy távolságokat fognak át, néha viszont egy-egy szűkebb szakaszon belül érvényesülnek, mintha a szerző rátalált volna egy jól sikerült fordulatra, amelyet nem enged el szívesen. Az önidézés helyenként valószínűleg csak átmeneti ötlettelenségből fakad, máskor viszont intratextuális hivatkozás, amelytől az érintett helyek gondolati-érzelmi töltése gazdagodik — mindenesetre, esztétikai megítélésüktől függetlenül is, bizonyítékai a filológiai egyneműségnek.

Ennél is több adat van arra, hogy a ciklus lineárisan, valóban a fönmaradt gyűjtemény sorrendjében készült el. A folyamat „alkotáslélektani” szempontból meglehetősen jól rekonstruálható, mégpedig két, egymással szembenálló tényező kölcsönhatását megfigyelve. Az egyik a megtervezettség, amely a gyűjteményt az egyes áldásokon túlmutató rendszerbe szervezi, a másik a kifáradás, amely az ambiciózus indítás után fokozatosan csökkenteni kénytelen a vállalkozás volumenét, bizonyos mértékig módosítva az eredeti koncepciót. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kifáradás csak a mennyiségre és a kölcsönzések arányára vonatkozik: a saját anyag irodalmi színvonala mindvégig egyenletes, helyenként pedig — még a ciklus legvégén is — kimagaszló.

Az eredeti terv szerint minden vasárnap, szerda és péntek két-két áldást kapott volna, amint ádvent első három hetében tapasztaljuk. Az első kompromisszum az, hogy a hétköznapok (ádvent negyedik hetétől), majd átmenetileg a vasárnapok is (vízkereszt nyolcada utántól ötvenedvasárnapig) csak egy-egy áldást kapnak, végül a hétköznapi áldások teljesen elmaradnak (húsvét nyolcadától).¹²⁴ Valószínű, hogy a kiinduló elképzelés szerint a szanktorále is több ünnepet foglalt volna magába, mint amennyi végül áldásban részesült. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy a karácsony utáni időszakból alig valamivel kevesebb ünnep emelkedik ki, mint a hozzá képest háromszoros terjedelmű húsvét utániból, és hogy karácsony után még szerephez jutnak az ünnephierarchia olyan szintjei (pl. Remete Szent Pál, Fábían és Sebestyén, Timóteus), amelyeknek megfelelőit húsvét után hiába keresnénk.¹²⁵

Az egyes napok és a rájuk jutó áldások mennyiségén kívül árulkodik a kölcsönzések aránya is. A Szentháromság utáni vasárnapokon először még mind a két áldás saját, később viszont (a 14. vasárnaptól) már csak a második. A szanktorále áldásai majdnem végig sajátok, kivéve a legnagyobb, ősi ünnepeket, amelyekhez az S olykor két áldást rendel: a kiindulási tervnek megfelelően egy öröklött és egy saját tételt. A szanktorále utolsó három áldása azonban (Cecília, András, Miklós) kölcsönzés vagy

¹²³ A forrásapparátusban cf. jelzés utal rájuk. Egész tagok megisméltése pl. 55 és 193, 121 és 195.

¹²⁴ A perikóparendek közt ismereteink szerint nincs olyan, amely csak a téli időszakban látná el olvasmánnyal a hétköznapokat. Még az e tekintetben rendhagyóan csökevényes pécsi misszálé (*Missale secundum morem almæ ecclesie Quinquæcclesiensis*) is ad olvasmányokat a húsvéti időre, csak Szentháromság után hagyja el őket.

¹²⁵ Objektív összehasonlítást tesz lehetővé a szabolcsi zsinat már idézett (62. jegyzet), 1092-es ünnepjegyzékével való összevetés: a karácsony utáni szakaszban az S több ünnepet vesz föl, mint amennyi a zsinati határozat szerint munkaszüneti nap volt, a húsvét utáni szakaszban kevesebbet.

kölcsönzött anyag enyhe átdolgozása. Ugyanezt figyelhetjük meg a kommúnében, ahol eleinte minden tétel saját, utóbb az első kölcsönzött, a második saját lesz, végül pedig túlsúlyba kerülnek a kölcsönzött áldások. A votív részben már szinte nincs is saját kompozíció, az S tizennyolc votív áldásából mindössze három nem adatolt máshonnan, egy pedig enyhe átdolgozás.¹²⁶

Bizonyos hanyatlás, egyszerűsödés időnként az áldások gondolatosságában, művészi megformálásában ugyancsak észlelhető. Nem független ettől a perikópa-alapú áldások már említett előtérbe kerülése sem a nagyböjten és az évközi idő szakaszaiban. Míg a téli szakaszban a kölcsönzések mind irodalmilag jelentékeny, hagyományos tételek, húsvét nyolcadától kezdve többségbe kerülnek köztük a rövid, kezdetleges szerkezetű és a fő vonulathoz képest semmitmondó darabok.¹²⁷ A korpusz utolsó harmadában a saját anyagban is megszorodnak az önidézések, újr felhasznált tagok.

Időnként viszont megragadható az ellenkező tendencia is. A hosszabb, egynemű szakaszok után, amelyeknek végén a kifáradás tüneteit regisztráltuk, a szerző mintha új erőre kapna: nagyböjt után a nagyhéten és húsvét nyolcadában, a nyári időszak vasárnapjait követően a szanktorále kezdetén, a szanktorále után a kommúne elején, és végül a votív rész első saját áldásában igazi remekművekben bontakozik ki tehetsége.

Formai jellemzők, stilisztika

Formai szempontból az S szerzőjének látókörében három áldástípus volt, mindegyik több száz évre visszanyúló hagyománnyal. A gyűjteményben, és különösen a saját anyagban ezek a típusok szélsőségesen eltérő arányban képviseltetnek, ami világos jele az alkotó határozott ízlésének és annak, hogy gondolatgazdag, hipotextusok sokaságát mozgó módszerének milyen műfaji keretek feleltek meg leginkább.

(1) Az első típus a vizigót hagyomány sollemnis áldásaira vezethető vissza. Ide tartoznak a *Supplementum* tekintélyes, jeles vasárnapokra és kiemelkedő ünnepekre szánt áldásai. A tagok ebben a típusban viszonylag hosszúak, két nagyobb, általában diszkrét ragrímrel összecsengő féltagra bomlanak, amelyeket további két külön alkot, egy tagot tehát összesen négy.¹²⁸ A megfogalmazásra bizonyos retorikai *gravitas* jellemző. Nagy ívű, azaz kedveli a bővebb, akár hyperbatonnal keretezett szócsoportokat, a szemantikailag párhuzamos elemek nyelvtani aszimmetriáját¹²⁹ és —különösen a tagok végén— a testes, ritmikus zárlatként vagy kurzusként ható négy- vagy ötszótagú

¹²⁶ A szám tovább szűkíthető, mert stilisztikailag csak egy megkérdőjelezhetetlen (276), a másik kettőből pedig (279, 282) csak az egyik van meg a B-ben is (279).

¹²⁷ Mintegy mentő körülmény, hogy a *Supplementum* ezekre a napokra már nem kínált jelentékeny tételeket. A pünkösöd utáni idő „szentgalleni” tételei is nagyrészt a Corbie-sorozat (102. jegyzet) és a *Supplementum* ún. *cottidiana*-áldásait képviselik (pl. 209, 215, 217, 219). Újabb, eredeti szentgalleni áldás kevés van (pl. 198 vagy az M áldása a pünkösöd utáni 24. vasárnapra, vö. 222).

¹²⁸ A jelen összefoglalás a szöveg bensőséges ismeretére épül, de a korpusz teljes és módszeres metrikai elemzése, az eredmények statisztikai földolgozása és kiértékelése még nem történt meg.

¹²⁹ Pl. a 264. áldásban két párhuzamos célhatározói tag: *simplices sitis ... perfectos esse*

szavakat. Kerüli viszont a könnyed, azaz töredezett, versszerű, zeneinek ható megoldásokat. A rímet mintegy a műfaj kellékének fogja föl, de nem aknázza ki a benne rejlő lehetőségeket. Az S saját tételeinek döntő többsége ehhez a típushoz tartozik.

(2) A második típus a köznapi és közvasárnapi áldások kerete a *Supplementum*-ban és a SGr más kiegészítéseiben. A tagok külön-külön azokra a „kis” áldásformulákra hasonlítanak, amelyeket a zsolozsmában mond a celebráns a felolvasóra, azaz rövidke, bimembrisek, nyelvtanilag szimmetrikusak, erős rímmel, amely a grammatikai végződések pusztá összecsengetésétől néha elmozdul a fejlettebb rímelés felé. Ezek a „közönséges” áldások nyelvilag egyszerűek, moralizáló témájúak.

Érthető, hogy már terjedelmük miatt sem voltak igazán alkalmasak az S összetett mondanivalójának hordozására. Az ismeretlen szerző mégis használja őket, sőt a ciklus kezdetén úgy tűnik, a hétköznapok áldásait¹³⁰ eredetileg azzal igyekszik megkülönböztetni a vasár- és ünnepnapokéitól, hogy ebben a típusban fogalmazza meg őket. Mondanivalója és ízlése azonban először időnként, majd véglegesen szétfeszíti a maga választotta keretet, így fokozatosan egyeduralkodóvá válik az első típus. Mégsem válik teljesen hűtlenné a másodikhoz: a bőszéges mondanivaló és a szűkös keret közti feszültség egy olyan átmeneti változatot termel ki, amely az alaptípusnál valamivel terjedelmesebb, a féltagokat mintegy újabb féltagokra bontja, és benne a záró tag — a retorikai fokozás kívánalmainak megfelelően — nem két, hanem három kólomból áll (2+2+3). Ennek akadnak ugyan előzményei a kölcsönzött anyagban, de következetes megvalósulása az S mögött álló ízlésből fakad.

(3) A harmadik típus elsősorban a frank SGel-ok jellegzetessége, talán gallikán hagyományokra vezethető vissza. Az előzőektől eltérően, amelyek „optatív” megfogalmazásúak, azaz a gyülekezetet szólítják meg, és Istenről harmadik személyű coniunctivusokban beszélnek, ezek nyelvtanilag háromtagú könyörgések, amelyek Istenhez fordulnak második személyben, és harmadik személyben szólnak a gyülekezetről. Tagjaik terjedelmesek, de az első típusra jellemző *gravitas* nélkül: apró, kiegyenlítetlen elemekből állnak, rímelésük dús, összhatásuk versszerű, néha játékosságba vagy nyugtalan bőbeszédűségbe hajlik.

Az S sokáig mintha nem is tudna erről a típusról: csak a szanktorále legvégén és a votív részben tűnik föl, általában kölcsönzésként. Legföljebb három tétel van, amely — legalábbis egyelőre — nincs adatolva korábbi gyűjteményekből, de ezek is egy-egy pontosan azonosítható előzmény variánsa, kibővítése vagy átdolgozása.¹³¹ Éppen ezért fenntartással soroljuk őket az S szigorú értelemben vett saját anyagához. A harmadik típushoz tartozó tételek jelenléte azonban annyit mindenképpen bizonyít, hogy a szerző ismerte ezt a formát és nyelvezetet. Ha nem vagy csak jelentéktelen mértékben használta, az arról árulkodik, hogy nem eléggé felelt meg művészi elgondolásának.

¹³⁰ Ádvent első három hetében, amíg naponta kettő van, közülük csak az első.

¹³¹ 249, 251, 286. A CBP az előző, 2. típusból is néha tévesen vagy kétszeresen vett föl tételeket az eltérő incipitek miatt, így a B sajátjának tüntetett föl olyan áldásokat is, amelyeknek volt előzménye (pl. 200, 202, 211, 251). Ez is arra figyelmeztet, hogy a rétegek nyelvi-stilisztikai elkülönítése legalább olyan fontos lenne, mint a forráshelyzet filológiai tisztázása.

Az első, sollemnis vizigót típus túlsúlya tehát nem műfaji vagy történelmi adottság. A három típust közvetítő első dokumentumok mindnyájan VIII–IX. századiak, az S szerzője legalább közvetve ismerte a bennük foglalt lehetőségeket. Közülük azt részesítette előnyben, amelynek méltóságteljes hangvétele a legkevésbé ütött el a liturgia hagyományosabb szöveganyagától, és amelynek terjedelme lehetővé tette a bibliai és patrisztikus alapszövegek retorikus „megemelését”, összekapcsolását vagy magyarázó kiegészítését.

Maga a formai keret kiválasztása kétségtelenül konzervatív ízlésre vall, de a szóhasználat és a stílus korántsem ilyen mértéktartó. Az S főntebb már érintett, jellegzetes lexikája nem mentes a különködéstől, a keresett másként mondástól, noha megmarad a jó ízlés és valamifele, a püspöktől elvárható józanság (*sobria ebrietas*) határain belül. A stílus mindenesetre végig expresszív, energikus, aminek megfogható jele a bővelkedést, túlradást, ihletettséget jelentő szavak és kifejezések nagy száma.

Az alakzatok közül jellemző a sokszor asyndetikus felsorolás, mégpedig nemcsak a retorikailag megszokott hármas, hanem az áldások alapvetően páros ritmikájához illő négyes mellérendelés formájában is. A felsorolások jelentős része bibliai eredetű, de a gyűjteményben sokkal koncentráltabban vannak jelen, mint a forrásszövegekben.¹³²

A sorolás, halmozás különleges esete a figura etimologica, azaz egy-egy szó és származékai két-, három- vagy négyszeres megismétlése, gyakran az áldás első tagjában.¹³³ Ez a nyomatékosító, „sulykoló” gesztus ellentétes az euchológia hagyományával. Nemcsak a szöveg kifejezőerejét növeli, hanem fölhívja a figyelmet az egyes áldások kulcsfogalmaira vagy központi metaforáira, különösen azokban az áldásokban, amelyeket főntebb tematikusnak neveztünk. A kulcsszavak ilyenkor mintegy segítséget nyújtanak ahhoz, hogy a hallgató átértse az áldás rejtett tartalmait, fölfedezze a csapongónak tűnő társítások kohézióját biztosító mozzanatot.

A műforma és a stílus kettőssége végeredményben feszes, erőteljes szöveget hoz létre. A keret méltóságteljes, de nem sugároz nyugalmat, megállapodottságot. Az összbenyomás inkább mutatkozik nehezen fönntartott egyensúlynak egy folyton kitörni akaró érzelem- és gondolatvilág és az őket megzabolázó aszketikus fegyelem között. Az egyensúly mégis létrejön: a mű „nem tér ki sem jobbra, sem balra”, azaz elkerüli mind a hieratikus unalmasság, mind a széteső egzaltáltság veszélyét. Ezért lehet —túl azon, hogy egy régi kor szellemi életének és esztétikájának izgalmas emléke— megragadó olvasmány ezer évvel keletkezése után is.

¹³² Halmozás 3×: pl. 64, 69, 167, 234, 249, 253, 266. Halmozás 4×: 49, 181, 184, 227, 249.

¹³³ Pl. *persevero*: 14, *benedictus*: 58, *sanctus*: 66, *stola*: 70, *in-Isuspiro*: 94, *templum*: 119, *trans*:- 130, *vulnus*: 142, *doceo*: 162, *lex*: 183, *teneo*: 195, *voco*: 214, *redintegro* ... *claudus*: 227, *quero*: 232, *maledictum*: 242.

LITURGIA

Az esztergomi úzus kiforrott változata jól dokumentált: zsolozsmájáról a XIII., miséjéről a XIV. századtól vannak reprezentatív adatok, és a bennük foglalt liturgiaváltozat a XVI. század második feléig jól követhető. A korábbi időszak emlékműve azonban szűkös és kétes identitású, így nem világos, mikor vagy milyen fázisokban alakult ki az érett esztergomi úzus, sem az, hogy létrejöttéhez képest folytonosan hagyományozódott, vagy időközben reformok alakítottak rajta. Nehézséget jelent még a korai és a késői források közti műfaji eltérés: nem rendelkezünk egyfelől az érett zsolozsmás- és misekönyvekkel kortárs pontifikáléval, másfelől a korai pontifikálékkal kortárs mise- és zsolozsmáskönyvekkel. Ilyen körülmények közt enged némi betekintést a magyar liturgia „őstörténetébe” az S, ezért minden adata fölértékelődik. A jelen fejezet célja az, hogy ezekből az adatokból a lehető legtöbb érvényes következtetést vonja le.

Perikóarend

Mivel az S áldásainak jelentős része kapcsolódik valamilyen mértékben a napi miseolvasmányokhoz, a sorozat egy meghatározott perikóarendet föltételez, és mivel az anyag szinte az egész liturgikus évet lefedi, ez a perikóarend jórészt rekonstruálható. A miseolvasmányok nagyobb részének asszignációja a római rítusban egyetemes. A kisebb részükben megragadható eltérések mégis alkalmasak arra, hogy a perikóarendből liturgikus úzusra, abból pedig hordozó intézményre, egyházmegyére következtessünk. Az így nyert eredmény elvileg egyértelművé tenné a forrás liturgikus identitását, eredetét.

A XI. század azonban túlságosan korai ahhoz, hogy minden egyházmegye perikóarendjéről jellemző és megbízható forrás álljon rendelkezésünkre.¹³⁴ Az S adatait ezért csak későbbi párhuzamok összefüggésében értelmezhetjük, azt föltételezve, hogy legalább a temporális perikóarendek meghatározó vonásai nem változtak jelentősen egy-egy úzus élettartama folyamán. Az összehasonlítást a X–XI. századi Német–Római Birodalom és az attól keletre fekvő területek több mint 50 egyházmegyéjével kapcsolatban végeztük el.¹³⁵ Az S perikóarendje mindegyiktől markánsan eltért.

¹³⁴ A perikóarendek korai forrásairól összefoglaló elemzés és táblázatok: CHAVASSE: *Les lectionnaires romains de la messe au VIIe et au VIIIe siècle*. A legfontosabb XX. századi forrásmunkák felsorolása uo. I. 12–14. Az anyag megértését máig hátráltatja, hogy a kutatók a legkorábbi emlékek alapján, genetikus megközelítésben tárgyalják a kérdést ahelyett, hogy szinkron tipológiát igyekeznének fölláttani. Saját munkánk során ezzel a szemlélettel szakítva XV–XVI. századi egyházmegyes misekönyvek anyagát használtuk föl FÖLDEVÁRY: „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye” 103. megfontolásai alapján. A tipológia hátterét ismét a Forrásgyűjtemény képezte (36. jegyzet).

¹³⁵ A német-római egyházmegyék közül egyelőre öt (Osnabrück, Paderborn, Würzburg, Metz, Toul), a határörvidéken egy (Oldenburg), Lengyelországban két (Kolobrzeg, Chełmno) korabeli egyházmegyéről nem állt rendelkezésünkre autentikus forrás. A mintavétel kiterjedt több olyan egyházmegyére is, amelyek későbbi alapítások Esztergomnál, sőt az S keletkezésénél is, mert a térségben használatos peri-

Újabb bizonyítékot nyert tehát, hogy a benedikcionále nem készülhetett Magdeburg, Hildesheim, vagy bármely más német-római püspökség használatára, de éppúgy kizárhatók a határőrvidéki vagy a lengyel, cseh, morva liturgikus hagyományok. Mindazonáltal az eredmény az esztergomi úzushoz képest is negatív.

Az ellentmondást úgy lehet föloldani, ha kimutatjuk a diszkontinuitást a klasszikus esztergomi változat és az S háttérében föltételezhető archaikus állapot között. Az esztergomi miseliturgia jellemző és megbízható forrásai a XIV. század első felétől a XVI. századig dokumentálják az úzus klasszikus perikóparendjét. Csekély eltéréssel ugyanezt a beosztást őrzi az esztergomi eredetű pálos változat, ami megengedi, hogy alsó időhatárát a XIII. század végére helyezzük.¹³⁶ Hogy ez a perikóparend nem vetíthető vissza a XI. századra, arra három tényező figyelmeztet:

(1) A magyar részahagyományok perikóparendje a középkor végéig szétartó. Ez éles ellentétben áll azzal az egységességgel, amelyet más tekintetben tanúsítanak. Mivel az egy országon belüli egyházmegyes szokások összetartása külföldön ritkaság, a magyar „nemzeti” úzus létét leginkább az magyarázza meg, hogy rövid idő alatt, hatékony központi irányítással hozták létre és terjesztették el.¹³⁷ Ha a központ, azaz Esztergom, és a neki alárendelt püspökségek úzusában különbség tapasztalható, az vagy annak köszönhető, hogy a szuffragáneusok törekedtek jobban kifejezni önállóságukat, vagy annak, hogy időközben Esztergom módosított eredeti szokásain. Az előbbi akkor valószínű, ha csak egy-egy egyházmegye jár külön úton, az utóbbi akkor, ha a többi magyar úzus viselkedik egységesen az érseki székhez képest.

(2) A XIV. század előtti források perikóparendje sem felel meg a klasszikus állapotnak. Habár e források közül egyik sem reprezentatív székesegyházi kódex, közelebbi identitásuk pedig bizonytalan, egymástól és a későbbi esztergomi szokástól való eltérések újabb, kronológiai érv a diszkontinuitás mellett.

(3) A klasszikus esztergomi perikóparend szerkezete és összetétele is távol áll a közép-európai környezettől. Szerkezete azért, mert következetesen mellőzi a hétköznapi perikópákat, ami a korabeli egyházmegyes gyakorlatban szinte egyedülálló.¹³⁸ Összetétele azért, mert a kritikus helyeken — ezeket alább bemutatjuk — nem követi a térségben szokásos lehetőségek egyikét sem, hanem helyettük egy idegenszerű, Rómából, illetve Észak- és Nyugat-Európából dokumentált beosztást alkalmaz. A két adat együtt arra enged következtetni, hogy Esztergom legkorábban a XII. században a pápai kúria

kópákat készletként fogtuk föl, amelyen belül az egyes rendszerek nem eredetét, hanem párhuzamát jelentik az S perikóparendjének.

¹³⁶ A pálos liturgia datálásához ld. „Pauline Customs within the Esztergom Use. Archaism, Variant or Usage?” című előadásunkat a *Liturgy and Music in the History of the Pauline Order* című nemzetközi zene tudományi konferencián (Budapest 2013, megjelenés előtt a *Studia Claramontana* sorozatban, Jasna Góra 2014–2015).

¹³⁷ DOBSZAY: „A középkori magyar liturgia István-kori elemei?”

¹³⁸ A földolgozott területen egyedül Mainz és a német lovagrendi területek (Baltikum) járnak el hasonlóan, de a hétköznapi perikópák hiánya Nyugat- és Dél-Európában is ritkaság. Ennek jelentősége csak azért nem nyilvánvaló a kutatásban, mert a római perikóparendet tekinti kiindulópontnak.

gregorián perikóarendjét tette magáévá,¹³⁹ föladva eredeti, Magyarország földrajzi környezetében ismerősebb hagyományát.

Az elsoroltakból nyilvánvaló, hogy a klasszikus, XIII–XVI. századi perikóarend nem kérhető számon a XI. században. Hogy az S az esztergomi perikóarend archaikus, valószínűleg eredeti állapotát őrzi, azt a nem esztergomi és a korai magyar forrásokkal való összevetés igazolja, az archaikus esztergomi perikóarend eredete és jellege pedig nemzetközi összehasonlításban mutatkozik meg. Következtetések levonására csak az anyag egy viszonylag szűk metszete alkalmas: azon perikópák közül is, amelyek nyomot hagytak az S benedikcionáléján, csak azok, amelyek a római rítus egyházmegyei úzusain belül variálódhatnak. E perikópák változatosság és osztályozás szempontjából két szinten helyezkednek el:

Kisebbségi változatosságot enged meg, ezért nagy, jellemző típusokba rendeződik a vízkereszt utáni 5. vasárnap, a nagyböjt csütörtökei és egyes szombatjai, illetve a pünkösdi utáni idő utolsó vasárnapjainak evangéliuma. Ha ezekre vetítve összehasonlítjuk az esztergomi–pálos, a nem esztergomi és a korai magyarországi forrásokat, egyértelműen látszik, hogy a S választásai kivétel nélkül jelen vannak, sőt egészében jellemzőbbek a magyar gyakorlatra, mint a klasszikus esztergomi–pálos perikópák:¹⁴⁰

¹³⁹ Ez abban különbözik a „tridenti” könyvekből ismert, érett kuriális perikóarendtől, hogy ádvent első vasárnapján a jeruzsálemi bevonulás (*Cum appropinquasset*: Mt 21,1skk.), a pünkösdi utáni utolsó vasárnapon a csodálatos kenyérszaporítás (*Cum sublevasset*: J 6,5skk.) perikópáját írja elő. Így rendelkezik BERNOLDUS: *Micrologus de ecclesiasticis observationibus* 31. és 62. fejezete is (PL 151. 1003–1004., 1022.). Az utóbbi evangélium minden magyar forrásban megvan a 24. vagy a 25. vasárnapra, de az S-ben nyoma sincs (az M sem ezt adja a 24. vasárnapra). Az ádvent első vasárnapi evangéliumra nincs utalás az S-ben. A későbbi források a *Cum appropinquasset*-et hozzák, de lehetett az eredeti választás a Márk-evangélium kezdete (*Initium Evangelii*: Mc 1,1) is, amint G 16^r megadja. Ezt SZENDREI: *Mos patriae* 220. Lili GJERLØW kutatásaira hivatkozva normann eredetűnek valószínűsíti, de megvan pl. Burgundiában is (Besançon, Cluny, ciszterciek — nem kizárható, hogy normandiai bencés közvetítéssel [Bec, Fécamp, Jumièges] éppen innen került az anglonormann úzusokba), másrészt a magyar liturgiában kimutatható normann hatás időben egybeesnek a XI–XII. század fordulójával, így a *Micrologus* normatív tekintélyével. Szerintünk talán ez lehetett az eredeti esztergomi perikópa is, amint illik a magyar hagyomány kezdeteinek bizonyos mértékű nonkonformizmusához.

¹⁴⁰ Az 1. sorokban az S választása, a 2–3. sorokban a többi, Magyarországon még ismert lehetőség szerepel. A szíglumok feloldása időrendben: O = Oláh-evangelisztárium: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár III. 180. (lappang). XII. századi, lüttichi úzusú könyv, magyarországi jelenléte csak 1543 óta mutatható ki, de nem kizárt, hogy már korábban is itt használták. G = Güssingi/Németújvári misszálé (54. jegyzet): vsz. zágrábi egyházmegyei. I = Isztambuli misszálé: Isztambul, Topkapı Sarayı Műzesi Deissmann 60. Biztosan magyar, de egyébként ismeretlen eredetű, 1300 körüli hangjelzett misekönyv. Q = Pécs (*Quinqueecclesia*). Z = Zágráb. U = Ultramontán misszálé (*Ordo missalis secundum ritum Minorum Ultramontanorum*): az első magyar úzusú nyomtatott misszálé 1480-ból, közelebbi eredete ismeretlen. P = Pálosok. S = Esztergom (*Strigonium*). Az MNS még ismeri a 24. vasárnap mindkét evangéliumát, de a másodikat a 25. vasárnapra asszignálja (az utolsó vasárnapok perikópaválasztása alapvetően sorrend kérdése). Az I-ben kimarad az első nagyböjti hét csütörtöke, és a többi perikópa egy héttel mintegy visszacsúszik, majd a 3–4. héten egymás után hozza a két lehetőséget: ezt a táblázatban nem jeleztük, csak az evangéliumokat mint sorozatot. A második nagyböjti hétre az U két lehetőséget is ad, a másodikat csak incipittel, egyébként végig az S szerint halad. A Szelephényi-kódexnek is neve-

NAP		INCIPIIT	HELY	FORRÁS
Ep/D5	(1)	<i>Confiteor tibi Pater Domine celi et terre</i>	Mt 11,25–30	QZUP
	(2)	<i>Simile est regnum caelorum ... qui seminavit</i>	Mt 13,24–30	IS
Qu/H1/f5	(1)	<i>Si vos manseritis in sermone meo</i>	J 8,31–47	OGQZU
	(2)	<i>Egressus Iesus secessit in partes Tyri et Sidonis</i>	Mt 15,21–28	PS
Qu/H2/f5	(1)	<i>Non possum ego a meipso facere quicquam</i>	J 5,30–47	OGIQZU
	(2)	<i>Homo quidam erat dives et induebatur</i>	L 16,19–31	UPS
Qu/H3/f5	(1)	<i>Surgens Iesus de synagoga introivit in domum</i>	L 4,38–44	ZUPS
	(2)	<i>Operamini non cibum qui perit</i>	J 6,27–35	OGIQ
Qu/H4/f5	(1)	<i>Pater meus usque modo operatur et ego operor</i>	J 5,17–29	OGIQZU
	(2)	<i>Ibat Iesus in civitatem que vocatur Naim</i>	L 7,11–16	IPS
Qu/H5/S	(1)	<i>Nisi manducaveritis carnem Filii hominis</i>	J 6,54–72	OIU
	(2)	<i>Pater venit hora clarifica Filium tuum</i>	J 17,1–26	GQPS
	(3)	<i>Cogitaverunt autem principes sacerdotum</i>	J 12,10–36	Z
Pent/D24	(1)	<i>Loquente Iesu ad turbas ecce princeps unus</i>	Mt 9,18–26	GQUS
	(2)	<i>Cum sublevasset oculos Iesus</i>	J 6,5–15	IZPS
	(3)	<i>Abeuntis pharisaei consilium inierunt</i>	Mt 22,15–21	O

A válogatás mindenesetre átgondolt: ez abból derül ki, hogy az S nagyböjti evangéliumsorozata —alternatívájával szemben— rendszerszerűen elkerüli a perikópák megismétlését a temporálén belül.¹⁴¹

Nemzetközi összehasonlításban az tűnik föl, hogy az „ó-esztergomi” perikóparend a két legjellegzetesebb európai szisztéma keveréke. Azok az úzusok, amelyekhez az S egyébként közel állna (nagyobbrészt német és lengyel anyag, de számos francia is Pikárdiától Gascogne-ig), vagy nagyböjt 3. hetének csütörtökjén (A típus), vagy a 6. hét szombatján (B típus) választanak következetesen más perikópát;¹⁴² azok az úzusok viszont, amelyek a 3. hét csütörtökjén az S-sel tartanak, a többi esetben térnek el tőle (D típus). Az S beosztását (C típus) Magyarországon kívül közel 70 perikóparend áttekintése után egyedül Aostában, egy itáliai, gall és germán rítusterületek határvidékén fekvő alpesi püspökségben találtuk meg,¹⁴³ miközben a többi lehetőséget számos forrás képviseli. Maga az egyezés biztosan véletlen, de megmutatja, hogy mennyire atipikus összeállítással van dolgunk. A jellemző együttállások már a magyar források szempontjából leginkább mérvadó típusokat egymás mellé helyezve is kirajzolódnak:

zett, legkorábbi magyar evangéliumskönyv (kiadása: SOPKO — VALACH: *Codex Nitriensis*) csak vasár- és ünnepnap evangéliumokat tartalmaz, ezért ebben az esetben nem vettük hasznát.

¹⁴¹ Kivéve a harmadik nagyböjti hét csütörtökjét. A római rendszerben azok a nagyböjti köznepok, amelyek eredetileg nem rendelkeztek misepropriummal, „másodfelhasznált” perikópákat kaptak, ugyanígy a pünkösd utáni utolsó vasárnap: Qu/H1/f5 = Qu/D2, Qu/H2/f5 = Pent/D1, Qu/H3/f5 = Pent/S, Qu/H4/f5 = Pent/D16, Qu/H5/S = Vig.Asc, Pent/D24 = Qu/D3.

¹⁴² Az S-től csak Qu/H3/f5 tér el: Amiens, Autun, Bayonne, Bourges, Genf, Konstanz, Lüttich, Passau, Regensburg, Viviers (A), csak Qu/H6/S tér el: Chur, Gnézna, Krakko, Poznań, Trier (B). Az összes többi úzusban nagyobb mértékű a különbség. A későbbi esztergomi típussal Koppenhága, Köln, Lund, Orléans, Róma, Schleswig szokása egyezik meg (D).

¹⁴³ Az aostai misekönyv forrásai és incipitjegyzéke 22 kézirat alapján: AMIET: *Missale Augustanum*. A hétköznapi perikópák ugyanitt távol állnak az S válogatásától, amint alább részletezzük.

A	B	C	D
Confiteor	Confiteor	Confiteor	<i>Simile est</i>
Si vos manseritis	Si vos manseritis	Si vos manseritis	<i>Egressus Iesus</i>
Non possum	Non possum	Non possum	<i>Homo quidam</i>
<i>Operamini</i>	Surgens Iesus	Surgens Iesus	Surgens Iesus
Pater meus	Pater meus	Pater meus	<i>Ibat Iesus</i>
Nisi manducaveritis	<i>Pater venit hora</i>	Nisi manducaveritis	<i>Pater venit hora</i>
Loquente Iesu	Loquente Iesu	Loquente Iesu	Loquente Iesu

A következő szintet, egyszersmind az egész miseproprium legváltozatosabb rétegét alkotják a szerdára és péntekre előírt olvasmányok. Teljesen egyforma sorozatokat még az egyébként közeli rokonságban lévő úzusok sem adnak,¹⁴⁴ ezért a hétköznapi szentleckéi és evangéliumai aprólékos megkülönböztetést tesznek lehetővé. Az S ádventben és a vízkereszt utáni időszakban ad áldásokat ezekre a köznapiakra, és az áldások többségéből biztonsággal lehet következtetni a mögöttes perikópákra. A magyar hagyománnyal való összevetés viszont nem lehetséges: mind a korai, mind a nem esztergomi források elhagyják a hétköznapi olvasmányokat. Hogy valaha mégis léteztek, arra az S-en és a külföldi párhuzamokon kívül csak elhaló, maradványszerű adatok utalnak.¹⁴⁵ A kritikus pontokon ezek sem egyeznek egymással, ami nem meglepő, hiszen ha valahol, akkor itt kellett, hogy megmutatkozzék a magyar részahagyományok közti különbség.

Termékenyebb az összehasonlítás a külföldi forrásokkal. Azok a perikópaválasztások, amelyek Európa nagy részén általánosak vagy legalábbis jellemzők, ismét a német–római környezetben jelölik ki az S úzusának helyét. A sajátosabb tételek azonban túllépnek a lehetőségeken azon a körén, amely az „átlagos” német egyházakban elfogadott, és olyan egyéni megoldásokat kockáztatnak meg, amelyeket csak a birodalom peremterületein, a cseh, morva, lengyel egyházakban, vagy néhány régi, de formabontó német hagyományban találunk. Az „ó-esztergomi” perikóparend párhuzamai leginkább ez utóbbiak: Poznań, Płock, Halberstadt, Regensburg felé mutatnak, és önállóságának mértéke is ezekéhez hasonló.¹⁴⁶ Részleteiben viszont nem felel meg egyiknek sem, sőt többségben vannak azok a tényezők, amelyek kizárják innen vagy onnan való származtatását. Jellegében a korhoz és a földrajzi környezethez jól illő, de konkrét megvalósulásában atipikus, önálló kompozíció tehát a perikóparend is, éppen úgy, mint az őt közvetve fönntartó benedikcionále:¹⁴⁷

¹⁴⁴ Egyébként rokon úzusok pl. Hildesheim–Minden, Brandenburg–Havelberg, Boroszló–Lubusz.

¹⁴⁵ A pécsi misszálé (124. jegyzet) csak Szentháromság vasárnapja előtt ad olvasmányokat, a naptári helyzet függvényében esetleg csonka heteket (Adv/H4, Ep/H5) kihagyja, csütörtökökre nem közöl szentleckét. A G 40°–44^v hétköznapi olvasmányok véletlen maradványait őrzi vízkereszt és nagyböjt között. Az Oláh-evangelisztárium hétköznapi anyaga teljes, de forrásértéke kétséges (140. jegyzet).

¹⁴⁶ A százsz egyházak, köztük Magdeburg és Hildesheim átlagosan viselkednek, a rajnai és a bajor egyházak ugyancsak. A nonkonformista német úzusok elsősorban Regensburg és Halberstadt, kisebb mértékben Passau. Feltűnőbb eltéréseket rajtuk kívül csak a határvidékeken találunk. Płock az S-sel egykorú, 1075 körüli alapítás, de voltak monostori előzményei, így úzusát érdemes tekintetbe venni.

¹⁴⁷ Jelmagyarázat: = (a német–római térségben általános, egész Európában többségi), ≈ (a német–

TÉTEL	INCIPIIT	HELY	PÁRHUZAMOK
Adv/H1/f4/Ev	<i>Venit Ioannes</i>	Mt 3,1–6	=
Adv/H1/f6/Ev	<i>Dicebat Ioannes</i>	L 3,7–18	=
Adv/H2/f4/Ev	<i>Non surrexit maior</i>	Mt 11,11–15	≈ (kivéve: HAL TRA)
Adv/H2/f6/Ev	<i>Ioannes testimonium</i>	J 1,15–18	≈ (sok kivétel, pl. HAL HIL MAG PAT)
Ep/H1/f4/Ev	<i>Venit Iesus a Galilæa</i>	Mt 3,13–17	≈ (sok kivétel, pl. HAL HIL PAT RAT)
Ep/H1/f6/Lc	<i>Si unius delicto</i>	R 5,15–17	H3: PLO H4: LBS PAT PRA WRA
Ep/H2/f4/Lc	<i>Audistis dispensationem</i>	Kol 1,23–28	≈ (kivéve: HIL OLM SLE WRA POS)
Ep/H2/f6/Lc	<i>Sapientia carnis</i>	R 8,7–11	H1: POS H5: RAT
Ep/H3/f4/Lc	<i>Fidelis sermo</i>	1T 1,15–17	≈ (kivéve: HAL KAM LUB PLO SWE)
Ep/H4/f6/Ev	<i>Offerebant Iesu parvulos</i>	Mc 10,13–16	≈ (sok kivétel, pl. PAT POS RAT WRA)
Ep/H5/f4/Ev	<i>Simile ... seminavit bonum semen</i>	Mt 13,24–30	PLO
D70/f4/Lc	<i>Festinemus ingredi</i>	H 4,15–16	=
D70/f4/Ev	<i>Factum est dum complerentur</i>	L 9,51–56	MIN f6: ≈ (kivéve: AUG AQU TRA)
D70/f6/Ev	<i>Egressus Iesus ibat per Galilæam</i>	Mc 9,29–36	MIN TRA f4: ≈ (kivéve: BAM EIS)
D60/f4/Ev	<i>Ecce exiit qui seminat</i>	Mt 13,3–23	HAL
D60/f6/Ev	<i>Qui non est mecum</i>	Mt 12,30–37	PLO

A kántorböjti orációk

Az első magyarországi szakramentáriumok monasztikus gyakorlatot képviselnek, és későbbiek az S-nél. Náluk is későbbi az első fönmaradt magyar misekönyv, amelynek forrásértéke ráadásul igen bizonytalan.¹⁴⁸ Ebből következik, hogy az esztergomi miseliturgia szakramentáriumáról (ezalatt most nemcsak a konkrét könyvet, hanem a könyörgések jellegzetes válogatását is értjük) ugyanúgy csak a XIV. századtól kezdve vannak biztos adatok, mint perikóparendjéről. Ezért jelentős az a töredékes információ, amelyet az S őrzött meg azáltal, hogy az ordinációk rítusát a tavaszi kántorböjti szombat miséjének összefüggésébe ágyazta, és rubrikáiban fönntartotta a mise első hat orációjának szövegkezdetét.

A kántorböjti szombat könyörgéseinek válogatása és sorrendje ugyanis azon kevés adat közé tartozik, amelyek nem egységesek a római szakramentáriumok egyházmegegyezés recepciójában. Ennek oka elsősorban az, hogy a SGr nyolc tételt tartalmaz ebben a funkcióban (leszámítva a szekrétát és a posztkommúniót), de közülük a bevett kö-

római térségben legjellemzőbb, de nem kizárólagos, egész Európában előfordul). Ha ehhez képest jelentős mennyiségű kivétel is akad, külön föltüntettük azokat, amelyek a lengyel, cseh vagy a nonkonformista német úzusok közé tartoznak, vagy amelyek fölmerültek az S eredetével kapcsolatban. Az úzusok kódjai ábécésorrendben: AQU = Aquileia, AUG = Augsburg, BAM = Bamberg, EIS = Eichstätt, GNE = Gnézna, HAL = Halberstadt, HIL = Hildesheim, KAM = Kamień, LBS = Lubusz, LUB = Lübeck, MAG = Magdeburg, MIN = Minden, OLM = Olmütz, PAT = Passau (*Patavium*), PLO = Plock, POS = Poznań, PRA = Prága, RAT = Regensburg (*Ratisbona*), SLE = Schleswig, SWE = Schwerin, TRA = Utrecht (*Traiectum*), WRA = Boroszló (*Wratislavia*). A hetek és napok rövidítése arra utal, ha az adott tétel ezzel az asszignációval nem fordul elő máshol, de a jelzett héten vagy napon igen.

¹⁴⁸ E három forrásunk: Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 126., P, G.

zékori gyakorlatban csak hatra van szükség, így az egyes úzusok eltérnek a tekintetben, hogy az eredeti készletet hogyan válogatják meg.¹⁴⁹ Másodsorban abból fakad a változatosság, hogy az úzusok egy kisebb csoportja egy-egy távolabbi tételt is fölvesz a sorozatba: leggyakrabban a SGel aznapi kollektáját, ritkábban különleges, nem a nap törzsanyagához tartozó könyörgéseket.¹⁵⁰

A végeredményben tehát hat tagból álló orációsorozat kezdő és záró tétele (*Populum tuum*, illetve *Deus qui tribus pueris*) mindenütt ugyanaz, behatóbb elemzést a köztes négy tétel érdemel. Ami ezek válogatását illeti, az európai úzusok döntő többsége egyszerűen követi az eredeti sorrendet, és az első négyet alkalmazza a rendelkezésre álló készletből (A típus).¹⁵¹ A többi, még mindig tekintélyes mennyiségű úzus ebből a négyből elhagyja az elsőt (*Deus qui nos*, B típus)¹⁵² vagy az utolsót (*Preces*, C típus),¹⁵³ mindkét esetben azért, hogy fölhasználhassa az eredeti készlet utolsó darabját (*Actiones*). Hozzájuk képest elenyésző kisebbségben vannak, habár témánk szempontjából fontosak azok az úzusok, amelyek a készlet utolsó előtti, máskülönben leghanyagoltabb tételét részesítik előnyben (*Quæsumus*, D típus).¹⁵⁴ Ezekhez viszonyítva is szórványosnak számít, ha egy-egy úzus módosít a sorrenden,¹⁵⁵ vagy egyedi, nem gregorián könyörgéssel egészíti ki a sorozatot. Mégis minden változat közös vonása, hogy a készlet gerincének a 2–3. könyörgést (*Protector*, *Adesto*) tekintik: ezek semmiképpen nem maradnak el.

¹⁴⁹ SGr 192–199 (I. kötet 139–141. oldal). A kántorböjti szombatot sokáig *sabbatum duodecim lectionum*-nak nevezték (hogy hogyan illeszkedett a tizenkét olvasmányhoz a nyolc könyörgés, nem tudjuk), de az általános középkori gyakorlatban öt olvasmányuk volt. Minden olvasmány előtt könyörgést mondtak, majd a szentlecke előtt hatodikként a kollektát.

¹⁵⁰ SGel 134 (kiadása: MOHLBERG — EIZENHÖFER — SIFFRIN: *Liber sacramentorum Romanæ ecclesie ordinis anni circuli*, 23–24. oldal): *Deus qui delinquentes perire non pateris*: Svábföldön (Chur, Konstanz, Bazel), Sziléziában (Boroszló, Lubusz), egy regensburgi (München, BSB Clm 4456. 76°) és az első magyar szakramentáriumban (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 126. 4°). Egyedülálló könyörgések még: *Peccata nostra quæsumus Domine miseratus absolvas* (ultramontán misszale [140. jegyzet]), *Omnipotens ... qui in observatione* (Prága), *Da nobis ... ut æternæ promissionis* (karthauziak), *Deus qui nos per temporalia* (Sarum).

¹⁵¹ A típus: Esztergom (P is), Pécs, Augsburg, Bamberg, Freising, Mainz, Speyer, Worms, Köln, Münster, Naumburg, Kamień, Turku, Warmia, német lovagrend, Cambrai, Lüttich, Lausanne, Châlons-sur-Marne, Nevers, Párizs, Rouen, Séz, Verdun, Thérouanne, dominikánusok, York, Hereford, Mallorca, Pamplona, Toledo, Tarazona, Ávila, Salamanca, Valladolid, Badajoz, Valencia, Orense, Braga, Évora, Autun, Cluny, Lyon, Poitiers, Toulouse, Messina, Aosta.

¹⁵² B típus: Regensburg, Hildesheim, Minden, Trier, Bréma, Hamburg, Lübeck, Lund, Schleswig, Viborg, Strängnäs, Koppenhága, Olmütz, Évreux, Bourges, Valencia, Cordoba, Róma.

¹⁵³ C típus: Zágráb (Isztambuli misszale is), Eichstätt, Ratzeburg, Brandenburg, Havelberg, Trondheim, Gnézna, Płock, Krakko, kármeliták, premonstreiek, Lleida, Zaragoza, Sevilla, Burgos, Aix-en-Provence, Angers, Bayonne, ciszterciek, Orléans, Le Mans, Utrecht, Tournai, Genf.

¹⁵⁴ D típus: Magdeburg, Merseburg, Salzburg, Passau, Brixen, Poznań, Aquileia, Amiens.

¹⁵⁵ Pálosok (A variáns); Halberstadt, Straßburg, Besançon (B variáns); G (C variáns).

	SGr	A	B	C	D
(1)	<i>Deus qui nos</i>	<i>Deus qui nos</i>	—	<i>Deus qui nos</i>	<i>Deus qui nos</i>
(2)	<i>Protector</i>	<i>Protector</i>	<i>Protector</i>	<i>Protector</i>	<i>Protector</i>
(3)	<i>Adesto</i>	<i>Adesto</i>	<i>Adesto</i>	<i>Adesto</i>	<i>Adesto</i>
(4)	<i>Preces</i>	<i>Preces</i>	<i>Preces</i>	—	—
(5)	<i>Quæsumus</i>	—	—	—	<i>Quæsumus</i>
(6)	<i>Actiones</i>	—	<i>Actiones</i>	<i>Actiones</i>	—

Az S szintén a gregorián tételkészletből merít, annak sorrendjét is megtartja, és a nemzetközi „trenddel” egybehangzóan kihagyja a *Quæsumus*-t, mindazonáltal olyan változást használ, amelynek egész Európában nem akad párhuzama: a készlet gerincéhez tartozó *Adesto*-t mellőzi. Az eredmény egy olyan sorozat, amely a három legelterjedtebb típus jellegzetes könyörgéseit kapcsolja össze atipikus módon: *Deus qui nos*, *Protector*, *Preces*, *Actiones*. Ebből a töredékes adatból természetesen nem lehet egy teljes szakramentárium karakterére következtetni, de megfontolandó, hogy az összeállítás módja mennyire egybevág azzal, amit a perikóparendnél tapasztaltunk.

A későbbi magyar forrásokban az S összeállítása nem folytatódik. Esztergom az A típushoz csatlakozik, valószínűleg már a XII. századtól, tehát ismét a gregorián normák hatása alatt. A korai és a Zágrábhoz kötődő későbbi források azonban kivétel nélkül az *Actiones*-szel zárják a sorozatot (C típus és változatai), ami az S-sel egybevág, de a közelebbi térségben legalábbis nem jellemző. A diszkontinuitás és a magyar változatok eltérése miatt itt is joggal föltételezhetjük, hogy az S egy eredeti, később hatályon kívül helyezett esztergomi szakramentáriumra épít.

Hogy milyen lehetett ez a szakramentárium, arról a zágrábi orációk alapján lehet pontosabb fogalmat alkotni, mert azokat mintha nem érintette volna a gregorián szellemű beavatkozás. A zágrábi szakramentárium legközelebbi párhuzamait eddigi kutatásaink során Regensburgban, Bajorország korabeli központjában fedeztük föl, amelynek liturgikus úzusa orációk tekintetében messze a legegényibb a német–római egyházak közül.¹⁵⁶ Magyarország kapcsolata Bajorországgal István király előtt és után nem volt felhőtlen, magának Szent Istvánnak az uralkodása alatt viszont kedvező politikai-kulturális helyzetet szavatolt a regensburgi Gizellával való házasság és a bátyjához, II. Henrik császárhoz fűződő baráti viszony. Ennek a gazdagon díszített szakramentáriumnak, amelyet körülbelül 1002 és 1014 között másoltak II. Henrik tiszteletére a regensburgi Szent Emmeram-apátságban,¹⁵⁷ a regensburgi katedrális későbbi misekönyvénel is közelebbi rokona a zágrábi székesegyház XIV–XVI. századi misszáléja. A zágrábi püspökség megalapításakor már anakronisztikus lett volna az a regensburgi hatás, amely viszont nagyon is elképzelhető az esztergomi szakramentárium Ist-

¹⁵⁶ A vonatkozó források orációanyagát RUDOLF Krisztina (zágrábi egyházmegye) és HORVÁTH Balázs (Bajorország és Svábföld) dolgozta föl és vetette össze az általunk kezdeményezett *Missalia Project* keretében, amely az MTA Zenetudományi Intézetében Kiss Gábor által gondozott *Gradualia* adatbázis (<http://earlymusic.zti.hu/gradualia/gradualia.html>) kibővítése a könyörgésekkel és az olvasmányokkal.

¹⁵⁷ München, BSB Clm 4456. — Az egyezés az ádventi szakaszban tökéletes és egész Európában egyedülálló. A teljes készlet összevetése és európai összefüggésbe helyezése még hátravan.

ván-kori összeállításakor. Ezért a zágrábi orációanyagot úgy értékeljük, mint az eredeti esztergomi szakramentárium fosszilis emlékét, az S kántorböjti orációit pedig úgy, mint legkorábbi érvet e föltételezés mellett.

Bérmálás

Az egykorú és a későbbi esztergomi liturgikus hagyományhoz legnyilvánvalóbban a bérmálás révén kapcsolódik az S. Az ordó pontosan megegyezik nemcsak a H-ban szereplővel (egészen a cím és a rubrikák megfogalmazásáig menően), hanem azzal is, amelyet az érett esztergomi úzus leghitelesebb kéziratosa misekönyve tartalmaz a XIV. század első feléből.¹⁵⁸ Ennek jelentősége azonban csak úgy válik világossá, ha röviden elemezzük a bérmálás rítusát, kiemelve azokat az összetevőket, amelyek lehetőséget adnak a latin rítuson belüli változatok megkülönböztetésére.¹⁵⁹

A bérmálás bevezető szakasza csak spanyol forrásokban, majd ezek hatására, valószínűleg provençai közvetítéssel a Durandus-pontifikáléban válik igazán kidolgozottá. A többi nyugat-európai hagyomány (gall és anglonormann területeken) egyáltalán nem tartalmaz bevezető részt. A német–római típusú ordók viszont a PRG óta egy jellegzetes, *Spiritus Sanctus superveniat* kezdetű formulával indulnak: ez a Rajnától és az Alpoktól keletre fekvő, úgynevezett germán liturgikus tájon mindenütt megvan.¹⁶⁰ Szerepel az esztergomi forrásokban is, megerősítve azok alapvetően germán karakterét.

A bérmálás központi mozzanata a krizmával való megkenés. Eköré épül a szertartás magja, amely egy bevezető könyörgésből, a megkenéskor a püspök által mondott formulából, békecsókból és a békecsókhoz tartozó formulából áll. A bevezető könyörgés mindenütt a római szakramentáriumokból ismert, ősi tétel, az *Omnipotens ... qui regenerare dignatus es*;¹⁶¹ legföljebb annyiban változik, hogy néhol a Szentlélek ajándékait elősoroló, *Spiritum* kezdetű szakaszokat három *Amen* szakítja meg. Ezek az *Amen*-ek az esztergomi források mindegyikéből hiányoznak. Következésképpen megvan viszont bennük egy rendkívül ritka gesztus, a bérmálandó nevének megkérdezése (*Quis vocaris?*). Ezzel —legalábbis liturgikusan megformulázva— csak egy marmoutier-i (Tours mellett) forrásban találkoztunk,¹⁶² ott is más megfogalmazásban. A megkenés és a békecsók is csak mint cselekmény általános, a hozzájuk kapcsolódó szövegek sokfélék. Megkenéskor a leggyakoribb a PRG *Confirmo et consigno* kezdetű for-

¹⁵⁸ H 93^r–94^v, MNS 124^{r-v}.

¹⁵⁹ A következtetéseket több mint 70 különböző korú és eredetű ordó összehasonlító elemzéséből vontuk le. Az anyaggyűjtésben SZASZOVSKY Ágnes, VARGA Benjámín és HORVÁTH Balázs működtek közre. A részletes dokumentációt ld. a <http://vallastudomány.elte.hu/node/52/> oldalon (Publikációk, Esztergomi benedikcionále, Mellékletek).

¹⁶⁰ A liturgikus tájakról ld. FÖLDEVÁRY: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában” 101–103.

¹⁶¹ SGr 376 (I. kötet 189. oldal); SGel 451 (*regenerasti* szövegváltozattal, amelynek nincs folytatása a hagyományban).

¹⁶² AER I. 254–268. (Ordo IX., 1000 körül): *Quo nomine vocaris?*

mulája vagy annak közeli változatai, illetve a békecsókhöz a *Pax tecum*, de számos más, szórványosabban dokumentált formulát is ismerünk, főleg Nyugat-Európából. Az esztergomi megkenési formula (*Confirmo te signo Crucis et chrismate salutis*) a PRG-féle és a Róma-városi típus (*[Con]signo te signo Crucis*) keveréke. Jóllehet ez a szövegelem földrajzilag szórt, nehezen tipizálható, sőt egy úzuson belül is változhat, az esztergomi források kitaranak ugyanazon, ebben a formában máshol ismeretlen megfogalmazás mellett. Szintén nem különösebben jellemző,¹⁶³ de ebben a formában ritka és Esztergomban következetes a *Pax tibi* formula használata a békecsókhöz.

A befejező szakasz legelterjedtebb tételei a három versből álló *Ecce sic benedicetur*, amelynek liturgikus műfaja tisztázatlan —titulálják zsolnárnak, verzikulusnak és áldásnak is—, illetve a *Deus qui apostolis tuis* kezdetű könyörgés, eredetileg pünkösdfői kollektá. Ezek csak a legkezdetlegesebb forrásokból hiányoznak, a nyugati liturgia közkincsének tekinthetők. Noha külföldön számos további bővítmény lehetséges, méghozzá nagy változatosságban, az esztergomi úzus a közkincsen túl csak hármásáldást és elbocsátó formulát tartalmaz, ezek viszont mindketten jellemzők. Az Európaszerte legnépszerűbb bérmálási áldás ugyanis a PRG *Benedicat ... qui ex nihilo* tétele, másodsorban, egy szűkebb germán körben a *Deus qui vos fecit aqua baptismatis* kezdetű. Az esztergomi ordó *Effunde* kezdetű tétele ugyan része a szentgalleni gyűjteménynek, de megtalálható már egy-egy régebbi, angolszász és akvitán forrásban is,¹⁶⁴ a bérmálási ordókban pedig kifejezetten ritka. Germán területen egyetlen adat sincs rá a B-n kívül, amelybe valószínűleg esztergomi közvetítéssel került. Szintén ritka, de jobban elhelyezhető az *Ite in pace* elbocsátó formula használata: ezt Esztergomon kívül csak bajor, cseh és lengyel forrásokban találtuk meg.¹⁶⁵

Összefoglalóan tehát a bérmálási ordó összetevőit három rétegre bonthatjuk: a latin rítusok általános anyagára, a germán tájra jellemző mozzanatokra és egészen speciális vagy csak távoli párhuzamokkal rendelkező, helyi jellegzetességekre. Az első csoportba tartozik a két könyörgés és az *Ecce sic benedicetur*, a másodikba a *Spiritus Sanctus superveniat* bevezető és az *Ite in pace* elbocsátó formula, a harmadikba a megkenés és a békecsók formulája, illetve az *Effunde* kezdetű hármásáldás. Világosan megmutatkozik tehát egyfelől az S ordójának szoros és kizárólagos kapcsolata az esztergomi hagyománnyal, másfelől e hagyomány regionális beágyazottsága:

(1) F. <i>Spiritus Sanctus superveniat</i>	germán
(2) Or. <i>Omnipotens sempiterna Deus qui regenerare dignatus es</i>	általános
(3) F. <i>Quis vocaris?</i>	helyi
(4) F. <i>Confirmo te signo Crucis et chrismate salutis</i>	helyi
(5) F. <i>Pax tibi</i>	helyi
(6) V. <i>Ecce sic benedicetur</i>	általános

¹⁶³ OR 28; Párizs, Arsenal Ms. 227. 213^r = AER uo. (Ordo. IV., Poitiers/Vierzon, 900 körül); AER uo. (Ordo XXII., Angers, 1400); Párizs, BNF Lat. 949. 5^v (Aix-en-Provence, XIII–XIV. század).

¹⁶⁴ BANTING: *Two Anglo-Saxon Pontificals* 14., AER uo. (Ordo VII., Moissac, 900 körül).

¹⁶⁵ München, BSB Clm 21587. 9^v és 6425. 113^r (Freising, XI. század eleje); OBERTYŃSKI: *The Cracow Pontifical* 115 (Krakkó, XI. század); München, BSB Clm 28938. 46^r (Płock, XII. század vége); Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově GD I. 19. 133^r (Litomyšl–Prága, 1376).

(7) Or. <i>Deus qui apostolis tuis</i>	általános
(8) Ben. <i>Effunde ... super hos famulos tuos N. caelestem benedictionem tuam</i>	helyi
(9) F. <i>Ite in pace</i>	germán

Befejezésül ki kell térnünk még három olyan bérmálási ordóra, amely kapcsolódik ugyan valamilyen módon a magyar hagyományhoz, de nem felel meg sem az elemzett változatnak, sem a Durandus-féle ordónak: ez utóbbi Zágrábban a XIV., Magyarországon más részein a XV. századtól váltja föl a helyi változatot.

Az első közülük magában az S-ben található mint utólagos kiegészítés a kódex utolsó oldalán. A szöveg nem tekinthető teljes értékű bérmálási ordónak, mert a két könyörgésen és az *Ecce sic benedicetur*-on kívül csak a megkenés és a békecsók formuláját tartalmazza, mindkettőt a legszokványosabb megfogalmazásban. Az S toldalékordója tehát nélkülöz minden helyi színezetet, legföljebb a bérmálás vázlatának, csontvázának fogható föl.

A második kérdéses ordó a B változata (71^v). A szászországi kódex, amely máskülönben csakis hármásáldásokat tartalmaz és szorosan követi az S-t, egyedül ezen a ponton közöl további liturgikus szövegeket, és szakad el az esztergomi előzménytől. Logikátlan helyen —a voltaképpeni bérmálás előtt, azaz szervesen— tartalmazza ugyan az S *Effunde* áldását is, de ettől eltekintve egy jellegzetes német változatot hoz, a PRG formuláival, a második legelterjedtebb hármásáldással (*Omnipotens Deus qui vos fecit aqua baptismatis*),¹⁶⁶ elbocsátó formula nélkül.

Végül a harmadik vonatkozó ordó egy XIV. századi magyar forrásban, a V-ben található. Ez a kódex az eddigi elemzések szerint átmenetet képez a hagyományos magyar és a kuriális pontifikálék között. Bérmálása is az utóbbiak egyik változatát követi, amint a megkenési és főleg az egészen sajátos elbocsátó formulából (*Ite ... in ultionem inimicorum Dei*) látszik,¹⁶⁷ de kiegészíti őket egy hármásáldással, mégpedig azzal, amelyet a B is tartalmaz. Mindebből arra következtetünk, hogy az esztergomi változat pontosan megkülönböztethető volt, az úzus alapvető rétegéhez tartozott, de a gyakorlatban nem valószínű, hogy túlélte a XIV. századot.

Ordinációk

Az S összes fejezete közül a papi rendek föladását leíró ordónak volt a legélénkebb recepciója mind a középkori gyakorlatban, mind az újkori kutatásban. Az oldalakat szennyező ujjlenyomatok¹⁶⁸ és a számos lapszéli betoldás, módosítás tanúsága szerint a

¹⁶⁶ Ezt tartalmazzák az előzőleg idézett források is (165. jegyzet), előfordul még Észak-Franciaországban (AER uo. Ordo X., Beauvais, St-Lucien 1000 körül, Cambrai 1200 körül).

¹⁶⁷ V 9^r, vö. AER uo. (Ordo XVI., Konstantinápoly, 1200 körül, XII. századi római pontifikále keresztelést használatra). A V liturgikus tartalmának elemzéséhez ld. SZASZOVSKY: *A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója* 31–32.

¹⁶⁸ Másodsorban a templom- és azon belül főleg az oltárszentelésnél (az oltárszentelés a dedikációs ordó több részletét is használja). A könyvet tartó kéz hüvelykujjától származó foltok a szerek szentelésénél szűnnek meg.

kódexet elsősorban mint az ordinációk segédeszközét használták tartósan a zágrábi liturgiában, és ez az ordó tartalmazza a litániát és az esztergomi egyházmegye intézményeire hivatkozó szöveget is. Mindebből következik, hogy hiteles tanúja kell legyen az ordinációk eredeti esztergomi, majd rá következő, tartós zágrábi gyakorlatának.

A liturgikus elemzésnek azonban azt kell megállapítania történeti és szinkron összehasonlítással, hogy melyek tekinthetők a rítus mint rítus valóban jellegzetes magyar elemeinek, és ez a jelen esetben igen problematikus az ordinációk hagyományozásának sajátos természete miatt.¹⁶⁹ Alapvonalait tekintve ugyanis ez a nyugati liturgia legégségesebb főpapi ordója, amelynek közvetlen római eredetét a források többsége már a címben hangsúlyozza. Változatok kialakulásához csak a fokozatos kidolgozás, bővítés vezetett, ez viszont inkább követ történeti, semmint regionális mintázatot, azaz a különbségek inkább egyazon szertartás korai és későbbi állapota között állnak fenn, és nem egyik vagy másik liturgikus úzus között. Meglátszik ez abból is, hogy a forrásokban itt kiemelkedően sok utólagos módosítást lehet látni, és hogy a nyilvánvalóan azonos úzushoz tartozó, de különböző korú könyvek sokszor hoznak eltérő változatot. Ezért kell kissé részletesebben foglalkoznunk az ordóval és történetével.

A szertartássor a bevezető részre és az egyes fokozatok föladására bontható, majd a diákonusok és a papok szentelése további két-két részre: a kisebb rendekével analóg első, és egy megerősítő második, „ad consummandum officium” című szakaszra.

A szövegek első rétegét azok jelentik, amelyek megvannak már az ősi római szakramentáriumokban, elsősorban a SGel-ban.¹⁷⁰ A bevezető szakaszból ide tartozik a *Mensis primi* kezdő rubrika és az *Auxiliante* allokúció rövidebb változata. A kisebb rendek föladását a SGel a nagyobbaktól függetlenül írja le. Mindegyikhez közöl egy rubrikát a szentelés módjáról (az előénekesekhez és az akolitusokhoz csak ezt), majd egy, a gyülekezetet imádságra szólító „prefációt” (nem azonos a mise azonos nevű műfajával; a lektorok esetében egy rövid allokúció helyettesíti) és egy fölszentelő könyörgést, előtte *Flectamus genua*, *Levate* formulákkal. A nagyobb rendek alapvető imakészlete a SGr-ban is szerepel.¹⁷¹ A „prefáció” és az oráció kiegészül még egy-egy prexszel, azaz terjedelmes, költői megfogalmazású konsekrációs imával. A „consummandum” szakaszokat ismét csak a SGel közli, ezek egy-egy imádságra szólító allokúcióból és egy ‘consecratio’ vagy ‘benedictio’ címet viselő imából állnak. Külön formula tartozik még az olajkenetkez.

A második réteg megjelenését IX–X. századi források dokumentálják, a PRG mintegy ennek a folyamatnak eredményét összegzi.¹⁷² Az egyes rendekbe való beiktatást

¹⁶⁹ Az ordinációk liturgiájához máig a legbővebb publikált anyaggyűjtés: MORIN: *Commentarius de sacris Ecclesie ordinationibus*, a kora középkori gyakorlatról monográfia: ELLARD: *Ordination Anointings in the Western Church before 1000 A. D.* A jelen alfejezet több mint 60 forrás összehasonlító elemzésére támaszkodik, részletes dokumentációja hozzáférhető a világhálón (159. jegyzet).

¹⁷⁰ SGel 140–156, 739–756 (24–28., 116–119. oldal).

¹⁷¹ SGr 30–32 (I. kötet 96–98. oldal).

¹⁷² Pl. Párizs, Arsenal Ms. 227. 2°; Párizs, BNF Lat. 1217. 40^v és 10575. 18^r, továbbiakhoz ld. RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* 45., 98., 140., 159., 189., 266., 378; PRG II–IV. és XV. ordó (VÖGEL—ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle* I. 4skk.).

már addig is az úgynevezett *traditio instrumentorum* gesztusával végezték, azaz a jelöltnek ünnepélyesen átadták a hivatalára jellemző liturgikus eszközt vagy eszközöket: ezt írták le a SGel rubrikái. Most minden egyes *traditio* kap egy rövid, kötött szöveges formulát is, amely mintegy értelmezi a gesztust (korábban csak az előénekeshez tartozott ilyen). A másik újdonság az a tendencia, amely a kisebb rendek kiszolgáltatásának szerkezeti egységesítésére irányul: az utókor formaérzékét nyilvánvalóan zavarta, hogy a SGel-ban a lektorok „prefációját” allokúció helyettesíti, az akolitusoknál pedig hiányoznak az imaszövegek. Így az újabb forrásokban megtalálható a lektorok és az akolitusok „prefációja” és legalább egy, de gyakran két vagy három könyörgés az akolitusokhoz. A harmadik fejlemény, hogy a szubdiákonustól kezdve a fokozatra jellemző ruhadarabokba való beöltöztetés is formulákat kap. Végül az utolsó, hogy a papszentelést a szent olajjal való megkenés, áldás és békecsók zárja, megfelelő liturgikus szövegekkel kísérve. Nem általános, de már az ezredforduló előtt kimutatható, hogy a bevezető szakasz kidolgozottabbá válik, és hogy megjelennek az első allokúciók, azaz liturgikusan rögzített intő, buzdító beszédek.¹⁷³ A bővülést vázlatosan —az egyes források esetlegességeitől eltekintve— az alábbi táblázat szemlélteti:¹⁷⁴

		VII–VIII. század ≈ SGel	IX–X. század ≈ PRG
— bevezető rész	Rb.	<i>Mensis primi</i>	=
	Alloc.	<i>Auxiliante Domino Deo</i>	=
(1) CANTOR	Rb.	<i>Psalmista id est cantor</i>	=
	F.	<i>Vide ut quod ore cantas</i>	=
(2) OSTIARIUS	Rb.	<i>Ostiarius cum ordinatur</i>	=
	F.		<i>Sic agite quasi reddituri</i>
	Pf.	<i>Deum Patrem omnipotentem</i>	=
	Or.	<i>Domine sancte Pater</i>	=
(3) LECTOR	Rb.	<i>Lector cum ordinatur</i>	=
	Alloc.	<i>Eligunt te fratres tui</i>	<i>Elegerunt te fratres tui</i>
	F.		<i>Accipite et estote verbi Dei</i>
	Pf.		<i>Oremus dilectissimi nobis</i>
	Or.	<i>Domine sancte Pater</i>	=
(4) EXORCISTA	Rb.	<i>Exorcista cum ordinatur</i>	=
	F.		<i>Accipite et commendate</i>
	Pf.	<i>Deum Patrem omnipotentem</i>	=
	Or.	<i>Domine sancte Pater</i>	=
(5) ACOLYTHUS	Rb.	<i>Acolythus cum ordinatur</i>	=
	F. (1)		<i>Accipite ceroferarium</i>
	F. (2)		<i>Accipite urceolum</i>
	Pf.		<i>Deum Patrem omnipotentem</i>
	Or. (1)		<i>Domine ... in hunc mundum</i>

¹⁷³ Az első ilyen, NAGY SZENT GERGELY-től vett szöveg már a SGel-ben jelen van: *Si quis invitatus renuit*, a PRG-vel a *Quoniam dilectissimi ... Qui ordinandi estis* allokúció-pár jelenik meg. A következő fejlődési fokozat jellegzetességei az egyes fokozatokhoz rendelt ún. *Oportet*-allokúciók.

¹⁷⁴ A „prefációk” és orációk kezdőszavai jellegtelenekek, de az adott funkcióban valóban mindenütt ugyanaz a szöveg használatos. — Rb. = rubrika, Alloc. = allokúció, F. = formula, Pf. = „prefáció”.

		VII–VIII. század ≈ SGel	IX–X. század ≈ PRG
	Or. (2)		<i>Domine ... ad Moysen et Aaron</i>
	Or. (3)		<i>Omnipotens ... fons luminis</i>
(6) SUBDIACONUS	Rb.	<i>Subdiaconus cum ordinatur</i>	=
	F.		<i>Videte cuius ministerium</i>
	Pf.	<i>Oremus Deum ac Dominum</i>	=
	Or.	<i>Domine sancte Pater</i>	=
(7) DIACONUS	Rb.	<i>Diaconus cum ordinatur</i>	=
	Pf.	<i>Oremus dilectissimi Deum</i>	=
	Or.	<i>Domine Deus preces nostras</i>	<i>Exaudi Domine preces nostras</i>
	Prex	<i>Adesto ... Honorum dator</i>	<i>Omnipotens Deus honorum dator</i>
— consummandum	F.		<i>Accipe stolam tuam</i>
	F.		<i>Accipite potestatem legendi</i>
	Alloc.	<i>Commune votum</i>	=
	Cons.	<i>Domine sanctæ spei</i>	=
(8) PRESBYTER	Rb.	<i>Presbyter cum ordinatur</i>	=
	Pf.	<i>Oremus dilectissimi Deum</i>	=
	Or.	<i>Exaudi nos Deus salutaris noster</i>	<i>Exaudi nos quæsumus Domine</i>
	Prex	<i>Domine ... Honorum omnium</i>	<i>Adesto ... Honorum auctor</i>
— consummandum	Alloc.	<i>Sit nobis fratres</i>	=
	Cons.	<i>Sanctificationum omnium</i>	<i>Deus sanctificationum omnium</i>
— olajkenet, srb.	F./Or.	<i>Consecrentur manus iste</i>	<i>Consecrare et sanctificare digneris</i>
	F.		<i>Accipite potestatem offerre</i>
	Ben.		<i>Benedictio Dei Patris</i>
	F.		<i>Pax Domini sit semper vobiscum</i>

A rítus általános történetének ezt az állapotát kell szem előtt tartanunk a XI. században, az S változatának megszületésekor. Az ezredforduló utáni időszak —körülbelül a XIV. századig— további rétegekkel módosította, bővítette az ordót: (1) a fokozatok szakaszonkénti elrendezésével a kántorböjti szombat miséjén belül, (2) allokúciókkal, (3) énektételekkel, (4) újabb vagy alternatív formulákkal, (5) kánonjogi szövegekkel, mint például a kánoni figyelmeztetés és föloldozás, a részletes hitvallás vagy a hűség eskü, (6) úgynevezett előszólításokkal (*pronuntiatio*), azaz a szentelendőket a püspökhöz hívó és ritkábban szentelés után a helyükre visszaküldő formulákkal. Mivel ezek nem tartoznak a korai és Európában nagyrészt közös réteghez, segítik az ordók azonosítását, osztályozását, de az S korában még vagy egyáltalán nem aktuálisak, vagy éppen csak fejlődésnek indultak helyenként.

Az elemzés szempontjából tehát sem a túlságosan ősi, sem a túlságosan modern összetevők nem informatívak. Helyettük azokra kell összpontosítanunk, amelyek segítenek választ adni egyrészt a „bemenet”, másrészt a „kimenet” kérdésre: meghatározható-e közelebről az ordóknak egy olyan csoportja, amely az S ordinációinak mintája volt, illetve vannak-e az S ordójának olyan tulajdonságai, amelyek korához és előzményeihez képest önállónak minősülnek.

Ami az eredet és a rokonság kérdését illeti, a SGel szövegeinek alkalmazása és IX–X. századi kiegészítése nyitva hagyott néhány lehetőséget változatok képződésére. Ezek elsősre ugyan apróságnak tűnnek, de éppen az ordó egységességéhez mérten bizonyul-

nak mégis jelentékenynek. A teljesség igénye nélkül: ilyen részletkérdés, hogy mit kezd egy-egy hagyomány a lektorok fölöslegessé vált *Eligunt* allokúciójával, hogyan válogatja meg vagy rendezi sorba az akolitusok három könyörgését, megtartja-e, és ha igen, hol helyezi el a rítussorban a diákonusok *Commune votum*, illetve a papok *Sit nobis fratres* allokúcióját, prefációdialógussal vezeti-e be a prexeket, a SGel formuláját, vagy a PRG orációját használja-e a kezek olajjal való megkenéséhez. A szerkezetet is érinti, hogy az illető forrás egyvégtében közli-e az összes fokozatot, vagy új ordót kezd a kisebb rendek után. Ezzel függ össze, hogy a litániát és a bevezető szakaszt az összes fokozat, a szubdiákonusok vagy a diákonusok szentelése elé helyezi, esetleg két részre bontja, a kisebb és a nagyobb rendeknek megfelelően.

Szövegszerűen is tipizálhatók azok a korai kiegészítések, amelyek a bevezető részhez már a PRG-ben kapcsolódnak. Az úgynevezett *praesentatio* gesztusa abból áll, hogy a főesperes bemutatja a püspöknek a szentelendőket, az pedig előbb megkérdezi alkalmasságukról a főesperest, majd megkéri a gyülekezetet, hogy ha bármi kifogásuk van a jelöltek ellen, ne hallgassák el. Ez a *praesentatio* két jellegzetes változatban él. Az egyikben az egész ordó elején hangzik el, és a *Postulat* allokúcióra egy *Vide ut natura* kezdetű választ ad a püspök, a másikban a diákonusok szentelése előtt áll a dialógus, és a püspök *Scis illos dignos esse?* kérdéssel válaszol. Csak az első változathoz kapcsolódik további, jóval ritkább kiegészítésként az a *De domo* kezdetű formula, amelynek keretében a főesperes név és titulus szerint mutatja be a jelölteket, illetve az őket küldő intézményt, és a *Sunt digni?* kezdetű dialógus, amelyet közvetlenül a papszentelés előtt folytat a püspök a klérussal.

Ha e szempontokat mérlegelve helyezzük el az S ordinációit a tágabb európai környezetben, ismerős eredményre jutunk. Az ordó minden vonatkozásban a német-római környezethez kötődik, és világosan megkülönböztethető a nyugati (francia, angol, spanyol területekről adatolt) párhuzamoktól. A német-római környezethez képest is konzervatívnak mutatja magát azzal, hogy egyáltalán nem tartalmaz buzdító vagy magyarázó beszédeket, és hogy a nagyobb rendek szentelését a SGel eredeti sorrendjében közli.¹⁷⁵

Ennél is közelebbi azonosítást tesz lehetővé néhány további szövegelem. A litánia utolsó szakaszában három betétverset mindig maga a püspök énekel az előénekesek helyett, személyesen a szentelendőkéért. Hogy pontosan hogyan hangozzanak ezek a betétversek, azt a források nem mindig közlik, de amelyek igen, azokban váratlanul sokféle a megfogalmazás. Az S *Ut fratres nostros ... in vera religione conservare digneris* változata csak egy szűk, egyébként is rokon forráscsoportban mutatható ki. Ugyanerre a forráscsoportra jellemző, hogy a *praesentatio*-t lezáró *Auxiliante* allokúció nem a SGel

¹⁷⁵ Az S jellegzetes vonásai összefoglalva: csak a PRG első *praesentatio*-ját használja a *De domo* kiegészítéssel; elhagyja az *Eligunt* allokúciót; az akolitusok mindhárom könyörgését közli, de a PRG-hez képest 2–1–3 sorrendben; megtartja, de nem a PRG, hanem a SGel sorrendjében a diákonusok és a papok szentelési allokúcióját; prefációdialógust használ a prex előtt; a kezek megkenéséhez a PRG orációját hozza; a fokozatokat egyvégtében illeszti az ordóba, a litániát és a *praesentatio*-t az elején helyezi el, egy második dialógussal a papok szentelése előtt; nem tartalmaz buzdító beszédeket.

szerinti rövid, hanem egy bővebb és retorikusabb változatban szerepel, kiegészítve a *Proinde admonemus* kezdetű szakasszal. Végül csak erre a forráscsoportra jellemző, hogy az exorcistákért mondott „prefációban” a *spirituales imperatores* helyett a *spirituales medici* kifejezést használja.

Különösen érdekes, hogy a felsorolt jelenségek két, egymástól távoli körben: Közép-Európában és az anglonormann tájon mutathatók ki.¹⁷⁶ Az S-éhez legközelebb mindenesetre egy XI. század eleji ordó áll, az, amelyet II. Henrik császár bizalmi emberének, Egilbert freisingi püspöknek¹⁷⁷ a pontifikáléja tartalmaz. Ez az ordó nemcsak a főntebb leírt összes ponton, hanem még címében is megfelel az S változatának. Jóllehet a teljes forrásállomány ismeretének hiányában nem állíthatjuk, hogy a közvetlen előzmény pontosan ez volt, az „Egilbert-ordó” abból az időből származik, amikor az S archetípusának összeállítását is tesszük, és a német–római környezethez viszonyítva elég egyedi ahhoz, hogy hasonló tartalmú forrásokot csak vele szorosan összefüggő hagyományokban föltételezzünk.¹⁷⁸ Úgy véljük tehát, hogy az „Egilbert-ordóban” vagy annak valamely közeli rokonában sikerült azonosítanunk az S ordinációinak forrását.

Csak így, a közvetlen előzmény ismeretében értékelhetők hitelesen az S önálló vonásai. Mint a történeti áttekintésből kiderült, az ordinációk szöveganyaga meglehetősen kötött, az új tételekkel való bővítés pedig akkoriban még nem volt kézenfekvő lehetőség. Ezért az esztergomi szerkesztőnek más úton kellett járnia. Egyéni megoldásokat egyrészt a szerkezet és a liturgikus térhasználat, másrészt a dialogikus szövegelemek szintjén alkalmazott. Így olyan ordó jött létre, amely szöveganyagát tekintve korához képest is konzervatív, újításait tekintve viszont korát megelőzően haladó.

A legtöbb új információt a rubrikák rejtik. Az ordó tisztelettudóan a SGel és a PRG *Mensis primi* kezdetű mondatával indul, de néhány szó után saját, alkalmazott szöveggel folytatja. A továbbiakban ugyanígy ágyazza be mondanivalóját az öröklött rubrikákba. Ez azt is jelenti, hogy a rubrikák pontosan elkülöníthető saját szakaszainak jelentős forrásértéke van: például ezek azok, amelyek következetesen *metropolitanus*-nak, azaz érseknek mondják a celebránst, vagy amelyek a kántorbőjti orációk kezdőszavait tartalmazzák.

¹⁷⁶ München, BSB Clm 21587. 22' (Freising, XI. század); WILSON: *The Pontifical of the Magdalen College* 58. (Cantebury, XII. század); Párizs, BNF Lat. 14832. 44' (Mont-St-Michel-i provenienciájú, közelebről ismeretlen eredetű [Avranches?] anglonormann forrás, XII. század); ugyanezt kivonatolja MORIN: *Commentarius de sacris Ecclesie ordinationibus* 169. Litániájában szerepel Dunstan (Canterbury érseke, meghalt 988-ban) azaz a másik forrással egykorú és vele rokon úzusú könyv lehet. — Az ordó utóéletének egy-egy tanúja mindkét térségből a hosszabb, *Auxiliante ... Proinde* allokúció Litomyšl–Prágában (Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově GD I. 19. 117'–118' (ott csak a harmadik elhangzásra), illetve Yorkban (HENDERSON: *Liber pontificalis Chr. Bainbridge archiepiscopi Eboracensis* 6.).

¹⁷⁷ Rövid életrajz és szakirodalom: www.deutsche-biographie.de (EGILBERT, erwähnt 1006, gestorben 1039, Bischof von Freising); W. STÖRMER szócikke, LMA III. 1609–1610.

¹⁷⁸ Eltér tőle pl. UNTERKIRCHER: *Das Kollektar-Pontifikale des Bischofs Baturich von Regensburg (817–848)* 102–105; OBERTYŃSKI: *The Cracow Pontifical* 60–74.

Az ordó egyedülálló vonása, hogy a szenteléseket pontosan elhelyezi a kántorböjti szombat miséjében, és hogy a tavaszi, vagyis az első lehetséges ilyen mise tételeit föl is tünteti. Habár az ordinációk hasonló rendszerű beosztása később szinte általánossá válik, más XI–XII. századi forrásokban még újdonság, legföljebb utólagos lapszéli jegyzet utal rá,¹⁷⁹ a konkrét misetételeket föltüntető redakciók pedig csak a XIV. századtól terjednek el.¹⁸⁰ Részleteit tekintve az S beosztásához későbből sem találunk analógiát.

Első, tagadhatatlanul ötletes megoldása az, hogy megfelelteti egymásnak a mise Kyriéjét a szentelések előtt szokásos litániát. A mise Kyriéje valóban egy processziót kísérő litánia csökevénye,¹⁸¹ de ez a tudás a vizsgált korban már nem volt eleven. A litánia maga is *Kyrie, Christe* akklamációkkal kezdődik, de ezek a misével ellentétben nem háromszor, hanem kétszer szólalnak meg. Más ordókban a litánia és a Kyrie két teljesen független tétel, az S azonban a litániát áthelyezi a *praesentatio* előttre, és úgy rendelkezik, hogy a litánia kezdő akklamációit ne kétszer, hanem háromszor énekeljék el.

Későbbi párhuzamok ismeretében közkeletű megoldásnak tűnik, hogy a kisebb fokozatok föladása az egyes orációk után történjék, a nagyobbaké pedig a misének mindig azt a szakaszt megelőzően, amelybe a jelöltek mint szolgálattevők beavatódnak: a szubdiákonusoké a szentlecke, a diákonusoké az evangélium, a papoké a följajnlás előtt. A köztes énektételekhez való időzítés azonban változatos, és liturgikailag bizonytalan, hogy a szubdiákonusok a kisebb vagy a nagyobb rendek közé tartoznak-e. Az S erre a következő, ötletes megoldást kínálja:

A kisebb és a nagyobb rendek viszonyát a szentelések térbeli helyzete fejezi ki. A szertartás első fele, a kisebb rendek kiszolgáltatása nem a kórusban, hanem a hajóban, a Szent Kereszt-oltár, azaz a kórusrekesztő előtt történik. Ez illik a *praesentatio* szükséges nyilvánosságához is. A jelöltek a templom nyugati végében várakoznak, így amikor sor kerül rájuk, ünnepélyesen végig kell vonulniuk az épület egyik felén. A kántort mint afféle „nulladik” fokozatot mindjárt a *praesentatio* után megáldják, majd a négy kisebb rendet az első négy oráció után. A szubdiákonusok azonban nem az ötödik oráció után következnek, hanem előbb elhangzik a kántorböjti szombatok állandó olvasmánya, a három zsidó fiú története a tüzes kemencében, és a rákövetkező *Benedictus es* himnusz első három verse.¹⁸² Csak itt, ebben az átmeneti helyzetben történik

¹⁷⁹ Két közel egykorú példa, ahol eredeti rubrikák írják elő: Párizs, BNF Lat. 17333. 50^r (Nevers, 1013–1066); Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Cod. 141. 11^r (Cambrai, XI. század közepe). Marginális jegyzetekre példa: Párizs, BNF Lat. 13313. 117^v és 13315. 37^r (Trier, XI., illetve XII. század); Toledo, Biblioteca Capitular 12.39. 18^r (Toledo, XIII. század).

¹⁸⁰ Ezek mindnyájan a PGD anyagát alkalmazzák külön-külön a négy lehetséges kántorböjti szombatra. A tavaszi kántorböjti (ez az SGel öröksége) tételeinek föltüntetésére korai, de egyedüli párhuzam a nevers-i sakramentárium (179. jegyzet), ahol az introitus és (az orációk helyett) a graduálék vannak megnevezve. Válogatásuk és sorrendjük, jóllehet nem egyetemes, megegyezik az érett nevers-i úzusával.

¹⁸¹ JUNGSMANN: *Missarum sollemnia* I. 432–439.

¹⁸² Az olvasmány a Dn 3,47–51, a versek sorrendjét kissé átalakítva, a kantikum ennek folytatása, a Dn 3,52–56. A tétel műfajilag egyedi, többnyire himnusznak vagy traktusnak nevezik; különböző terjedelmű, sőt tropizált változatai is vannak, de Magyarországon és környékén a kilenc versből és doxológiából álló formája volt használatban — ez megfelel az S rubrikáinak is.

meg a szubdiákonusok szentelése. Utána éneklük el a himnusz következő három versét, végül az utolsó három verset és a doxológiát processziós himnusznak értelmezi át az ordó: a klérus bevonul a kórusba, mégpedig úgy, hogy a versek éneklése alatt halad, a refrénre pedig mindig megáll.¹⁸³ A két nagyobb rend föladása ennek megfelelően már a szentélyben történik: a diákonusoké a szentlecke, a papoké az evangélium, pontosabban a följánlást kezdő *Dominus vobiscum, Oremus* után.

A szerkezeten kívül láthatóan a dialogikus szövegelemek keltették föl az ordó megszerkesztőjének érdeklődését. Ennek első példája a *De domo* kezdetű rész a *praesentatio*-nál. Ez a ritka szöveg, ahol egyáltalán megvan, rövidített és sablonos formában olvasható:¹⁸⁴ csak az első három fokozatra ír példát (kapuőr, lektor, exorcista), mindig ugyanazt a három titulust említve mellettük (*De domo sanctae Mariae, De titulo sancti Stephani, De ecclesia sancti Petri*). Az „Egilbert-ordó” is csak az akolitusokkal egészíti ki a sort (*De monasterio sancti Benedicti*).¹⁸⁵ Az S egészen egyedülálló azzal, hogy mind a hét fokozatra teljes formulamintát ad, és hogy a sablonos titulusok helyett az esztergomi egyházmegye valóságos intézményeire hivatkozik. A korábbi kutatás tehát joggal tartotta ezt a szöveget kiemelkedően fontosnak mind a kódex eredete, mind a megjelölt intézmények jellege és patrocíniuma szempontjából.¹⁸⁶

A dialogikus szövegek közé tartoznak még az előszólitások, az úgynevezett *pronuntiatio*-k. Valószínűleg ezek az ordó egyedüli elsődleges, azaz előzmény nélküli szövegei. Mint korábban írtuk, később ugyan Európa-szerte népszerűek, de akkor is elszórtan jelentkeznek, soha nem válnak általánossá, és szövegük szinte mindenütt más.¹⁸⁷ A XI–XII. században a német–római térségben ismeretlenek, és nyugaton is csak elvétve fordulnak elő. Az S megfogalmazása (*Ad ordinem ... [electi et] ordinandi accedite*) példa nélküli, egyedül a tőle függő Z-ben olvasható valami hasonló. Ebben az esetben tehát még nem egy nemzetközileg terjedő szokás adaptációjáról, hanem önálló kezdeményezésről van szó.

Az S ordója és a későbbi magyar ordinációk között nem mutatható ki folytonosság. A kiemelt három jellegzetesség: a differenciált szerkezetre való igény, a hármas tagolású térhasználat és a főesperes akklamációi iránti előszeretet viszont megragadható a kor-

¹⁸³ Így írja le az *O Redemptor* processziós himnusz verzusainak és refrénjének éneklését nagycsütörtökön a krizmaszentelésnél pl. Párizs, BNF Lat. 962. 214^r (Sens, XIV. század) és 961. II. kötet 47^{r-v} (Párizs, XV. század eleje).

¹⁸⁴ A PRG korai kézíratain kívül csak AER II. 142–150. (Ordo VIII., Salzburg, 1000 körül), Nápoly, Biblioteca Nazionale Ms. VI. G 22. 7^v (számozatlan fóliók, Itália, XIII. század); Madrid, Biblioteca Nacional de España Ms. 678. 69^v (Messina, XIII. század), és az Egilbert-ordó (176. jegyzet).

¹⁸⁵ A két ordó közti rokonság nem érv az ellen, hogy az S Szent Benedek-monostora mögött egy tényleges intézményt föltételezzünk: Garamszentbenedeket. Az Egilbert-ordó Benedeket általában aszociálja a monostor képzetével, az S-ben viszont a környező patrocíniumok vitathatatlanul egyediek.

¹⁸⁶ Kevésbé jelentős adat, de itt érdemes rögzíteni, hogy az S tétélesen kiírja a papszentelés előtti *Sunt digni?* dialógust is, amelyre az Egilbert-ordó csak rubrikában hivatkozik.

¹⁸⁷ Egyetlen kivételként a PGD *Accedant qui ordinandi sunt...* változata egyezik meg egy népesebb, XIV. századi francia forráscsoporttal (Sens, Párizs, Senlis — 183. és 195. jegyzet).

társ H szerkesztői koncepciójában. Ott is azt tapasztaltuk, hogy azok a cselekmények és tételek, amelyek a legközelebbi rokon forrásokban egy tömbben szerepelnek, mintegy arányosan össze lesznek fésülve liturgikus környezetükkel (pl. a zsinat közbenjáró esedezései), a nagy teret bejáró cselekmények a templom kapujánál, a kórusrekesztő előtt és a szentélyben tartanak stációt (pl. a vezeklők visszafogadása), és a püspök az archidiákonus által deklamált formulák útján kommunikál az érintettekkel olyankor is, amikor ezek a formulák nem adóttak a korábbi hagyományban (pl. exkommunikáció).¹⁸⁸ Az S és a H ennek alapján nemcsak szerkezetileg egészíti ki egymást, hanem közös bennük a módszer és az ízlés is, amellyel forrásaikhoz nyúlnak: mögöttük ugyanazon személy vagy műhely szerkesztői tevékenységét sejtjük.

Az ordinációk további magyarországi történetét két szakaszra oszthatjuk. Mindkettő megerősíti azt az egész Európára érvényes benyomást, hogy az ordinációk rítusát a közös alap megtartása mellett szinte évszázadonként újratervezték, és ezek az újratervezések inkább kapcsolódtak a kor „divatjához”, semmint a korábbi helyi hagyományhoz. Három XIII–XIV. századi emlékünkből ez számos forrásból merítő, de végeredményben egyéni szerkesztést jelent, a XIV–XV. századtól azonban egy az egyben lesznek bevezetve a fokozatosan nemzetközileg uralomra jutó változatok.

Az eredeti ordó utóélete elsőként magában az S-ben, annak lapszéli betoldásain, módosításain tanulmányozható. A különböző korú és eredetű kiegészítések egy része általános tendencia. Ilyenek az úgynevezett *Oportet*-allokúciók és az *Oblationes* kezdetű toldalék a *traditio instrumenti* formulájához a szubdiákonusnál (XII. századi kuriális pontifikále), az általános föloldozás az *Auxiliante* után, az *Accipite Spiritum Sanctum* formula a kézrátételhez a diákonusnál és a hűségeskü a püspöknek a papszentelés után (PGD).¹⁸⁹ Mások speciálisabbak: eredetüket tekintve sokfélék, de olyan módosításokkal vágnak egybe, amelyeket a következő két, XIII–XIV. századi magyar forrásban találunk. Ilyenek az *Eligunt* allokúció különleges szövegváltozatai,¹⁹⁰ a litánia áthelyezése papszentelés előttre az *ut hos prasentes famulos* kezdetű betétverssel (Z), a manipulus átadásának formulája, a pap *consecratio*-ja és a békecsók utáni énektételek (V).¹⁹¹ Végül a szubdiákonus és a diákonus beöltöztetéséhez közölt orációk —azaz nem formulák!— egészen egyediek, közülük csak az egyiknek találtuk meg távoli rokonát egy XIV. századi cseh forrásban.¹⁹²

A Z ordinációi egyértelmű, de különös leszarmazási viszonyban vannak az S-éivel. Egyedül a Z-ben található meg —kissé kibővítve— az esztergomi *pronuntiatio*-s

¹⁸⁸ FÖLDVÁRY: „A zsinattartás rendje a Hartvik-agendában” 28; Uő: „Íme, kivétel e napon...” 86–87; Uő: „A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete” 551., 559.

¹⁸⁹ Kiadása: ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge* I. 123skk; III. 333skk.

¹⁹⁰ Az S-ben *Eligit* (az alany Isten), a Z-ben *Eligimus* (az alany a püspök): minden más földolgozott forrásban *Eligunt* vagy *Elegerunt* (az alany: *fratres*).

¹⁹¹ F. *Accipe manipulum imple ministerium*, Ant. *Accipite Spiritum Sanctum*, Hy. *Veni Creator Spiritus*, R. *Veni Spiritus alme*, R. *Sint lumbi vestri*, vö. V 14^v–20^r.

¹⁹² Or. *Iniectione istius manipuli subnixte te deprecor Domine*, vö. *Investiando harum mappularum subnixte te Domine deprecamur* (Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově GD I 19 121^v) — A szövegváltozatok igen távoliak, de a teljes szövegből egyértelmű, hogy ugyanarról a tételről van szó.

formulák,¹⁹³ és a saját rubrikák egy része is megismétlődik. Maguk a szertartásszövegek és a rítus szerkezete azonban egy olyan átszerkesztés eredményei, amely az S-en kívül a PRG eredeti változataira, a római pontifikálékra, normann (*Veni Creator* pozíciója), cseh (két énektétel) és talán spanyol (*Auxiliante* a szubdiákonusok előtt) forrásokra is tekintettel van.¹⁹⁴

A Veszprémi pontifikále ordinációi már nemcsak az S-től, hanem az egész német-római térségtől eltávolodnak. Legközelebbi előzményüket egyelőre egy XIII–XIV. század fordulója körüli pontifikálékban találtuk meg a reimsi egyháztartományban (talán Noyon vagy Senlis); ugyanennek az ordónak más, továbbfejlesztett változatai is azonosíthatók a XIV–XV. századi Észak-Franciaországban (Sens, Párizs).¹⁹⁵ A francia forrásokban nem dokumentált elemek azonban kivétel nélkül megvannak az S lapszéli jegyzeteiben, a Z-ben, vagy mindkettőben.¹⁹⁶ Ez annak a bizonyítéka, hogy az ordó magyarországi redakciói között mégiscsak volt kapcsolat, de ez érdekes módon nem az alapot, hanem a felépítményt érintette.

A római kúria XIII. századi pontifikáléjának magyarországi használatáról csak egyetlen, kétes hitelességű adat tanúskodik.¹⁹⁷ Ezzel szemben a Durandus-pontifikále átvételét nemcsak a fönmaradt, magyarországi használatra szánt példányok tanúsítják,¹⁹⁸ hanem az is, hogy a XV. századi Esztergomi ordináriuskönyv pontosan annak beosztása szerint írja le az ordinációk tényleges lefolyását a nyári kántorböjt szombat-

¹⁹³ Z 24^r: *Ad ordinem ostiariorum electi et ad titulum sancti Ioannis notati accedite* — A titulus megnevezése bővítmény, a formula egyébként megegyezik az S-ével. A többi földolgozott forrásban egyetlen hasonló megfogalmazást sem találtunk.

¹⁹⁴ A Z 28^r és 32^r szerint már nem a SGel, hanem a PRG szerinti helyükön vannak a diákonus-, illetve a papszenteléshez kapcsolódó imára hívások (*Commune votum, Sit nobis*), és 31^r szerint megvan a PRG *Qui ordinandi* allokúciója. A *Veni Creator* himnusz éneklése az érett középkorban már elterjedt szokás, de nem bevezető funkcióban, a papszentelés litániája előtt (Z 30^r), hanem mindig utána, a kézrátétel-beöltöztetés–megkenés szakaszában. A Z szerkezetének egyedüli párhuzama itt Párizs, BNF NAL 306. 109^r (Rouen, XII. század) és NAL 3183. 38^v (Lisieux, XIII. század) — Ezek a franciaországi normann ordók egyébként nem egyeznek az S-sel és az Egilbert-ordóval rokon, XII. századi anglonormann ordókkal (176. jegyzet). A Z 30^v *Accipite Spiritum* (a papszentelés előtt) és főleg 32^v *Infunde unctionem* antifónájának párhuzama: Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově GD I. 19. 128^r és 132^r. A *praesentatio*-nak a szubdiákonusok előtti elhelyezése jellegzetesen spanyol szokás, pl. Toledo, Biblioteca capitular Ms. 39.12. 18^r (Toledo, XIII. század) és 39.14. 18^r (Sigüenza, XIII. század), vsz. a PGD-be is spanyol közvetítéssel került.

¹⁹⁵ A noyon/senlisi ordó: Párizs, BNF 17335. 16^r, rokonaihoz ld. 183. jegyzet, 126^v ill. 126^r.

¹⁹⁶ A francia ordóhoz képest az énektételek (*Veni Creator Spiritus, Accipite Spiritum Sanctum, Sint lumbi vestri, Infunde unctionem, Veni Spiritus alme*, vö. 191. és 194. jegyzet) jelentenek többletet.

¹⁹⁷ ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge* II. 327. = BNF Lat. 1219. 2^r — A forrás kivonatos, eredete bizonytalan, két különböző írású részből áll. A második részben a litánia magyar dominikánus eredetre vall, majd a vezeclők visszafogadása nagycsütörtökön ismét magyar jellegű, az ordinációk azonban az első részben találhatóak.

¹⁹⁸ Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 25., 37., 163. (Zágráb, XIV. század); Bécs, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 1799. (XIV. század, Várdy Ferenc váci, majd erdélyi püspök használatában: XVI. század); Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26. (Várad–Esztergom, XV. század); Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob. Lat. 501. (Szerémség–Veszprém, XV. század).

ján.¹⁹⁹ Minthogy van adatunk arról, hogy más pontifikális ordók még a XVI. században sem föltétlenül követték a durandusi modellt,²⁰⁰ ezt a gyakorlati följegyzést bizonyító erejűnek kell tekintenünk az ordinációk helyi hagyományának föladását illetően.

Dedikáció

Az ordinációkénál kevésbé összetett az S dedikációs ordója, amely a templom, az oltár és különféle szerek, paramentumok szentelését írja le. Föleépítése és teljes szövege — a címeket és rubrikákat is beleértve — kisebb-nagyobb szövegváltozatokkal, de hűségesen követi azt az ordót, amelyet Cyrille Vogel a PRG kritikai kiadásában nyolc X–XI. századi forrás alapján közölt a XL. szám alatt.²⁰¹

A magyar ordó szerkesztőjét mégsem vádolhatjuk azzal, hogy szolgálisan lemásolt egy külföldi mintát. A dedikáció PRG-beli változata ugyanis sajátosabb jelenség, mint az ugyanott található ordinációk. Jóllehet a rítus alapvető szerkezetét és legfontosabb szövegeit ebben az esetben is rögzíti már a SGel és az OR,²⁰² a IX–X. századi kidolgozás jóval előrehaladottabb, és úzsonként sokkal változatosabb volt. A PRG dedikációjának első fönnmaradt forrása is a X. század második feléből való, a többi pedig egykorú az S-sel, vagy alig korábbi nála:²⁰³ tehát az ordó a XI. században még kifejezetten modernnek számított. A korai kéziratok egy földrajzilag viszonylag behatárolt dél-német és itáliai körből származnak (Mainz, Bamberg, Eichstätt, Salzburg, Lucca, Monte Cassino), de Monte Cassino-ban már a XI. század közepe táján kimutathatók azok az eltérések, amelyek megkülönböztetik az ordó itáliai elágazását a német–római „eredetitől”.²⁰⁴

Nyugat-Európában ezzel párhuzamosan egészen más változatai fejlődtek ki a dedikációnak:²⁰⁵ gall területeken egy viszonylag kezdetleges típus, órómai előzményekkel, de azokat úzsonként gazdagon variálva, anglonormann területeken egy kidolgozott

¹⁹⁹ FÖLDVÁRY: *Ordinarius Strigoniensis* 102.

²⁰⁰ A vezeklők visszafogadása Egerben, vö. DOBSZAY: *Liber ordinarius Agriensis* 219 (54–56. oldal).

²⁰¹ PRG I. 124skk.

²⁰² SGel 689–702 (107–110. oldal); OR 41–43 (kb. 720–790, kiadásuk: ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge* IV. 351skk.).

²⁰³ A teljes ordót a kiadás forrásai közül ezek tartalmazzák: Róma, Biblioteca Vallicelliana Ms. D 5. (Salzburg, 1000 körül), Monte Cassino, Archivio dell’ Arciabbazia Ms. 451. (uo., 1022–1035), Pistoia, Archivio capitolare del duomo Ms. C 141. (Itália, XI. század), Lucca, Biblioteca Capitolare Cod. 607. (uo., X. század 2. fele), Eichstätt, Diözesanarchiv Ms. B 4. (uo., II. Gondekar pontifikáléja, 1071–1073), Bamberg, Staatliche Bibliothek Ms. Lit. 53. (uo., 1007–1025), Bécs, Österreichische Nationalbibliothek Ms. pal. 701. (Mainz, 1031 vagy legkésőbb 1070 előtt), Vendôme, Bibliothèque municipale Ms. 14. (Salzburg, XI. század 2. harmada).

²⁰⁴ Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana Barb. Lat. 631. 1^a skk. azt a típust képviseli, amelyet a XII. századtól a római pontifikálék, vö. ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge* I. 176skk.

²⁰⁵ A rítus forrásai, története és tipológiája: SZASZOVSKY Ágnes: *A veszprémi pontifikále templomszentelési ordója* 19–67; csak az énekelt tételekhez: KOZACHEK: *The Repertory of Chant for Dedicating Churches in the Middle Ages* 112–357. A szertartás általános ismertetését — amelyre az ordinációknál ki kellett térnünk — e megbízható előzményeknek köszönhetően most mellőzzük.

tabb és egységesebb, amely régi angolszász alapokra épül, de dinamikusan terjed tovább francia és dél-itáliai irányba, és talán egy iberoprovenszál típus is, amelyet azonban hamar háttérbe szorít a XII. századi római pontifikále dedikációja.²⁰⁶ Ebben a környezetben a PRG változata kizárólag német és közép-európai területekre jellemző.

Az S szerkesztője tehát egy kellőképpen egyedi és szerzerű, saját földrajzi és kulturális szomszédságára jellemző, ízlésének megfelelő ordót vett birtokba, így nem volt különösebb oka a módosításra. Mindazonáltal az a kevés, amiben mégis eltér a PRG tipikus redakciótól, alkalmas arra, hogy meghatározzuk közelebbi rokonságát, kiemeljük egyedi vonásait, és tisztázzuk viszonyát a magyar hagyomány későbből fennmaradt emlékeihez. Az ordó eredeti szerkezetére itt nem szükséges kitérnünk, de a különbségeket a könnyebb tájékozódás érdekében az ordó nagy szerkezeti egységei szerint haladva rögzítjük, a szövegváltozatokat leszámítva²⁰⁷ a teljesség igényével:

(1) BEVEZETŐ SZAKASZ ÉS KIS VÍZSZENTELÉS

- (a) A szertartást a *Virtutum caelestium* apologetikus oráció kezdi, önmagában.
- (b) A vízszentelés a sátoron kívül történik, a püspök csak utána lép be.
- (c) A só és a víz elegyítéséhez tartozik formula, mégpedig a *Fiat commixtio ... pariter*

(2) BELÉPÉS A TEMPLOMBA ÉS A GÖRÖG–LATIN ÁBÉCÉ FÖLÍRÁSA

- (a) Belépéskor a *Pax huic domui* formula csak egyszer hangzik el.
- (b) Ezután a *Veni Creator* himnuszt éneklük, és csak rá következően a litániát.
- (c) Az *O quam metuendus* antifóna és a *Benedictus* éneklését részletesebb rubrika szabályozza.

(3) A GERGELY-VÍZ SZENTELÉSE ÉS HINTÉSE

- (a) A kezdő *Deus in adiutorium* háromszor hangzik el.
- (b) Szerepel exorcizmus a hamuhoz, ennek második része orációformájú.
- (c) A *Tu Domine universorum* antifónához a 15. zsolttárt (*Conserua me*) éneklük.

(4) AZ OLTÁR MEGKENÉSE ÉS TÖMJÉNÉGETÉS

- (a) Az *Ædificavit Moyses* antifónához a 89. zsolttárt (*Domine refugium*) éneklük.

(5) AZ OLTÁR, OLTÁRLAP, SZEREK ÉS PARAMENTUMOK SZENTELÉSE

- (a) Az oltárlap megáldása után elmaradnak a templom közepén mondandó imádságok.
- (b) A szerek és paramentumok szentelése a dedikáción belül van, de függetlenül.
- (c) A paténa megáldásához nem tartozik oráció.
- (d) A kehely megkenéséhez tartozik formula.

²⁰⁶ Ibéria és Dél-Franciaország már a XII. századtól a római dedikációt teszi magáévá. Egy korábbi, helyi változat emléke lehet a narbonne-i katedrálisból származó, 1000 körüli, mára elveszett vizigót pontifikále, amelyet Edmond MARTÈNE kivonatolt, ld. AER II. 733–747. (Ordo VIII.), további forrásokhoz ld. KOZACHEK: *The Repertory of Chant for Dedicating Churches in the Middle Ages* 174skk.

²⁰⁷ Mindazonáltal a szövegváltozatok közt bőven vannak olyanok, amelyek kétségtelenné tennék a filológiai kapcsolatot az S és közvetlen előzményei vagy leszármazottai között, ha fennmaradtak volna ilyenek, pl. az *Unxit te Deus* antifónában *consortibus* helyett *participibus* (S 105°, a tétel a zsolozsmában nem szerepel), a papi ruhákra mondott egyik áldásban *magnificus triumphator* helyett *magnificator* (S 109°) stb.

(6) AZ EREKLYÉK ELHELYEZÉSE

- (a) Az ereklyék végig a templom előtt várároznak, nincs második processzió.
- (b) Elmarad a cím vagy rubrika a *Deus qui altaria* és a *Descendat* kezdetű könyörgés előtt.
- (c) Az ereklyék beépítése alatt az *Isti sunt sancti* rezponzórium szól a *Tradiderunt* verzussal.

Továbbá az egész ordón végighúzódo jellegzetesség valamiféle arányos mértéktartás: ahol a PRG jellegzetes képviselői azonos funkcióban 2–3 tételt adnak meg egymás után vagy választhatóan, ott az S ezek közül csak egyet tart meg, a több tételből álló sorozatokat megválogatja, és elhagyja a verzusokat, ha a párhuzamos cselekmény nem igényel hosszabb kísérő tételt:

(1) REDUKÁLT TÉTELKÉSZLET

- (a) Az ereklyés processzióban: *Surgite* + *Cum iucunditate* helyett *Surgite*
- (b) Oltárlap szentelésekor csak egy-egy „prefáció” és oráció: *Lapidem* + *Supplices*
- (c) Oltárterítők szentelésekor *Exaudi* + *Deus qui tibi* helyett *Exaudi*
- (d) Stóla szentelésekor *Deus invicta* + *Domine ... ab initio* helyett *Domine ... ab initio*
- (e) Az ereklyék bevitele alatt *Ingredimini* + *Sancti Dei* + *Benedicta* helyett *Ingredimini*

(2) MEGVÁLOGATOTT SOROZATOK

- (a) Gergely-víz szentelések: összetevőnként egy-egy exorcizmus és oráció
- (b) Belső körülményekhez egy-egy antifóna zsoltárral: *Similabo* + *Tu Domine* + *Hæc est*

(3) ELMARADÓ VERZUSOK

- (a) Tömjénégéskor az *Ecce odor* mellől a 86. zsoltár (*Fundamenta*)
- (b) Oltárszentelés után a *Confirma hoc* mellől a *Gloria Patri* és az *Alleluia*

A felsorolt jelenségek csoportosítását és jelentőségük tárgyilagos értékelését az teszi lehetővé, ha összevetjük őket a XI–XII. századi külföldi és a XIII–XIV. századi magyarországi párhuzamokkal.²⁰⁸ Többen közülük általános tendenciának bizonyulnak, mint például a Gergely-víz szentelése előtti *Deus in adiutorium* háromszori éneklése — ezekkel nem érdemes foglalkoznunk. Mások kifejezetten a közép-európai térségre jellemzők, azaz bajor, osztrák, cseh, lengyel területen használt kéziratokban vannak meg, máshol nem vagy csak szórványosan. Nagyobb részük azonban nem mutatható ki az S-en kívül, legfőljebb a másik két magyarországi dedikációban.

A közép-európai jellegzetességek közé tartozik például a Gergely-víz hintését kísérő három antifóna kiválasztása. Az ordinációknál már hivatkozott, freisingi Egilbert-pontifikále és két ismeretlen eredetű, de Klosterneuburgban őrzött kódex szerint, illetve Prágában, Krakkóban és Płockban²⁰⁹ ugyanez a sorozat kísérte a belső processzió-

²⁰⁸ Az elemzéshez a PRG kiadásában földolgozott 8 forráson kívül még mintegy 20 kódexet használtunk föl. Ez a viszonylag alacsony szám annak köszönhető, hogy a korábbi, nagyobb forrásbázisra épülő kutatások kizárták az összehasonlításból a PRG típusától távol álló ordókat.

²⁰⁹ München, BSB Clm 21587. 89^r; Klosterneuburg, Stiftsbibliothek 622. és 1020. (fóliószámok nélkül); Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově GD I 19 81^r; OBERTYŃSKI: *The Cracow Pontifical* 31skk; München, BSB Clm 28938. 14^r — Tanúságukat más XIII–XV. századi cseh és lengyel források is megerősítik, pl. Prága, Univerzitní knihovna, Ms. 722. (uo., XIII. század); Krakkó, Archi-

ókat, míg a többi vizsgált forrás bővebb vagy eltérő válogatást kínál.²¹⁰ Szintén a közép-európai forrásokra jellemző, hogy a paténa megáldásához tartozó oráció elmarad, a kehely krizmával való megkenését viszont ugyanúgy formula kíséri, mint a paténaét. „Klosterneuburgi”, prágai, illetve krakkói párhuzamai vannak még a kis vízszentelés előtti bevezető könyörgésnek és annak, hogy az oltárszentelés után részben vagy teljesen hiányoznak a templom közepén mondandó imádságok, de ezekről a szerkesztői elgondolással kapcsolatban még lesz szó. Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a közép-európai párhuzamok nem egy irányba mutatnak, azaz egyik ismert ordó sincs az S-ével közvetlen leszármazási viszonyban.

Azok a tulajdonságok, amelyek csak az S-re jellemzők, elsősorban a szerkezetet érintik. Az ordónak mintegy névjegye, mottója a *Virtutum caelestium* könyörgés: ez eredetileg nem magában a PRG dedikációjában szerepel, hanem csak a dedikációt megelőző bő fejezetszövegben mint a püspök magánjellegű előkészületének egyik imája, alternatívájával, a *Deus qui ad ineffabilis*-szal együtt. A dedikációba való áttemelése ünnepeles felütést ad a kissé jellegtelenül kezdődő rítusnak.²¹¹ Habár van néhány párhuzam rá, alternatívája nélkül csak az S-ben találtuk meg.

A ‘rore’ és ‘purgatis’ szavak miatt talán tudatos, hogy a *Virtutum caelestium*-ot mindjárt követi a litánia és a vízszentelés, tehát mindezek az ereklyéket őrző sátoron kívül mint prelimináris rítuselemek hangoznak el, és csak utánuk lép be a püspök a pusztai hajlékot megjelenítő sátorba, a frigszekerénynek megfelelő ereklyés ládához. A sorrend másutt mindig fordított, a vízszentelés belépés után, a sátorban történik, ezzel viszont elveszti előkészületi jellegét.

Következetes, és ebben a formában csak az S-re jellemző az a „karcsúsító” tendencia is, amely a bővebb tételkészlet megválogatásához vezet. A PRG alapvetően enciklopédikus gyűjtemény, amelynek célja a látókörében lévő liturgikus anyag minél teljesebb, abundanciától, sőt belső ellentmondásoktól sem visszariadó fölvonultatása. Az S és a H viszont egyedi, gyakorlatias ordók létrehozására törekszik, érzékelhető forma- és arányérzékkel. Ennek nyoma a dedikációban, hogy nem egyszerűen csökken a tételek száma, hanem számban és műfajban kiegyenlített tételcsoportok keletkeznek, amint a Gergely-víz szentelésénél és a belső körülményeknél megfigyelhetjük.

wum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej Ms. 11. (uo., XV. század 1. fele); Ms. 12. (uo., 1423–1455).

²¹⁰ Pl. AER II. 721–725. (V. Ordo, Reims, X. század); Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Cod. 139. 59° (Köln, XII. század) és 141. 55° (Cambrai, XI. század); Párizs, BNF Lat. 13313. 140° (Trier, XI. század) — Tanúságukat későbbi, a germán táj északi és nyugati területeiről származó források is megerősítik, pl. Heidelberg, Universitätsbibliothek Cod. Sal. VII,86. (ismeretlen eredetű pontifikále a salemi ciszterci apátság könyvtárából [Svábföld], XV. század); Lund, Universitets Bibliotek Medeltidshandskrift 43. (Roskilde, XV. század 1. harmada).

²¹¹ A párhuzamokhoz képest ugyanezt: mindjárt az ordó kezdetén egy-egy jellegzetes könyörgés kiemelését tapasztaljuk a H processziós rítusainál, pl. Gyertyaszentelőkor (*Erudi*, H 30°) és virágvasárnap (*Visita*, 37°).

Nincsenek párhuzamok híján, de hasonló koncepciót követnek az S kihagyásai is. A PRG, miután megtörtént az oltár és az oltárlap fölszentelése, a püspököt mintegy visszaküldi a templom közepére, hogy ott mondjon el még két, a templomról általában szóló fölszentelő imádságot (*Habitator sanctorum mentium* + *Deus qui super mysticam*), és ezután szentelje meg az oltárfölszerelést, jóllehet a templom közepén már elhangzottak fölszentelő imádságok a Gergely-víz hintése után. Az oltárfölszerelések és a liturgikus ruhák megáldása után további templomi eszközök (pl. az Oltáriszentség tárolására alkalmas edény, kereszt, tömjén) áldásszövegeit is közli, amelyek nem aktuálisak templomszenteléskor. Végül e szentelések után újabb processziót vezet az ereklyék sátrához, és leírja ünnepélyes átvitelüket, tekintet nélkül arra, hogy korábbi rubrikái szerint az átvitel már megtörtént, és az ereklyéket hordozó feretrum régóta a templom kapuja előtt várakozik.

Az S mindhárom esetben szembefordul e halmozásra való hajlammal. A templom közepén másodszor mondandó fölszentelő imákat elhagyja, így a rítus törés nélkül, fokról-fokra veszi birtokba az épületet, az oltárt és annak részeit, egészen az ereklyéket befogadó mélyedésig (*confossio* vagy *sepulcrum*). A szerek és paramentumok megáldásából csak annyit tart meg, amennyi az oltár fölszereléséhez és rajta az első mise bemutatásához szükséges. Végül nem feledkezik meg arról, hogy az ereklyéket egyszer már áthozatta a sátorból, így nincs szükség második processzióra. Mindamellett érdemes megjegyeznünk, hogy az ereklyéknek ez a tartós „parkoltatása” és őrzése hosszú távon kényelmetlennek tűnt: a későbbi gyakorlat elsősorban itt módosított az ordó szerkezetén.²¹²

E sajátosságok hiányoznak abból a két dedikációs ordóból, amelyeket a későbbi Magyarországól még ismerünk.²¹³ A Z dedikációs ordója szintén a PRG-t követi, és jóllehet mindkettőt a zágrábi székesegyházban használták, közvetlen mintája a szövegváltozatok alapján biztosan nem vagy legalábbis nem elsősorban az S volt.²¹⁴ Forrása inkább egy, a PRG „standard” változatához közelebb álló szöveg lehetett, amelyet a Gergely-víz hintéséhez kapcsolódó belső processzióknál anglonormann eredetű orációkkal gazdagított. Az eredeti ordó ráadásul nehezen áttekinthető sorrendben, számos lapszéli és lapalji kiegészítéssel közli a dedikáció szövegeit, talán egy friss átdolgozás következményeképpen. Ezért valaki —az íráskép alapján maga a kódex főszövegének szkriptora— szükségesnek látta, hogy a kódex második fólióján tartalomjegyzékyszerűen rögzítse a dedikáció szövegeinek liturgikus rendjét. Ez a második, kivonatos ordó már közelebb áll az S-éhez, de az egyezés a kritikus pontokon így sem jelentős.

A V már a PRG-től mint típusától is elszakad. Amint Szaszovszky Ágnes egész Európára kiterjedő, részletes összehasonlító elemzése igazolta, a dedikáció XII–XIII. szá-

²¹² Tudniillik a római típusú ordókban nem ez, hanem az első processzió marad el: az ereklyéket csak ekkor, az oltárszentelés után hozzák át ünnepélyes menetben a sátorból.

²¹³ SZASZOVSZKY: *A veszprémi pontifikále templomszentelési ordója* 57–58., 90–91.

²¹⁴ Z 2° és 33°; V 36°.

zadi római változatát veszi alapul,²¹⁵ de megvannak benne azok az anglonormann tételek is, amelyek szerepeltek már a Z-ben, számos vonása pedig egészen egyéni újítás. Az eredmény hasonló ahhoz, amit a Z és a V ordinációinál láttunk. Onnantól kezdve, hogy a püspökök nem voltak már egy életre eljegyezve egyházmegyéjükkel, a kifejezetten pontifikális ordók megindultak a „nemzetköziesedés” útján: a pontifikále inkább a püspök személye, semmint a püspöki szék tulajdona lett. A XI. század utáni magyarországi fejlesztések azonban nem elszigetelten következtek be (ld. az anglonormann tételeket), az összeurópai folyamatokhoz való alkalmazkodás pedig egyelőre részlegesen és kreatív módon történt.

Kérdés, hogy megőriztek-e ezek a XIII–XIV. századi átdolgozások bármit is abból a rítusból, amelyet az esztergomi érsekek XI. századi szerkönyve tartalmazott. Mint mondtuk, biztosnak látszik, hogy a hagyományozás közvetlen formájában a három ordónak nincs köze egymáshoz. Mégis van néhány vonás, amely elsősorban vagy csak a magyar dedikációkra jellemző. A „gyenge” egyezések közé tartozik a kis vízszentelésnél a só és a víz elegyítésének formulája, amely különbözik a PRG tipikus változatától (a közép-európai kódexekétől is),²¹⁶ de azonos a magyar forrásokban. Ide sorolható még a *Pax huic domui* formula egyszerű kimondása és a *Veni Creator* himnusz éneklése belépéskor. Ezek azonban olyan egyezések, amelyekre van külföldi analógia: más szertartások befolyása alatt, egymástól függetlenül is kialakulhattak.

Az „erős” egyezések nem ilyenek. Ahogyan az S-ben, úgy a Z főszövegében és a kivonatos ordóban is a 89. zsoltár kapcsolódik az *Ædificavit Moyses* antifónához, amire egyetlen külföldi példát sem találtunk — másutt a 45. (*Deus noster refugium et virtus*), és egyszer, talán elírásként a 8. (*Domine Dominus noster*) tartozik hozzá.²¹⁷ Az egyezés nem vezethető le a zsolozsmából sem, ott ugyanis a 47. zsoltárt (*Magnus Dominus noster*) éneklék ugyanezen antifóna alatt.²¹⁸ Még fontosabb, hogy a Z kivonatos ordója előírja az ereklyék oltárba építése alatt az *Isti sunt sancti* rezponzóriumot,²¹⁹ amelyet — sőt egyáltalán bármiféle kísérő éneket — számos forrás átnézése után egyedül az S-ben találtunk meg, különös módon még a Z főszövege sem tud róla. Ezek az egyezések,

²¹⁵ Az S lapszéli módosításai a dedikációnál nem olyan jelentősek, mint az ordinációknál, de a templom külső körüljárásának rezponzóriumait és a litánia betéverseit utóbb ott is a római típushoz igazították, illetve a Z-vel és a V-vel összhangban kivakarták a görög alfabéta számjeleit. Bizonyos jeleket ugyanis nem hangok, hanem csak számok jelölésére használt a görög írás: ζ (*stigma* vagy *digamma*) = 6, Ϸ (*qoppa*) = 90, Π (*disigma* vagy *sampi*) = 900, Α = 1000 (a részletes magyarázatot MOHAY Andrásnak köszönjük). A germán és olykor a gall források az első hármat mindig, néha a negyediket is alkalmazzák a dedikációnál, az itáliaiak azonban a hangjelölő alfabétára szorítkoznak, a kivakarás tehát ismét a „romanizáció” összefüggésébe illeszkedik. Az S utolsó módosítása, hogy betold egy külön szakaszt a tabula megkenéséhez.

²¹⁶ A PRG-formula jellemző szakaszai: *Hæc commixtio ... per virtutem individue Trinitatis*.

²¹⁷ Párizs, BNF Lat. 820. 46^v.

²¹⁸ Minden magyar forrásban, a legkorábbi adat: CA 136^v.

²¹⁹ A tétel Magyarországon az első vesperás rezponzóriuma a vértanúk közös zsolozsmájában (*qui pro testamento Dei* folytatással), vö. DOBSZAY — SZENDREI: *Responsories* 1102 (I. kötet 411. oldal). Más úzusokban is előfordul, de nem mindig ilyen emblematikus szerepben.

bár aránylag kevesen vannak, csak a két ordó (de nem föltétlenül a két kódex) valóságos kapcsolatával magyarázhatók.

A harmadik adat, amely a magyar dedikációkat összeköti, a hamu exorcizmusa. Habár utólagosan, más kéz által pótolva a Z-ben is található hamuexorcizmus (46^r), ennek szövege nem azonos az S-ével, és nem tartozik az ordó eredeti rétegéhez, a kivonatos jegyzék ugyanis még nem tünteti föl. Annál fontosabb, hogy megvan a V-ben (46^r), amely térben és korban is távolabb áll az S-től, liturgikus rendje pedig alapjában más. Az egyezés mégis valóságos kapcsolatot jelent, a következő két okból:

(1) A Gergely-víz hamujának szenteléséhez sem a PRG típusához tartozó ordók, sem a tőle távolabb állók egyáltalán nem használnak exorcizmust, egyedül az Egilbert-pontifikáléban található ilyen tétel egy utólag behelyezett, apró cédulán,²²⁰ de ott sem az S szerinti változatban.

(2) A Veszprémi pontifikále szó szerint azt a szöveget használja, amelyet az S. Ez a hamuexorcizmus eredetileg megtalálható a PRG-ben a katekumenátus megkezdésének egyik szövegeként,²²¹ de ebben a funkcióban mindenütt kikopott a használatból. A germán úzusok egy kisebb csoportja hamvazószerdán használta a hamvak megáldásának elején, közéjük tartoztak a magyar részahagyományok is. Az elterjedtebb hamvazószerdai változat azonban csak a szoros értelemben vett exorcizmust tartalmazza, a *Te (autem) petimus* kezdetű oráció-kiegészítést nem, és a szöveg megfogalmazása is jelentősen átalakul.²²² Az eredeti szöveget egyedül Konstanz²²³ és a magyar részahagyományok hamvazószerdai ordójában találtuk meg, Magyarországon viszont a H-től az utolsó nyomtatott misszáléig mindenütt és ugyanabban a változatban. Az S és a Veszprémi pontifikále ehhez a közös magyar alaphoz képest is különleges abban, hogy az exorcizmus vége felé szinte agrammatikusan, a katekumenekre való hivatkozást megtartva betoldja az „ad dedicationem huius basilicæ” szavakat. Két ennyire speciális és egyformán hibás szöveg pedig aligha keletkezhetett egymástól függetlenül:

[...] ita et tu exorcizatus sis in nomine sanctæ Trinitatis, ad dedicationem huius basilicæ, asperus in eis, qui scrutinia sunt habituri, super stantes vel transituros diabolus non lateat, sed manifestetur et expellatur, ut puri et sinceri inveniantur.

²²⁰ München, BSB Clm 21587. 207. fólió után, F 98/99 fölirattal: ez a népszerű hamvazószerdai hamuexorcizmus (ld. később) asszimilátlanabb előzménye. Hasonló cédulán közli a hamuszentelő orációt Párizs, BNF Lat. 13313. 149^r.

²²¹ PRG XCIX 83 (II. kötet 23. oldal).

²²² Trier (30^v), Regensburg (*Obsequiale* 48^r), Boroszló (*Agenda* 33^r), Prága (*Obsequiale* 21^r), Aquileia (*Agenda* 68^v); más változatban Würzburg (*Agenda* [számozatlan fóliók]). Nyugaton egyedül a katalóniai Seu d’Urgell-ben találtuk meg egy harmadik változatban (*Ordinarium* 12^v).

²²³ *Obsequiale* 41^r — Konstanz úzusa gyakran rokon a szomszédos Reichenau apátságának (vö. HÜRLIMANN: *Das Rheinauer Rituale* 110.), sőt Sankt Gallen-nek a szokásával (az ottani, nagyjából kortárs pontifikále [Sankt Gallen, Stiftsbibliothek Cod. 395] megfelelő része a mai 46–47. fólió között hiányzik), de itt eltér tőlük. A szövegváltozat a magyar hagyományhoz képest Konstanzban is módosul.

A későbbi magyar dedikációkkal való összevetés tehát ellentmondásos eredményt hoz: sem filológiai, sem liturgikusan nincsenek közvetlen kapcsolatban az S-sel, mégis egyeznek vele néhány olyan ponton, amely nem lehet véletlenszerű. Az ellentmondást úgy oldhatjuk föl, ha a három elemzett pontifikális ordó tanulságait együtt szemléljük: míg a bérmálás esetében kontinuitást, addig az ordinációk és a dedikáció esetében diszkontinuitást tapasztaltunk. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a bérmálás ordójáról maradt fenn későbből kifejezetten esztergomi adat,²²⁴ a másik két ordó esztergomi utóéletéről viszont nem tudunk. Ennek alapján azt feltételezzük, hogy maga Esztergom az ordinációk és a dedikáció S-beli változatát is megőrizte és továbbfejlesztette a XII–XIV. században, Zágráb és Veszprém pedig nem magával az S-sel, hanem az éppen kortárs esztergomi gyakorlattal volt dialógusban. Ez magyarázhatja meg az ordinációk párhuzamos bővítéseit és a dedikációban kimutatható maradványelemeket is.

Főpapi beöltözés és lépcsőima

A kódex utolsó oldala is fontos liturgikus tartalmat őrzött meg: a püspöki mise paramentumainak felöltését és az oltárhoz járulást (*accessus altaris*) kísérő imákat. Mint a szerkezetéről szólva már megállapítottuk, az anyag nem idegen a pontifikále műfajától, de a toldalék valószínűleg XIV. századi, így már biztosan az S zágrábi használatához kötődik, és nincs kapcsolatban az eredeti szerkesztői elgondolással. Helyzetét ezért nem a magyar liturgia kezdeteinek, hanem saját történetének és rész hagyományainak kontextusában kell megállapítanunk.

Mivel ezek a szövegek a devocionális és a hivatalos liturgia határterületéhez tartoznak, térben és időben viszonylag változékonyak, sőt számos hagyomány egyáltalán nem szerepelteti őket a voltaképpeni liturgikus könyvekben. A magyar források azonban rendszerint közlik őket, és válogatásuk jól elkülöníthető a külföldiekétől: viszonylag behatárolt készletet használnak, ami a beöltözés imáit illeti, és jellemző típusokba rendeződnek a lépcsőima vonatkozásában. Habár a speciálisan püspöki ruhadarabok imáit csak öt magyar forrásban, az S-ben, a Pray-kódexként ismert XII. századi szakramentáriumban (a továbbiakban: P), a Z-ben, a V-ben és Pálóczy György esztergomi érsek misszáléjában találtuk meg,²²⁵ a közönségesebb papi ruhadarabok imáihoz bővebb összehasonlítható anyagot kínálnak a misekönyvek.²²⁶

²²⁴ Itt emlékeztetünk arra, hogy míg a biztosan esztergomi MNS a XIV. század első felében pontosan őrzi az S bérmálását, addig a vele kb. egykorú V-ben a bérmálás (9^r–10^r) sem esztergomi.

²²⁵ P 22^r–23^r; Z 65^v; Budapest, OSzK 359. 4^r–5^v; V 123^r–124^v.

²²⁶ G 6^r; MNS 130^r; *Missale Strigoniense 1484* b1^r; Göttweig, Stiftsbibliothek Cod. 107. R 79. 121^r (pálos, XV. század); *Missale fratrum eremitarum ordinis divi Pauli* 105^r; *Ordo missalis secundum ritum Dominorum Ultramontanorum* (számozatlan); *Missale secundum morem almæ ecclesiæ Quinqueecclesiensis* bbIII^r; Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 133. 9^r (Zágráb, XIV. század); *Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagradiensis ecclesiæ* (számozatlan) — A külföldi gyakorlatot a Forrásgyűjtemény (36. jegyzet) alapján mértük föl.

A függelék időbeni elhelyezéséhez támpont, hogy két imát is tartalmaz a manipulus fölveteléséhez, ezek ugyanis a XII–XIII. századi forrásokból még hiányoznak. A sorozat szinte tökéletesen megfelel a V által közölt rendnek, több olyan ponton is, ahol az utóbbi szemben áll a magyar források fő vonulatával, köztük úgy az esztergomi adatokkal, mint a Z-vel. Szövegváltozatot is csak a mellkereszt imájának megszólító szakaszában találunk.²²⁷ Abban az egyetlen esetben, amikor eltér a két kézirat, az S az elsődleges lehetőség mellett csak egy további, választható imát közöl a manipulus fölveteléséhez (*Da mihi Domine sensum rectum*): ez a másodlagos szöveg kimondottan Esztergomra jellemző.

A beöltözési imák tehát ugyanarról tanúskodnak, amiről az előző pontifikális ordók lapszéli kiegészítései: a magyar pontifikálék időszakos „reformjai” közt volt kapcsolat, a bővítések, átdolgozások országos szinten, nem egyházmegyénként zajlottak. Az S adata egyben fölértékeli a V tanúságát, az utóbbi ugyanis szinte mindenütt elszakad nemcsak a korai, hanem az egykorú és a későbbi magyar párhuzamoktól is. Egyezése az S XIV. századi függelékével nem valószínű, hogy közvetlen kapcsolat következménye. Inkább lehet annak jele, hogy a V egy széles körben érvényesülő, de rövid életű reformkísérlet dokumentuma.

	PARAMENTUM	S	V	ÁLTALÁNOS MAGYAR	ESZTERGOMI
(1)	chlamys	<i>Exue</i>	<i>Exue</i>	<i>Exue</i>	<i>Exue</i>
(2)	calcei	<i>Calcia</i>	<i>Calcia</i>	<i>Calcia</i>	<i>Calcia</i>
(3)	pectit se	<i>Corripe</i>	<i>Corripe</i>	<i>Aufer</i>	—
(4)	lavat manus 1.	—	—	<i>Lavabo</i>	<i>Lavabo</i>
(5)	lavat manus 2.	<i>Da nobis</i>	<i>Da nobis</i>	<i>Largire</i>	<i>Largire</i>
(6)	tergit manus	<i>Da Domine</i>	<i>Da Domine</i>	<i>Da Domine</i>	<i>Da Domine</i>
(7)	humurale	<i>Pone</i>	<i>Pone</i>	<i>Obumbra</i>	<i>Obumbra</i>
(8)	alba	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>	<i>Omnipotens</i>	<i>Omnipotens</i>
(9)	cingulum	<i>Præcinge</i>	<i>Præcinge</i>	<i>Præcinge</i>	<i>Præcinge</i>
(10)	balteum	<i>Accinge</i>	<i>Accinge</i>	<i>Accinge</i>	<i>Accinge</i>
(11)	stola 1.	<i>Stola iustitia</i>	<i>Stola iustitia</i>	<i>Stola iustitiæ</i>	<i>Stola iustitiæ</i>
(12)	stola 2.	<i>Tollite</i>	<i>Tollite</i>	—	<i>Fac me quæso</i>
(13)	tunica	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>	—
(14)	dalmatica	<i>Domine</i>	<i>Domine</i>	<i>Domine</i>	<i>Domine</i>
(15)	manipulus 1.	<i>Manipulum</i>	<i>Manipulum</i>	<i>Manipulum</i>	<i>Manipulum</i>
(16)	manipulus 2.	<i>Da mihi</i>	—	—	<i>Da mihi</i>
(17)	crux/pectorale	<i>Te obsecro</i>	<i>Te ... obsecro</i>	<i>O crux</i>	—
(18)	casula 1.	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>
(19)	casula 2.	<i>Creator</i>	<i>Creator</i>	—	—
(20)	chirotecæ	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>	<i>Indue</i>
(21)	anulus	<i>Anulum</i>	<i>Anulum</i>	<i>Anulum</i>	<i>Anulum</i>
(22)	cidaris/mitra	<i>Pone</i>	<i>Pone</i>	<i>Pone</i>	<i>Pone</i>
(23)	baculus	<i>Da Domine</i>	<i>Da Domine</i>	<i>Da Domine</i>	<i>Da Domine</i>

²²⁷ S: *Te obsecro, Domine, ut tua virtute ...* V: *Tē, sancta Dei Crux, humiliter obsecro, ut tua virtute ...*

Kevesebb következtetésre ad alkalmat a lépcsőima, ennek megfelelője ugyanis nincs meg a V-ben. Annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy különbözik a magyar misekönyvek jellegzetes oltárhoz járulásától, amely a *Vias tuas + Deduc me* verzikulussokkal indul, egy Szentlélek-hívó szuffrágiumot iktat be még a közkeletű *Introibo* antifóna előtt, és három vagy négy könyörgést ad az oltárhoz való fölmenetelhez.²²⁸ Az S függeléke közelebb áll a korabeli zágrábi forrásokhoz, amint az említett többletek elhagyása, a közgyónás formulája és az oltárhoz való fölmenetel előtti verzikulusok válogatása mutatja. Az egyezés azonban nem tökéletes, és egyelőre a szöveg legváltozékonyabb részlete, az *Indulgentiam* föloldozás „*spatium et fructum veræ pænitiæ et emendationem vitæ per gratiam Sancti Spiritus*” szavai is közeli párhuzamok nélkül állnak.²²⁹ A lépcsőima eredetét abban a XIV. századi, újító főpapi környezetben föltételezzük, amelyhez a beöltözési imák rendhagyó válogatása is kötődik.

²²⁸ A Szentlélek-hívó szuffrágium: Ant. *Veni Sancte, V. Emitte Spiritum, Or. Adsit nobis*; a feloldozás a *Miseratur* helyett jellemzően a *Per gratiam* kezdetű formulával történik; az oltárhoz való fölmenetel könyörgései: *Præsta, Exaudi, Aufer, Oramus*. — Az esztergomi források mellett ezt találjuk a pálosokban és az ultramontán misszáléban is. A P (verzikulusok) és a pécsi misszálé (könyörgések) is tartalmaz rokon vonásokat, legtávolabb mindegyiküktől egyértelműen a zágrábi források állnak.

²²⁹ A földolgozott források egy része a szöveget csak kezdőszavával idézi, a többiekben: *spatium veræ] pænitiæ et emendationem vitæ* (P, Pálóczy-misszálé); *pænitiæ fructuosum* (G); *et fructuose pænitiæ et cor semper pænitis per gratiam Spiritus Sancti Paracliti* (MNS); *pænitiæ per gratiam Spiritus Sancti Paracliti* (esztergomi misszálé); *pænitiæ per gratiam Spiritus Sancti* (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 133); *pænitiæ per gratiam Spiritus Sancti Paracliti* (zágrábi misszálé) — Az S változatának rokonságát a ‘fructum’ szó és származékai alapján érdemes tovább keresni.

A SZERZŐSÉG KÉRDÉSE

Áttekintve az irodalomnak és a liturgiaalakításnak azt a magas színvonalú alkotását, amelyet az S (és a tőle elválaszthatatlan H) őrzött meg az utókornak, nem tudjuk és nem is akarjuk kivonni magunkat a személyesség benyomása alól. Az ambíció, az elgondolás, a stílus, az ízlés sokkal egyénibb annál, hogysen háttérben több nemzedék lassú és reflektálatlan tevékenységét föltételezzük. Óhatatlanul fölmerül tehát a kérdés: ki volt, kik voltak a megnevezetlen szerző vagy szerzői-szerkesztői kör, aki vagy amely a születő magyar liturgikus úzus kialakításán dolgozott?

A kérdésre valószínűleg nem létezik tudományosan megalapozott válasz. Van viszont számos olyan adat, amely a korról szóló történeti ismereteinkkel egybevetve megenged bizonyos hipotéziseket. Magától értődő, hogy a benedikcionále és a pontifikále megszerkesztése püspöki környezetben történhetett. A benedikcionále egy átlagon felül művelt, elkötelezett és energikus püspököt, illetve egy általa megszólított, monasztikus alkatú közösséget föltételez. A liturgikus adatok párhuzamai a Német–Római Birodalom, különösen Bajorország és a határőrvidék, illetve lengyel és cseh–morva területek felé mutatnak. A lehetséges időintervallum a XI. század kezdetétől annak végéig terjed, de a vállalkozás volumene, célja és infrastruktúrája az állam- és egyházszervezet megalapozásának korához illik leginkább.

A magyar egyházszervezet létrejöttekor meglehetősen ritkás lehetett. Kevés, fölkészült és vállalkozó szellemű missziós püspökre volt szüksége, akiket a csekély létszámú papsághoz közvetlen kapcsolat fűzött.²³⁰ Az országban, ahol a vidéki parókiák rendszere még csak kiépülőben volt, az egyházi élet elsősorban a katedrálisok és a monostorok védett intézményeiben koncentrált: ezért és a dómmonostori szervezet, a kanonoki életforma korabeli térhódításának megfelelően²³¹ a kettő nem is állhatott távol egymástól. A barbár környezetben lelki és szellemi társakat kereső püspökök nyilván egymás, illetve a jámbor királyi család társaságában találtak felüdülést.

Ilyennek írja le három korabeli magyar püspök és István király helyzetét, viszonyát Szent Gellért nagyobb legendájának egy szakasza, amelyet már Déri Balázs is idézett a kor és a közeg atmoszféráját érzékeltetendő.²³² Gellért, a bencés szerzetes egy bencés apát, Rasina tanácsára választja a szentföldi út helyett a magyarországi missziót. Pécsen Mór püspök, az egykori bencés szerzetes fogadja, akinél éppen Anasztáz —ekkor bencés apát, később évtizedekig esztergomi érsek— is ott tartózkodik. Ő viszi magával Gellértet (Pécs)váradra, majd Mórral együtt mutatják be István királynak, akinek sikerül elérnie, hogy a tekintélyes vendég végleg Magyarországon maradjon. Lelkes fogadtatásának oka mindenekelőtt szónoki tehetsége volt, amely kivételes exegetikai műveltséggel párosult, és ez nemcsak róla mond el sokat, hanem azokról is, akik képességeit, tudását méltányolni tudták.

Anasztázzal kapcsolatban további nevek merülnek föl: Aserik vagy Asztrik, Radla, Sebestyén, és maga Szent Adalbert. Hogy pontosan kikről van szó és hány névnek hány személy, ezeknek pedig milyen életút felel meg, máig vitatott.²³³ A hagyomány mindenesetre úgy tudja, és ez a sok bizonytalanság közt is hitelesnek tűnik, hogy ifjúkorukban társak voltak a magdeburgi katedrális iskolában, bejárták az Észak-Németország és Monte Cassino közti tájakat, majd megállapodva szerzetesi életet éltek, legalább egyikük lengyel területen is, végül Magyarországra érkeztek, a királyi család marasztalta őket, apáti tisztségeket,²³⁴ végül az első magyar érseki méltóságokat viselték. Anasztáz mint esztergomi érsek hivatali ideje majdnem az egész István-kort lefedte,

²³⁰ KNIEZSA: Die Völkerschaften Ungarns im 11. Jahrhundert”, az egyházszervezettel összefüggésben idézi: SZENTIRMAI: „Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn” 233–235.

²³¹ Fogalmához, történetéhez ld. A. RÜTHER „Vita communis” szócikkét, LMA VIII. 1756–1757.

²³² SRH II. 484–488., vö. DÉRI: „Szent Gellért *Elmélkedése* mint bibliai hermeneutikai traktátus” 109.

²³³ Az elmúlt évtizedek vsz. legnagyobb hatású hipotézise: GYÖRFFY: *István király és műve 177–190*; ennek részleges kritikája a közbeeső kutatás összefoglalásával: THOROCZKAY: *Írások az Árpád-korról 9–65*. (eredetileg négy különálló tanulmány újraközlése: „Az első magyarországi érsekek kérdéséhez” [1999]; „As(e)rik-Anasztáz érsek és Sobottin kapcsolata” [2003], „Szent István egyházmegyéi — Szent István püspökei” [2002]; „A kalocsai érsekség első évszázadáról” [2001]); rövid összefoglalások és bibliográfia: BEKE: *Esztergomi érsekek 1001–2003*.

²³⁴ SZENT ADALBERT Rómában az aventinusi Szent Bonifác és Elek-monostor szerzetese, majd Prága mellett Břevnov apátságának megalapítója volt. RADLA-val kapcsolatban (akit GYÖRFFY Sebestyénnel azonosít) Szentmártonhegy/Pannonhalma, ANASZTÁZ-zal kapcsolatban (akinek Aserik-Asztrikkal való azonosítása kevésbé vitatott) a lengyelországi Międzyrzecz/Meseritz, Pécsvárad, Szentmártonhegy, sőt Břevnov apáturasága is fölmerült. Ennyi ahhoz mindenesetre elég, hogy a magyar egyházszervezés első jelentős főpapjairól monasztikus hátteret föltételezzünk.

személyében összekötötte ezt az első, missziós generációt azzal a másodikkal, amelyet Gellért és Mór püspök neve fémjelez.

Egy ilyen gyéren adatolt korban legföljebb játékos találgatásokba bocsátkozhatunk arról, hogy pontosan ki írta az esztergomi benedikcionálét vagy dolgozta ki az első szertartáskönyvek összeállításával az új magyar egyház liturgikus úzusát. De szellemi bátortalanság lenne elhallgatnunk, hogy semmi, amit erről a nagyszabású alkotásról megtudtunk, nem idegen attól, amit Anasztáziáról és egykori püspöktársairól tudunk.

A KIADÁS ELVEI

A tipográfiai elveket, amelyeket a BSMRÆ sorozat szabályzatának alapján,²³⁵ liturgikus forrásokra alkalmazva az MRH alsorozata általában követ, az előző kötetek bevezetője részletesen kifejtette és megindokolta.²³⁶ A jelen kiadás három tekintetben hoz változást: (1) Ez az első olyan kötetünk, amely nem nyomtatott, hanem kéziratos források alapján készült. (2) A kiadandó szöveg legnagyobb részét kitevő benedikcionále eredeti irodalmi alkotás, ezért filológiai megközelítése némileg különbözik az általában vett liturgikus szövegektől. (3) A pontifikále rítusai nehezebben átláthatók, mint a mise- és az ordináriuskönyvek tartalma, így szükségesnek látszott néhány további tipográfiai eszközt igénybe venni, hogy ezekkel is segítsük a szövegben való tájékozódást, az ordók szerkezetének megértését. Az alábbiakban csak azokra a megfontolásokra térünk ki, amelyek e három tényezőből újdonságként fakadnak.

Helyesírás és oldalkép

A liturgikus szerkezet érzékeltetésének két fő eszköze a rítussorok szakaszokra tagolása és a műfaji rétegek megkülönböztetése. A kiadásban ezért négy ordót láttunk el főcímmekkel: a benedikcionálét,²³⁷ a bérmálást, az ordinációkat és a dedikációt. Közülük a benedikcionále és az ordinációk eredetileg is alcímekkel voltak tagolva: a benedikcionále az egyes napok, az ordinációk az egyes fokozatok neveivel. A bérmálás túlságosan rövid ahhoz, hogy érdemes lenne szakaszokra bontani, a dedikációnál viszont szögletes zárójelben betoldott, saját alcímekkel tagoltuk a hosszú szertartást. Egyes esetekben a szerkezeti egységekbe újabb szakasz ékelődik, majd folytatódik a fölrendelt szerkezeti egység, mint amikor a dedikáció bevezető szakaszát a kis vízszentelés, majd záró szakaszát a szerek és paramentumok szentelése szakítja meg. Ilyenkor a folytatás az eredetiben nem különül el a betoldástól, de mi —modern liturgikus könyvek bevált szokása szerint— vízszintes vonallal jeleztük a betoldás végét. Az S-ben az alcímeket és az egyes tételek címét ugyanúgy vörös tinta jelöli, mi azonban az előző kötetek-

²³⁵ http://www.iti.mta.hu/BSMRAe_szabalyzat.pdf.

²³⁶ DÉRI: *Missale Strigoniense 1484*. LII–LVIII; FÖLDVÁRY: *Ordinarius Strigoniensis XLVII–LIV*.

²³⁷ Ennek főcímét (szögletes zárójelben) a B-ből kölcsönöztük.

kel összhangban megkülönböztettük a kettőt. A benedikcionále esetében ez azt is jelenti, hogy az egy napra szánt több áldás közös alcím alá került.²³⁸

A műfajok megkülönböztetésének talán legfontosabb eszköze, hogy bevezettük — a liturgikus könyvek több mint évezredes hagyományának megfelelően — a fekete mellett a vörös szín használatát. A rubrikák és a tételcímek vörössel, az elhangzó szertartásszövegek (a rubrikákon belül is) feketével íratnak. Ezt a logikát azokban a ritka esetekben is érvényesítettük, amikor forrásaink következtlenül használták a színeket. Kivételt csak az imént tárgyalt fő- és alcímekkel tettünk: ezek az eredetiben vörössel, a kiadásban viszont feketével, de félkövéren szerepelnek, az alcímek a főcímeknél kisebb betűméretben, de kiskapitálissal.

A vörös szín használatával fölszabadult a kurzív szedés. Ezt a zenei tételek megkülönböztetésére tartottuk fenn, beleértve rubrikákban szereplő idézéseiket is, és olykor ugyanúgy az eredetit fölülbíráló következetességgel, mint a színhasználatban. A liturgikus könyvek ugyanis rendszerint kisebb betűmérettel, de azonos sortávolsággal írják az önálló dallammal rendelkező műfajokat, eredetileg azért, hogy a sorok közé neumák férjenek, de ha a különbségtétel stilizált, nem funkcionális, akkor is ez az egyik legfőbb segítség a liturgikus kódexek és nyomtatványok áttekintéséhez. Ennek a kisebb betűméretnek felel meg nálunk a kurziválás.

Végül az iniciálék reprodukálását láttuk hasznosnak: ezek eredetileg és kiadásunkban is a prózai jellegű, azaz ima- és olvasmányszövegeket különítik el a rubrikáktól, a zenei tételektől és a rövid formuláktól vagy dialógusoktól.

Az S egykolumnás oldalképétől még nem idegen egyes műfajok sorokra tördelése, az adott tétel sztichikus természetének megfelelően: ilyenek maguk a hármásáldások, de a litánia, a *praesentatio* és a précesz is. Ezt a kiadásban következetesen megőriztük, és a további kötetekben is érvényesíteni kívánjuk (a himnikus tételek strófákat és metrumokat érzékeltető tördelésével együtt), jóllehet utóbb, a liturgikus könyvek gótikus korszakában a folyamatos írásmód és a kitöltött írástükör válik mértékadóvá.

Az egyes helyek kikeresését és a hivatkozást számozással és fejlécekkel könnyítettük meg, ezek az eredetiben természetesen hiányoznak. A főcímeket római számmal jelöltük, az alcímek számozatlanul maradtak, az egyes tételek és a rubrikák ordónként folyamatos arab számozást kaptak. A fejlécek a főcímeknek felelnek meg, de a benedikcionáléban a terjedelem miatt a temporálét még hetenkénti bontásban is elláttuk fejlécekkel a páros oldalakon, valamint fejlécut kapott a szanktorále két szakasza (karácsonytól húsvétig, illetve húsvétól karácsonyig), a kommúne és a votív rész.

Habár az S helyesírása informatívabb, mint a liturgikus nyomtatványoké, jobbnak láttuk a bevezető tanulmányban részletesen leírni, és nem terhelni sajátosságaival a főszöveget. Ugyanolyan elvek szerint normalizáltuk tehát, mint előző kötetünkben: a latin helyesírás mai szabványától csak azokban az esetekben térve el, amelyekben az egyházas szavak, kifejezések írásmódja más, az újkorban megszilárdult és máig tartó

²³⁸ A második áldás rendszerint *Item alia* vagy *Alia* címet kap: hogy éppen melyiket, abban az S-t követtük, a B és az M esetleges eltérését lényegtelennek ítéltük, így az apparátusban sem közöltük. Ugyanígy jártunk el a *Quod ipse* konklúzió terjedelmével kapcsolatban.

szokást követ. Az előző kötetben leírtaknak megfelelően jártunk el a számokkal, a héber és görög szavakkal, a tulajdonnevekkel, a kis- és nagybetűk használatával és az elválasztással kapcsolatban is. A rövidítéseket egyedül a fölérendelt tételhez tartozó válszoknál (*R.*), verzusoknál (*V.*) és zsolnároknál (*Ps.*) hagytuk föloldatlanul.

Az eredeti szöveg központosítását, mivel bizonyos mértékig a korabeli hangzó valóság emléke, kritikusán, de komolyan vettük. Az egyes mondatok kezdete és vége, vagyis a mondatkezdő nagybetűk és a mondatvégi írásjelek használata (csak pont vagy kérdőjel) az eredetit követi, kivéve a nyilvánvaló hibákat. Vesszővel választottunk el egymástól minden önálló állítmánnyal rendelkező tagmondatot, beleértve a vonatkozó mellékmondatokat is, és a halmozott mondatrészeket (fölsorolásokat), kivéve, ha kötőszó állt a tagok között. Az eredeti központosítás hajlamot mutat arra, hogy a valódi tagmondatokkal egyenértékűnek kezelje a participiális szerkezeteket: ezt az elvet szintén megtartottuk, sőt következetesen érvényesítettük. Egyébként az *S* alapvetően kólononként halad, és középkori szokás szerint elválasztja egymástól a halmozott mondatrészeket és értelmezőket akkor is, ha kötőszóval kapcsolódnak. Ezeket a logikus, de saját elveinktől eltérő központjeleket a középvonalon elhelyezett ponttal (·) érzékeltettük. Kettőspontot (:) idézetek előtt és az áldások, könyörgések anamnetikus bevezető szakaszai után, pontosvesszőt (;) a retorikusabb imaszövegek hosszú mondatainak érthetőbbé tételére használtunk. Hosszú gondolatjellel (—) az exorcizmusokon belül választottuk el az első szakaszt, amely a megtisztítandó anyagot vagy a gonosz lelket szólítja meg, a másodiktól, amely orációformában Istenhez beszél. A modern liturgikus könyvekkel összhangban alkalmaztunk központjeleket az incipitekben és a rubrikákon belül idézett szövegekben is.

Főszöveg

Kiadásunk alapvetően az *S* kiadása, és nem vállalkozik az esztergomi benedikcionále hozzáférhetetlen eredetijének rekonstruálására. A főszöveg megállapításakor mégis messzemenően figyelembe vettük a szöveg másik két fennmaradt kódexét, az *M*-et és különösen a nála teljesebb *B*-t, a más áldásgyűjteményekre vonatkozó kutatásokat, saját nyelvi és stilisztikai ítéletünket, valamint az áldások perikópaháttérét. Ezeket mérlegelve kellett meghoznunk bizonyos döntéseket, amelyek részint az alapszöveg revíziójához, részint fenntartások melletti reprodukálásához vezettek.

A szövegváltozatok közti döntéseket leszámítva két helyen tértünk el jelentősen az *S* ma ismert állapotától. Egyrészt a *B*-ből pótoltuk azt az egy oldalt és egy ívet, amely az *S*-ből hiányzik, de mind tartalom, mind terjedelem szempontjából helyreállítható. A kérdéses szakaszok környezetében a *B* szorosán követi az *S*-t, a hiányzó mennyiség pedig pontosan megfelel a *B*-ben megtalálhatónak, ezért mertünk úgy dönteni, hogy a pótlást a főszövegben közöljük. Az *S* hiányaira mindenesetre nemcsak jegyzet, hanem szaggatott vonal is figyelmeztet a pótlások előtt és után. A pótoltszövegen a főliószámozást is a *B* szerint közöljük, erre a számok előtt elhelyezett sziglum utal. Mivel itt nélkülözni kellett az *S* tanúságát, az átírást összevetettük a *CBP* olvasataival

is. Ezek sajnos feltűnően sok esetben bizonyultak tévedésnek, félreolvasásnak, így az apparátusba végül nem vettük föl őket.

Másrészt javítottuk az áldások címét a karácsony nyolcadába eső vasárnaptól a vízkereszt utáni harmadik hét szerdájáig. A fennmaradt források itt különös módon három áldást adnak a karácsony nyolcadába eső vasárnapra, kihagyják viszont a vízkereszt nyolcadába eső vasárnapot, és innentől kezdve a bennfoglalt perikópákhoz képest eggyel elcsúsztatva látják el címmel, azaz rendelik naphoz az áldásokat. A föltételezhető eredeti állapotnak nincs nyoma a szöveg hagyományban, de a perikópa háttér ismeretében feljogosítva éreztük magunkat a javításra, annál is inkább, mert később, pünkösdi nyolcadában a B hasonló elcsúsztatását tudtuk javítani, ott az S-től támogatva.

A forráshűség mellett két kérdéses esetben döntöttünk. A benedikcionále nemcsak a szó elsődleges értelmében vett eredeti műveket foglal magába, hanem a régebbi és a nagyjából kortárs hagyományból kölcsönzött tételeket is. Ezek azonban maguk is a ciklus részei a válogatás, a kompozíció és néha akár némi átfogalmazás szintjén. Ezért a saját és a kölcsönzött áldásokat egyaránt a főszövegben közöltük, és alapszövegnek a kölcsönzött tételeknél is az S-nek a B-vel és az M-mel kollacionált változatát tekintettük. Hogy a kölcsönzött, széles körben ismert réteget mégis könnyen meg lehessen különböztetni a saját rétegtől, az előbbieknél a jobb felső sarokban látható sziglumok után (ezekről lásd alább) egy plusz (+) jelet helyeztünk el. Három esetben az áldás nem egy az egyben kölcsönzött tétel, hanem ismert szövegek enyhe átalakítása (249, 251, 286) — ezekre utal a „plusz variáns” (+^v) jelzés.

A másik kérdés a saját réteg pontos azonosítását érinti. Van néhány olyan áldás, amely az S-ből hiányzik, de a B-ben vagy az M-ben megtalálható. Ezeknek egy része máshonnan mindeddig nem dokumentált, és a hipotextusok használata, a nyelvezet és a stílus alapján valószínűleg része az eredeti műnek — az S-ből csak a hagyományozás esetlegességeinek következtében maradhatott ki. Ilyen a B második pünkösdi (158*)²³⁹ és második dedikációs áldása (280**). Kölcsönzött tétel, de talán az eredeti összeállítás része az M-nek a pünkösdi utáni 24. vasárnapra szóló szentgalleni eredetű áldása (222*), szintén az M-ben az ároni áldás parafrázisa, amely általános hétköznapi áldásként követ két olyan tételt, amelyeket a B ugyan a pünkösdi utáni utolsó vasárnapra asszignál, de tartalmuk és eredetük alapján általános vasárnapi áldásnak lehettek szárv (222**), illetve a B első és az M egyetlen, szentgalleni eredetű dedikációs áldása (280*). Biztosan utólagos hozzáadásnak az M Szent Móric-napi (242*) és egy szűzről szóló közös áldását (267*) tartjuk. Véleményünk a korpusz bensőséges ismeretén és gondos irodalomkritikai mérlegelésen nyugszik, de filológiailag nem bizonyítható, ezért a sajátjának tartott áldásokat sem vettük föl a főszövegbe. Mind ezek, mind az utólagos hozzáadások a sorozat megfelelő helyén az apparátusban szerepelnek.

Másfelől vannak áldások, amelyek az S-ben megtalálhatók ugyan, de jellegüket tekintve idegenek a ciklustól, köztük néhány olyan is, amelynek egyelőre nem került elő más szövegforrása. Ide tartozik a szanktorále utolsó három áldása (249–251) és majd-

²³⁹ Az apparátusban közölt áldásoknak a kiadásban nincs száma, a csillag (*) a megfelelő áldáshoz tartozó jegyzetre utal. Ha ott két szöveg is szerepel, a másodikra kettős csillaggal (**) hivatkozunk.

nem a teljes votív rész (269–286). Itt a B válogatása már szűkebb, nem követi szorosan az S-t, mindössze három tételnek nincs előzménye a feldolgozott áldásgyűjteményekben (276, 279, 282), stilisztikailag pedig közülük is csak a háború idején mondandó második áldás (276) tűnik kétségtelenül hitelesnek. Nehéz azonban elválasztani azokat a kölcsönzéseket és stílusváltásokat, amelyek a gyűjtemény záró szakaszában a szerző kifáradására vagy türelmetlenségére vezethetők vissza, és a valóban utólagos, szervesen hozzáadásokat. Az erre vonatkozó irodalomkritikai kutatást jogosnak és kívánatosnak tartjuk, de ítéletünket filológiailag nem juttattuk kifejezésre: a főszövegben a tételek az S szerinti válogatásban és sorrendben láthatók.

Hasonló kérdések a benedikcionálén kívüli ordókban nem merültek föl. Az ezekben található szövegek csak a kompozíció és a használat jogán eredetiek, máskülönben megszámlálhatatlan párhuzamuk van a liturgikus forrásállományban, kivéve talán néhány rubrikát és dialogikus szövegelemet. Szorosabb filológiai kapcsolat legföljebb az S és a H bérmálása között mutatható ki, egyébként szövegünk nincs leszármazási viszonyban egyetlen ismert, konkrétan azonosítható redakcióval sem. Ezért itt hitelesnek fogadtuk el az S szövegét minden grammatikailag elfogadható esetben. Hasznosnak láttuk azonban, hogy a vele az átlagosnál szorosabb kapcsolatban lévő kódexek olvasatai révén érzékeltessük a szöveg variabilitását, így a bérmálást a H-val és a B-vel, az ordinációkat és a dedikációt (és a legközismertebb áldásokat) a Z-vel kollacionáltuk. Ez azonban nem jelenti, hogy a fölhasznált kódexek ordói között olyan közeli viszony lenne, mint amilyen az S, a B és az M áldásai között van.

Kritikai és forrásapparátus

Az egyes szövegek megállapításakor fölhasznált kódexekre a jobb felső sarokban elhelyezett, vörössel szedett sziglumokkal utaltunk. Az áldásoknál ez minden egyes tételre külön vonatkozik, és egyszersmind tájékoztat arról, hogy az adott tétel mely kódexekben található meg. A másik három ordót e tekintetben folyamatos szövegnek fogtuk föl, így a sziglumok csak egyszer vannak föltüntetve, a főcím után.

Jóllehet a legjobb olvasatot általában az S hozza, célunk a nyelvileg leghelyesebb és a gyűjtemény stílusának legmegfelelőbb szöveg helyreállítása volt, így néhány esetben a B vagy az M változata mellett döntöttünk. A nem grammatikai alapú döntéseknél elsősorban három tényező játszott szerepet: (1) Az áldások megfogalmazását, amely jellemzően harmadik személyben beszél Istenről, gyakran befolyásolja az euchológia gyakoribb műfajainak, különösen a könyörgéseknek második személyű igehasználata: ilyenkor mindig a harmadik személyű változat a helyes. (2) Az áldások tagjainak párhuzamosságát terjedelmi kiegyenlítettség és rím erősíti meg, de a szórend és a nyelvtani kifejezésmód az S stílusában keresi az aszimmetriát: az ezt „kisimító”, nyelvtanilag szimmetrikus változatok rendszerint elvetendőek. (3) Az áldások számos olyan, elsősorban bibliai hipotextust mozgatnak, amelyek a másolók fülének ismerősen csengtek, de az S kissé módosított rajtuk: ilyenkor rendszerint a bevett szövegváltozatot előnyben részesítő olvasat a gyengébb.

A benedikcionále és a többi ordó közti különbség a kritikai apparátus elhelyezésében is tükröződik. Az áldások a sorozaton belül önálló egységek, körülbelül olyan értelemben, mint egy verseskötetben a versek. Ezért és a könnyebb áttekintés, a ki-egyenlítettobb oldalkép érdekében az áldások apparátusát az egyes tételek alatt helyeztük el, a folyamatos ordóknál viszont a megszokottabb módon, az oldal alján. Az apparátusban a főszöveg megfelelő szavára vagy szakaszára arab szám utal, az eltérő olvasatok a kódex félkövér szígluma után álló betűvel szerepelnek, többszavas szakaszoknál a főszöveg utolsó megegyező szavát szögletes zárójel jobboldali elemével (]) megismételve a számmal jelölt szóig. A címek változatainál ezt a módszert elhagytuk, ilyenkor értelemszerűen az egész címet kell behelyettesíteni. Szükséges esetben a hosszú, változatlanul megismétlődő részleteket három pont (...) helyettesíti. Az olvasatok szövegét a főszövegnek megfelelően normalizáltuk, de nem központosítottuk, viszont ott is megkülönböztettük a rubrikákat a hangzó szövegektől. A kiadói megjegyzések dőlt betűvel íródnak az esetleges eltérő olvasatok után. Mind az egyes kódexek olvasatait, mind a kiadói jegyzeteket széles szóköz választja el egymástól.

A jegyzetek sajátos típusát képviselik a teljes tételt alkotó kiegészítések. Ezeket az különbözteti meg az egyes szavakra vagy szócsoportokra vonatkozó variánsoktól, hogy az apparátuson belül is félkövérrel szedett alcímet kaptak. Ilyenek az S-ben nem szereplő áldások, a lapszálon vagy lap alján utólag betoldott liturgikus szövegek, és az utolsó fólió függelékei. Az ezeken belüli kritikai jegyzeteket a megfelelő szó után, szögletes zárójelben illesztettük be. Kivételt tettünk a litánia utólag betoldott szentjeivel: nevüket behúzás és kisebb betűméret különbözteti meg, de a főszövegbe kerültek.

Noha a liturgikus szövegek kiadásakor, azok sokszorosan áttételes hagyományozása miatt nem szoktunk forrásapparátust használni, a benedikcionále mint eredeti irodalmi mű szükségessé tette, hogy a fölhasznált bibliai, homiletikai és liturgikus hipotextusokat föltüntessük. Ennek elvileg csak a saját rétegnél lett volna értelme, de a már létező kiadások e tekintetben meglepően hiányosnak bizonyultak, jöllehet a kölcsönzött tételekben közel sincs annyi és annyiféle idézés, parafrázis, allúzió. Ezért döntöttünk a teljes anyag hipotextusainak rögzítése mellett: a kontraszt az S forrás-használatának különlegességét is jobban kifejezésre juttatja. A forrásapparátust az oldalak alján közöltük a BSMRÆ sorozat szabványa szerint, a főszöveg vonatkozó részletének kezdő és zárószavát kurzív szedéssel beidézve. Mivel az áldások rövid, átlagosan 2–3 soros tagokból állnak, a szöveghelyekre nem a sorok, hanem az áldás számával, majd a tagot jelölő latin kisbetűvel (a, b, c) utaltunk. Ez a hivatkozás mindig félkövér, az egy tagon belüli testimóniumokat álló vonal (|) választja el egymástól. Az idézeteket egyenes idézetként kezeltük akkor is, ha az áldás kissé módosított a szövegükön (pl. szórend, ige helyett igenév vagy fordítva, stb.) — a „confer” (cf.) jelölést azokra az esetekre tartottuk fenn, ha a kapcsolat nem szövegszerű, hanem tartalmi vagy motivikus. A szöveg liturgikus környezete miatt zárójelben, kurzíválva külön jeleztük, ha az adott bibliai vagy patrisztikus szöveg a megfelelő nap perikópájaként, szermójaként vagy homíliájaként használatos. A liturgikus napok, szertartások, tételek rövidítése a sorozat első kötetéhez alkalmazkodik.

A benedikcionálén kívüli részhez nem adtunk forrásapparátust. Helyette a bevezető tanulmány megfelelő fejezeteiben végeztük el a párhuzamos szövegek számbavételét: úgy véljük, hogy így pontosabb és hitelesebb képet adtunk arról a komplex folyamatról, amely a kritikai kiadásokban is hozzáférhető ordóktól az S adaptációihoz vezet.

Függelék

A függelék a bevezető tanulmányban kivonatolva szemléltetett adatsorokat, a benedikcionále szövegét földolgozó glosszáriumot és bibliai indexet, valamint a kiadás kezelését megkönnyíteni hivatott mutatót tartalmaz.

A benedikcionáléhoz három táblázat tartozik: (1) A konkordancia, amely az áldások liturgikus helye és incipitje után párhuzamos oszlopokban adja meg saját kiadásunk, Moeller, majd Lüdtke szerinti számozásukat, a kölcsönzött tételeknél pedig föl-tünteteti a legkorábbi gyűjteményt vagy forrást, amelyben az összkiadás szerint megtalálhatók. Ez a táblázat a korábbi kiadásokkal való egybevetést és a főszövegben + jellel megkülönböztetett tételcsoport forrásainak azonosítását segíti. (2) A teljes perikópa-rend rekonstrukciója, amely az S saját áldásainak bibliai hivatkozásai alapján asszignálja az év napjaihoz a megfelelő miseolvasmányokat. Itt a liturgikus úzust megkülönböztetni képes perikópákon kívül az általánosan használt szentleckék és evangéliumok is megtalálhatók, így az olvasó fogalmat alkothat a perikopális áldások mennyiségéről, a rekonstruálható szövegek arányáról. (3) A matutínium patrisztikus olvasmány-anyagának részleges rekonstrukciója, amely ugyanilyen rendben asszignálja liturgikus naphoz az áldásokban hivatkozott szermókat vagy homíliákat.

A bérmáláshoz nem adtunk függelékot, a bevezető tanulmány róla szóló fejezete minden szükséges adatot tartalmaz. Az ordinációkhoz kapcsolódó első függelék a kántorbőjti szombat orációsorozatait rendező típusokba egyházmegyes hagyományok szerint, a második a szertartás S-beli rendjét tekinti át vázlatosan, és tünteti föl az egyes tételek mellett a referenciaértékű kiadások, azaz a SGel, a SGr, az OR és a PRG párhuzamos helyeit. Ugyanilyen szerkezetű a dedikációs ordó színopszisa.

Mivel a benedikcionále jelentősége kivételes a hazai latinság kezdetei szempontjából, szó- és kifejezőkészletét glosszáriumban dolgozta föl Déri Balázs. Ezt az önálló kötetként is megálló munkát szintén fölveztük a függelékbe. Az MRH első kötetének mintájára elkészítettük a benedikciók biblikus indexét is: ez könyvek és versek szerint haladva mutatja az áldások bibliahasználatát, a liturgikus alkalmazást is jelölve, így kiderül, mely szövegeket és milyen összefüggésben használt a benedikcionále szerzője.

A kötetet a tételek betűrendes mutatója zárja. Ez a a teljes S-t egységként kezeli, a kezdőszavakat műfajonként csoportosítva adja meg. A kezdőszavak a legkisebb szükséges terjedelem elve szerint lettek megállapítva, azaz csak annyi szót tartalmaznak, amennyi a tételnek a kötetben belüli megkülönböztetéséhez elegendő — a kötetben kívül ettől még létezhet ugyanígy kezdődő más liturgikus tétel. A kezdőszavak után a tételnek a kiadás szerinti sorszáma, majd oldalszáma következik, a liturgikus funkció ebből egyértelműen azonosítható. Az általános tartalomjegyzék nem itt, hanem a kötet elején, az S részletes tartalomjegyzéke pedig a kiadás főszövege előtt található.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kiadásunk alapját képező kézirat a zágrábi érsekség tulajdona, kötetünk az érsekség szíves engedélyével jelenik meg, amelyet a főtisztelendő általános helynök és kancellár urak közvetítettek. Külön köszönet illeti az érsekség részéről a könyvtár igazgatóját, Vladimir Magić főtisztelendő urat, aki lehetővé tette, hogy a kódexet behatóan tanulmányozzuk, és munkánkhoz minden szakmai és erkölcsi segítséget megadott.

A magyar pontifikálék kutatását, az összehasonlításhoz szükséges forrásanyag másolatának beszerzését és a kötet megjelenését is az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) részesítették anyagi támogatásban, az Eötvös Loránd Tudományegyetem pedig kedvező infrastruktúrával és munkafeltételekkel tette lehetővé, hogy a projektnek szenteljük magunkat.

Kutatásunk jelentős tudósoknak az előző évtizedekben elért eredményeire épült. Közülük változtatás nélkül átvettük Szendrei Janka és Veszprémy László paleográfiai következtetéseit, Török József megfigyelései pedig nélkülözhetetlenek voltak ahhoz, hogy fölismerjük, merre érdemes tájékozódni a benedikcionále rokonságát illetően. Sem ez, sem a gyűjtemény kontextusának meghatározása nem lett volna lehetséges Edmond Moeller alapvető műve nélkül, és valószínűleg maga a kézirat is sokáig elkerülte volna a kutatás figyelmét, ha Germain Morin nem ismeri föl kiemelkedő jelentőségét a magyar liturgia kezdeteire nézve.

Kiadásunk nem jelenhetett volna meg a sorozat szerkesztőbizottsága, a kiadó munkatársai és mindazon közreműködők nélkül, akik fordítóként, szakmai és nyelvi lektorként, grafikusként működtek közre a kötet elkészítésében. Rajtuk kívül is lekötöztetettjei vagyunk feleségemnek, Nényei Sárának, aki nemcsak gyakorlati segítségével és személyes érdeklődésével, támogatásával kísérte a folyamatot, hanem a források összeolvasásában is nagy segítséget nyújtott; Madas Editnek, aki elkísért bennünket zágrábi kutatóutunkra, és elkészítette a kézirat kodikológiai leírását; Wehli Tündének, aki rendelkezésünkre bocsátotta a forrás díszítményeiről szóló jegyzeteit; Szoliva Gábrrielnek, aki pontosan és művészi igényteliséggel rajzolta meg a neumák áttekinthető táblázatát; Paulik Péternek, aki a szükséges forrásmásolatok földerítését és megrendelését intézte; Dejsics Konrád és Nagy Balázs bencés szerzeteseknek, akik a Pannonhalmi Főapátság Könyvtárban őrzött szakcikkek digitalizálásával könnyítették meg munkánkat; Szaszovszky Ágnesnek, Varga Benjáminnak és Horváth Baláznak, akik segítségünkre voltak a főpapi ordók összehasonlító elemzéséhez szükséges forrásanyag összegyűjtésében, kivonatolásában; Jámbor Margitnak és ismét Varga Benjáminnak, akik a betűrendes mutatót állították össze; s végül gyermekeimnek, Zsófia Sárának, Magdolnának, Lucának, Mária Annunciátának és Jakabnak, akik testiekben ugyan sokszor távol tartottak a munkától, de akik nélkül biztosan kisebb összeszedettséggel dolgoztam volna, tapasztalataimnak és gondolataimnak pedig nem jutott volna elegendő idő arra, hogy szintézissé érlelődjének.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Kéziratok

- Bamberg, Staatliche Bibliothek Ms. Lit. 53. *Bambergi pontifikále (PRG), 1007–1025*
- Bécs, Österreichische Nationalbibliothek Ms. pal. 701. *Mainzi pontifikále (PRG), 1031 vagy legkésőbb 1070 előtt*
- Bécs, Österreichische Nationalbibliothek Ms. pal. 1799. *PGD, XIV. sz., Várday Ferenc erdélyi püspök (1514–1524) használatában*
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317. *Veszprémi (?) pontifikále, XIV. sz. eleje*
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 359. *Pálóczy György esztergomi érsek misszáléja, 1423–1439*
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy. 1. *Boldvai (?) bencés szakramentárium, ún. Pray-kódex, XII. sz.*
- Eichstätt, Diözesanarchiv Ms. B 4. II. *Gondekar eichstätti püspök pontifikáléja (PRG), 1071–1073*
- Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26. *Filipecz/Pruisz János váradi püspök, majd esztergomi érsek pontifikáléja (PGD), 1477–1490*
- Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. III. 180. (Berkovits 170., 1986 óta lappang, másolata a Magyar Tudományos Akadémia mikrofilmtárában 1507-es szám alatt). *Lüttichi (?), ún. Oláh-evangelisztárium, XII. sz., 1543-ban Oláh Miklós esztergomi érsek tulajdonában*
- Göttweig, Stiftsbibliothek Cod. 107. R 79. *Pálos misszálé, XV. sz.*
- Graz, Universitätsbibliothek No. 211. (olim 40/90, 4°). *Erdélyi (?) antifonále, 1130 körül* (facsimile: FALVY—MEZEY)
- Heidelberg, Universitätsbibliothek Cod. Sal. VII,86. *Német pontifikále, XV. sz., a salemi ciszterci apátság könyvtárából*
- Izstambul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 60. *Magyarországi, ún. Izstambuli hangjelzett misszálé, 1300 körül*
- Ivrea, Biblioteca Capitolare Cod. 10 (XX). *Warmundus ivreai püspök benedikcionáléja, 996–1014 körül*
- Klosterneuburg, Stiftsbibliothek Ms. Claustroneoburgensis 622. *Pontifikále (PRG), XII. sz. közepe.*
- Klosterneuburg, Stiftsbibliothek Ms. Claustroneoburgensis 1020. *Pontifikále (PRG), XIII. sz.*
- Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Cod. 139–140. *Kölni pontifikále (PRG), XII. sz.*
- Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Cod. 141. *Cambrai-i pontifikále, XI. sz. közepe*
- Krakko, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej Ms. 11 (28). *Krakkói pontifikále, XV. sz. első fele*
- Krakko, Archiwum i Biblioteka Krakowskiej Kapituły Katedralnej Ms. 12. *Zbigniew Oleśnicki krakkói püspök pontifikáléja, 1423–1455*
- Lucca, Biblioteca Capitolare Feliniana Cod. 607. *Luccai pontifikále (PRG), X. sz. második fele*
- Lund, Universitets Bibliotek Medeltidshandskrift 43. *Roskildei pontifikále, XVI. sz. első fele*
- Madrid, Biblioteca Nacional de España MS 678. *Messinai pontifikále, XIII. sz.*
- Magdeburg, Domgymnasium Ms. 154., elpusztult. *Magdeburgi pontifikále, XIV. sz.* (részleges kiadás: LÜDTKE)
- Monte Cassino, Archivio dell'Arcidiocesi Ms. 451. *Monte Cassino-i pontifikále (PRG), 1022–1035*
- München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 4456. II. *Henrik császár szakramentárium (Regensburg, Szent Emmeram-apátság), 1002–1014*
- München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 21587. és 6425. *Egilbert freisingi püspök pontifikáléja, 1006–1039*
- München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 28938. *Płocki pontifikále, XII. sz. második fele*

- Nápoly, Biblioteca Nazionale Ms VI. G 22. (VII F 24.). *Itáliai pontifikále, XIII. sz.*
- Németújvár/Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. *Zágrábi egyházmegye (?), ún. Németújvári hangjelzett misszale, XIII. sz. eleje*
- Nyitra/Nitra, Káptalani Könyvtár, jelzet nélkül. *Garamszentbenedeki (?) evangelistárium, XII. sz. közepe* (facsimile, kiadás: SOPKO — VALACH)
- Oxford, Magdalen College Ms. 226. *Canterbury-i pontifikále, XII. sz.* (kiadás: WILSON)
- Párizs, Arsenal Ms. 227. *Poitiers-i/vierzoni (?) pontifikále, X. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France NAL 306. *Roueni pontifikále, XII. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France NAL 3183. *Lisieux-i pontifikále, XIII–XIV. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 820. *Salzburgi pontifikále (PRG) séez-i (?) úzus szerint, XI. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 949. *Aix-en-Provence-i pontifikále, 1250–1350*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 961. *Párizsi pontifikále, 1400–1420*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 962. *Sens-i pontifikále, XIV. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 1217. *Akvitániai (Cabors/Moissac?) pontifikále, IX. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 1219. *Magyarországi (?) pontifikále, XV. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 10575. *Angolszász pontifikále, XI. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 12050. *Rodrad corbie-i apát szakramentáriuma, 853 körül*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 12051. *A noyoni Szent Eligius-apátság szakramentáriuma corbie-i úzus szerint, 853 után*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 12052. *Rathold arrasi (St-Vaast) apát szakramentáriuma corbie-i úzus szerint, 980–986*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 13313. *Trieri pontifikále, XI. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 13315. *Trieri pontifikále, XII. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 14832. *Anglonormann pontifikále, XII. sz., a Mont-St-Michel-apátság könyvtárából*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 17335. *Reimsi tartományi (Noyon/Senlis?) pontifikále, XIV–XV. sz.*
- Párizs, Bibliothèque Sainte-Geneviève Ms. 2657. *Bajorországi (?) benedikcionále, XI. sz. közepe*
- Pistoia, Archivio capitolare del duomo Ms. C 141. *Itáliai pontifikále (PRG), XI. sz.*
- Pozsony/Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18. *Esztergomi hangjelzett misszale, 1341 előtt* (facsimile: SZENDREI — RIBARIČ)
- Prága, Královská kanonie premonstrátú na Strahově GD I. 19. *Albert von Stermberg litomyšli (Leitmeritz) püspök pontifikáléja prágai úzus szerint, 1376*
- Prága, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7. *Esztergomi hangjelzett breviárium temporáléja, XIII. sz. vége* (facsimile: SZENDREI)
- Prága, Univerzitní knihovna, Ms. 722. (IV. F. 16; Y. I. 2, n. 76). *Prágai pontifikále, XIII. sz.*
- Róma, Biblioteca Vallicelliana Ms. D 5. *Salzburgi pontifikále (PRG), 1000 körül*
- Sankt Gallen, Stiftsbibliothek Cod. 395. *Sankt Gallen-i apáti pontifikále, XII. sz.*
- Sankt Gallen, Stiftsbibliothek Cod. 398. *Sankt Gallen-i benedikcionále, 1001–1022*
- Toledo, Biblioteca capitular Ms. 39.12. *Toledói pontifikále, XIII. sz.*
- Toledo, Biblioteca capitular Ms. 39.14. *Sigüenzai pontifikále, XIII. sz.*
- Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana Ms. Barberini Lat. 631. *Desiderius Monte Cassino-i apát pontifikáléja, 1057–1086*
- Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob. Lat. 501. *Iffabb Vitéz János szerémségi, majd veszprémi püspök pontifikáléja (PGD), 1489–1498*
- Vendôme, Bibliothèque municipale Ms. 14. *Salzburgi pontifikále (PRG), XI. sz. második harmada*
- Wolfenbüttel, Staatsarchiv Ms. VII B 313. *Braunschweigi (?) benedikcionále, XIII–XIV. sz.*

- Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 25. *Babonić Miklós zágrábi püspök pontifikáléja (PGD)*, 1350–1356
- Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 37. *XXII. János pápa avignoni pontifikáléjának (PGD) másolata 1316–1334, zágrábi használatban*
- Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 67. *Esztergomi breviárium, XIII. sz.*
- Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 124. *Zágrábi pontifikále, XIII. sz. eleje* (facsimile, kiadás: ŠAŠKO)
- Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 126. *Dömösi (?) bencés szakramentárium, XII. sz. eleje*
- Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 133. *Zágrábi misszále, XIV. sz.*
- Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 163. *Placentiai Jakab zágrábi püspök pontifikáléja (PGD), 1343–1346*
- Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 165. *Esztergomi (?), ún. Hartvik- pontifikále, XI. sz. vége*

Ösnyomtatványok és antikvák

Aix-en-Provence	<i>Missale secundum usum metropolitanae ecclesiae Aquensis.</i> Dionysius de Harsy, Lyon 1527.
Amiens	<i>Ad almæ Ambianensis ecclesiae usum missale completum, Parisiis sollerti diligentia correctum atque luculenter impressum.</i> Ioannes de Prato, Párizs 1487.
Angers	<i>Missale Andegavense.</i> Ioannes Higman — Wolfgang Hopyl, Párizs 1489.
Aquileia	<i>Agenda diœcesis Aquileiensis.</i> Ioannes Herczog, Velenca 1495.
Aquileia	<i>Missale Aquileiensis ecclesiae cum omnibus requisitis atque figuris nuper quam emendatissime perlustratum.</i> Petrus Liechtenstein, Velenca 1517. (facsimile: PERESSOTTI)
Augsburg	<i>Missale secundum ritum Augustensis ecclesiae.</i> Erhardus Ratdolt, Augsburg 1510.
Autun	<i>Missale insignis ecclesiae Eduensis.</i> Párizs, Ioannes Petit — Ioannes Kaerbriand, Párizs 1530.
Ávila	<i>Missale secundum consuetudinem cathedralis ecclesiae civitatis Abulensis.</i> Ioannes Ponius, Salamanca 1510.
Badajoz	<i>Missale secundum almæ Pacensis ecclesiae consuetudinem.</i> Ioannes Croberger, Sevilla 1529.
Bamberg	<i>Liber missalis secundum ordinem ecclesiae Bambergensis.</i> Ioannes Sensenschmidt, Bamberg 1490.
Bayonne	<i>Missale ad usum ecclesiae cathedralis Baiocensis.</i> Ioannes Kaerbriand, Párizs 1543. (kiadás: DUBARAT)
Bázel	[<i>Missale Basiliense</i>]. Bázel 1479 előtt.
Besançon	<i>Secundum Bisuntinae metropolitanae ecclesiae missarum annualium opus clarissimum.</i> Ioannes de Prato — Benedictus Bigot — Claudius Bodram, Salins 1485.
Boroszló	<i>Liber agendarum rubricæ diœcesis Wratislaviensis emendatus.</i> J. P., Boroszló 1510.
Boroszló	<i>Missale secundum ordinationem sive rubricam ecclesiae Wratislaviensis.</i> Petrus Schosser de Gernszhem, Mainz 1499.
Bourges	<i>Missale secundum usum insignis ecclesiae Bituricensis.</i> Ioannes Garnerius, Bourges 1547.
Braga	<i>Ordo missalis secundum ritum et consuetudinem almæ Bracaraensis ecclesiae.</i> Germanus Galhart Gallus, Lisszabon 1538.
Brandenburg	<i>Ordo missalis secundum consuetudinem ecclesiae Brandeburgensis.</i> Georgius Stuchs, Nürnberg 1494.
Bréma	<i>Ordo missalis secundum ritum laudabilis ecclesiae Bremensis per circulum anni.</i> Renatus Beck, Straßburg 1511.
Brixen	<i>Missale secundum ritum ecclesiae Brixinensis.</i> Iacobus de Pfortzheim, Bázel 1511.

- Burgos *Ordo missalis secundum consuetudinem ecclesiae Burgensis.* Fridericus de Basilea, Burgos 1507.
- Cambrai *Missale parvum secundum usum venerabilis ecclesiae Cameracensis.* Henricus Stephanus, Párizs 1507.
- Châlons-sur-Marne *Missale ad usum insignis ecclesiae Cathalaunensis noviter emendatum ...* Henricus Stephanus, Párizs 1509.
- Chur *Ordo missalis secundum chorum Curiensem per circulum anni.* Erhardus Ratdolt, Augsburg 1497.
- Ciszterciek *Missale secundum consuetudinem Fratrum Ordinis Cisterciensis.* Straßburg 1487.
- Cluny *Missale Ordinis Cluniacensis ex antiquioribus et authenticis exemplaribus sacri monasterii Cluniacensis.* Michael Wensler, Bazel 1493.
- Cordoba *Missale Cordubensis ecclesiae.* Simon Carpintero — Alexus Cardeña, Cordoba 1561.
- Dominikánusok *Missale secundum ordinem fratrum predicatorum ordinis sancti Dominici.* Ioannes Hamman — Ottavianus Scotus, Velence 1494.
- Eger *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum.* Ioannes Haller, Krakó 1509. (kiadás: DOBSZAY)
- Eichstätt *[Missale Eystetense].* Michael Reyser, Eichstätt 1486.
- Esztergom *Ordinarius officii divini secundum consuetudinem metropolitanae ecclesiae Strigoniensis, a mendis purgatum et editum, opera et expensis reverendissimi domini Nicolai Telegdini episcopi Quinqueecclesiensis, et in spiritualibus administratoris archiepiscopatus Strigoniensis.* Nagyszombat/Trnava 1580.
- Esztergom *Ordinarius seu ordo divinus secundum almam Strigoniensem ecclesiam.* Georgius Stuchs, Nürnberg XV. sz. vége. (kiadás: FÖLDVÁRY)
- Esztergom *Missale divinatorum officiorum tam de tempore, quam etiam de sanctis, cum certis officiis annexis, utputa ... secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis.* Antonius Koburger, Nürnberg 1484. (kiadás: DÉRI)
- Évora *Missale secundum consuetudinem Elborensis ecclesiae noviter impressum.* Germanus Galhardus, Lisszabon 1509.
- Évreux *Sacri missalis officium ad usum Ebroicensis ecclesiae.* Martinus Morin, Rouen 1497.
- Freising *Ordo missalis secundum breviarium chori ecclesiae Frisingensis.* Erhardus Ratdolt, Augsburg 1502.
- Genf *Missale secundum usum Gebennensem noviter revisum et emendatum tam correctione, quam devotarum missarum et cantus munitione.* Genf 1508.
- Gnézna *[Missale Gnesnense].* Mainz 1492.
- Halberstadt *Missale celeberrimi Halberstattensis episcopatus.* Speyer 1511.
- Hamburg *Ordo missalis secundum ritum laudabilis ecclesiae Hamburgensis.* Hermannus Emden — Ioannes Prüsz, Straßburg 1509.
- Havelberg *[Missale Havelbergense].* Lipcse 1489.
- Hereford *Missale ad usum percelebris ecclesiae Herfordensis.* Petrus Olivierius — Ioannes Mauditier, Rouen 1502. (kiadás: HENDERSON)
- Hildesheim *Missale Hildensemense.* Nürnberg 1499.
- Kamień *Ordo missalis secundum ordinarium ecclesiae Caminensis.* Georgius Stuchs, Schneeberg 1506.
- Kármeliták *Missale secundum ordinem Fratrum Carmelitarum.* Boninus de Boninis, Brescia 1490.
- Karthauziak *Missale secundum ordinem Carthusiensium noviter impressum cum novo et perutili repertorio.* Lucantonius de Giunta, Velence 1509.
- Konstanz *Obsequiale sive benedictionale secundum ecclesiam Constantiensem.* Erhardus Ratdolt, Augsburg 1510.

- Konstanz *Ordo missalis secundum chorum Constantiensem per circulum anni.* Erhardus Ratdolt, Augsburg 1505.
- Koppenhága *[Missale Hafniense].* Koppenhága 1510.
- Köln *Ordo missalis integri perfecti et exacte perlustrati cum officiis novis secundum consuetudinem et ritum ecclesiae Coloniensis.* Conradus de Homberh, Köln 1481.
- Krakkó *Missale secundum rubricam Cracoviensem.* Georgius Stuchs, Nürnberg 1493 után.
- Lausanne *Missale ad usum Lausannensem.* Ioannes Belot, Lausanne 1493.
- Le Mans *Missale ad usum ecclesiae Cenomanensis.* Ioannes Bouyer, Poitiers 1482 körül.
- Lleida *Missale secundum ritum et consuetudinem almae ecclesiae Illerdensis.* Georgius Cocus, Zaragoza 1524.
- Lubusz *[Missale Lubucense].* Conradus Kachelofen, Lipcse — Bartholomæus Ghotan, Lübeck 1484–1491 körül.
- Lund *Missale Lundense.* Wolfgang Hopyl, Párizs 1514.
- Lübeck *[Missale Lubicense].* Matthæus Brandis, Lübeck 1486.
- Lüttich *Missale secundum ordinarium Leodiensem.* Christianus Snellaert, Delft 1495.
- Lyon *Missale impressum secundum usum archiepiscopatus Lugdunensis.* Ioannes Alemannus de Moguntia, Lyon 1487.
- Magdeburg *[Missale Magdeburgense].* Georgius Stuchs, Nürnberg 1503.
- Mainz *[Missale Moguntinum].* Würzburg 1482.
- Mallorca *Missale secundum usum almae Maioricensis ecclesiae.* Lucas Antonius de Giunta, Velence 1506. (kiadás: SEGUÍ I TROBAT)
- Meißen *Missale secundum rubricam Misnensium.* Melchior Lotter, Lipcse 1502.
- Merseburg *[Missale Merseburgense].* Melchior Lotter, Lipcse 1502.
- Messina *Ordo missalis bene reformatus et de novo correctus multis superadditis, et praesertim in sanctuario et communi, ac etiam bene rubricatus, secundum consuetudinem Gallicorum et Messinensis ecclesiae.* Ioannes Emericus Alemanus, Velence 1499. (facsimile: SORCI — ZITO)
- Minden *Missale secundum verum ordinarium ecclesiae Mindensis.* Georgius Stuchs, Nürnberg 1513.
- Münster *Missale ad usum diocesis Monasteriensis noviter impressum ac emendatum.* Franciscus Birchman — Goffredus Hat, Köln 1520.
- Naumburg–Zeitz *[Missale Numburgense].* Nürnberg 1501.
- Német Lovagrend *Missale secundum notulam Dominorum Teutunicorum.* Georgius Stuchs, Nürnberg 1499 körül.
- Nevers *Missale ad usum ecclesiae Nivernensis.* Ioannes de Prato, Párizs 1490.
- Olmütz *Missale Olomucense.* Georgius Stuchs, Nürnberg 1499.
- Orense *Liber, missale tam dominicarum, quam sanctorum totius anni secundum usum Auriensis ecclesiae.* Bundisalvus Rodericus de la Passera — Ioannes de Porres, Monreale 1494.
- Orléans *Missale ad usum ecclesiae Aurelianensis.* Ioannes Guiard — Ludovicus Boulengier, Párizs 1522.
- Pálosok *Missale fratrum eremitarum ordinis divi Pauli, primi eremita, sub regula beati Augustini doctoris eximii summo Deo militantium.* Petrus Liechtenstein — Stephanus Heckel, Velence 1514.
- Pamplona *Missale mixtum per totum anni circulum secundum usum ecclesiae et diocesis Pamplonensis.* Ernestus Guillelmus de Brocar, Pamplona 1501 körül.
- Párizs *Missale secundum usum ecclesiae Parisiensis.* Ioannes de Prato, Párizs 1481.
- Passau *Liber missalis secundum chorum Pataviensem.* Passau 1491.
- Pécs *[Missale Quinqueecclesiense].* Michael Wenssler, Bázél 1487.
- Pécs *Missale secundum morem almae ecclesiae Quinqueecclesiensis.* Ioannes Emericus de Spira, Velence 1499.

Płock	<i>Missale diœcesis Plocensis.</i> Ioannes Haller, Krakko 1520.
Poitiers	<i>Missale insignis ecclesie Pictavenensis.</i> Ioannes Higman, Párizs 1498.
Poznań	<i>Missale ecclesie Posnaniensis.</i> Ioannes Haller, Krakko 1524.
Prága	<i>Obsequiale sive benedictionale, quod agendam appellant, secundum ritum et consuetudinem Pragensis ecclesie.</i> Georgius Stuchs, Nürnberg 1496.
Prága	<i>Missale emendatum iuxta rubricam Pragensis ecclesie.</i> Conradus Kachelofen, Lipsce 1498.
Premontreiek Ratzeburg	<i>Ordo missalis secundum ritum Ordinis Præmonstratensis.</i> Straßburg 1510 körül. <i>Missale integrum tam de tempore, quam de sanctis secundum rubricam ecclesie Rabeburgensis cum omnibus suis requisitis.</i> Antonius Koberger, Nürnberg 1492–1493.
Regensburg	<i>Obsequiale sive benedictionale secundum consuetudinem ecclesie et diœcesis Ratisponensis.</i> Georgius Stuchs, Nürnberg 1491.
Regensburg	<i>Liber missalis secundum breuiarium chori ecclesie Ratisponensis.</i> Regensburg 1485.
Róma	<i>Ordo missalis secundum consuetudinem Romanæ Curie.</i> Franz Renner, Velence 1481.
Rouen	<i>Ordo missarum per totum annum secundum usum Rothomagensem.</i> Martinus Morin, Rouen 1495.
Salamanca	<i>Missale ad usum almæ ecclesie Salmanticensis.</i> Ioannes Iunte, Salamanca 1533.
Salzburg	<i>Missale integrum tam de tempore, quam de sanctis secundum rubricam ecclesie Salczeburgensis.</i> Georgius Stuchs, Nürnberg 1498.
Sarum	<i>Missale ad usum Sarum.</i> Ioannes Kerbriant — Ioannes Adam, Párizs 1516.
Schleswig	<i>Missale secundum ordinarium et ritum ecclesie Slesvicensis.</i> Stephan Arndes, Schleswig 1486.
Schwerin	<i>[Missale Sverinense].</i> Fratres Domus Horti Viridis ad sanctum Michaellem, Rostock 1480 körül.
Séez	<i>Ordo missarum per anni circulum tam de tempore, quam de sanctis secundum usum ecclesie Sagiensis.</i> Petrus Regnault, Rouen 1500.
Segovia	<i>Missale secundum consuetudinem Segobiensis ecclesie.</i> Guido de Lauczariis et socii, Velence 1500.
Seu d'Urgell	<i>Ordinarium sacramentorum, benedictionum et aliarum rerum a sacerdote animarum curam regente agendarum secundum sacrosanctæ Urgellensis ecclesie ritum.</i> Cornelius de Septem Grangiis, Lyon 1548. (kiadás: PARÉS I SALTOR)
Sevilla	<i>Missale divinorum secundum consuetudinem almæ ecclesie Hispalensis.</i> Ioannes Gotherius, Sevilla 1565.
Speyer	<i>Liber missalis secundum ordinem ecclesie Spirensis.</i> Petrus Drach, Speyer 1501.
Strängnäs	<i>[Missale Strengnense].</i> Bartholomæus Ghotan (Lübeck), Stockholm 1487.
Straßburg	<i>Ordo missalis per circulum anni.</i> Bâzel 1486–1490 körül.
Tarazona	<i>Missale mixtum per totum anni circulum secundum usum ecclesie et diœcesis Tiraçonensis.</i> Arnaldus Guillermus, Pamplona 1500.
Thérouanne	<i>Missale ad usum Morinensis ecclesie.</i> Ioannes de Prato, Párizs 1491.
Toledo	<i>Missale mixtum secundum ordinem almæ primatis ecclesie Toletanæ ...</i> Bartholomæus Fraenus, Lyon 1551.
Toulouse	<i>Liber missalis secundum usum ecclesie metropolitanæ Sancti Stephani Tolosæ.</i> Stephanus Kleblat, Toulouse 1490.
Tournai	<i>Missale insignis ecclesie Tornacensis.</i> Ioannes Higmanus, Párizs 1498.
Trier	<i>Missale Trevirensis.</i> Eucharius Cervicornus, Koblenz 1547.
Trondheim	<i>Missale pro usu totius regni Norvegiæ secundum ritum sanctæ metropolitanæ Nidrosiensis ecclesie.</i> Paulus Raeff, Koppenhága 1519.
Ultramontánok	<i>Ordo missalis secundum ritum Dominorum Ultramontanorum cum quibusdam officiiis novis.</i> Petrus Maufer, Verona 1480.
Utrecht	<i>Missale secundum ordinarium Traiectensem.</i> Christianus Snellaert, Delft 1495.

Valencia	<i>Missale secundum ritum insignis ecclesie Valentinae.</i> Ioannes Hamman, Velence 1492.
Valladolid	<i>Missale secundum consuetudinem monachorum congregationis Sancti Benedicti de Valladolid.</i> Ioannes Luschner, Montserrat 1499.
Verdun	<i>Missale ad usum Virdunensis ecclesie.</i> Ioannes de Prato, Párizs 1481.
Viborg	<i>Liber missalis.</i> Stephanus Arndes, Lübeck 1500.
Viviers	<i>Missale Vivariensis ecclesie.</i> Laurentius Hylaire, Lyon 1527.
Warmia	<i>Missale secundum diocesim Warmiensem.</i> Fridericus Dumbach (Ruch de), Straßburg 1497.
Worms	<i>Liber missalis secundum ordinem ecclesie Wormatiensis.</i> Michael Wenssler, Bazel 1490.
Würzburg	[<i>Agenda Herbipolensis</i>]. Georgius Reyser, Würzburg 1482.
York	<i>Missale secundum usum insignis ecclesie Eboracensis.</i> Petrus Violette, Rouen 1509 (kiadás: HENDERSON)
Zágráb	<i>Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabienis ecclesie, roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo sub reverendissimo domino domino Luca episcopo ...</i> Petrus Liechtenstein, Velence 1511.
Zaragoza	<i>Ordo missalis secundum consuetudinem ecclesie Cæsaraugustanae.</i> Paulus Hurus, Zaragoza 1498.

Bibliográfia

- AMIET, Robert (kiad.): *Missale Augustanum. Édition synthétique de 22 missels du diocèse d'Aoste XIe–XVIe siècles I.* Les Soins des Archives Historiques Régionales, Aosta 1986. (Monumenta Liturgica Ecclesiae Augustanae 8)
- ANDRIEU, Michel (kiad.): *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1938. (Studi e Testi 86)
- ANDRIEU, Michel (kiad.): *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 87)
- ANDRIEU, Michel (kiad.): *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 88)
- ANDRIEU, Michel (kiad.): *Les Ordines Romani du haut moyen âge.* Peeters Publishers, Louvain 1931–1961. (Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29)
- BANTING, H. M. J. (kiad.): *Two Anglo-Saxon Pontificals (The Egbert and Sidney Sussex Pontificals).* London 1989. (Henry Bradshaw Society 104)
- BEKE Margit (szerk.): *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Szent István Társulat, Budapest 2003.
- [BERNOLDUS CONSTANTINIENSIS]: *Micrologus de ecclesiasticis observationibus.* Migne, Párizs 1853. (Patrologia Latina 151) 973–1022.
- BISCHOFF, Bernhard: *Kalligraphie in Bayern. Achten bis zwölftes Jahrhundert.* Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1981.
- CHAVASSE, Antoine: *Les lectionnaires romains de la messe au VIe et au VIIIe siècle. Sources et dérivés I. Procédés de confection. II. Synoptique général. Tableaux complémentaires.* Éditions Universitaires, Fribourg Suisse 1993. (Spicilegii Friburgensis Subsidia 22)
- CSAPODI Csaba: „A legrégebb magyar könyvtár belső rendje (Pannonhalma a XI. században)”, *Magyar Könyvszemle LXXIII* (1957) 14–24.
- DANKÓ József: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae.* Franklin, Budapest 1893.

- DAVRIL, Anselme OSB — THIBODEAU, Timothy M. (kiad.): *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum* I–III. Brepols, Turnhout 1995–2000. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 140 A–B)
- DÉRI Balázs: „Szent Gellért Elmélkedése mint bibliai hermeneutikai traktátus”, in HANULA Gergely (szerk.): *Logos és akoés. Az ige megszólalása és megszólaltatása. Tanulmányok a 60 éves Vladár Gábor tiszteletére*. Pápai Református Teológiai Akadémia, Pápa 2012. 109–120.
- DÉRI Balázs (kiad.): *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2008. (Monumenta Ritualia Hungarica 1)
- DESHUSSES, Jean (kiad.): *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits* I–III. Éditions Universitaires, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28)
- DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Responsories* I–II. Balassi Kiadó, Budapest 2013.
- DOBSZAY László: „A középkori magyar liturgia István-kori elemei?”, in GLATZ Ferenc — KARDOS József (szerk.): *Szent István és kora*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1988. 151–155.
- DOBSZAY László: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, *Zenatudományi dolgozatok* VI (1984) 7–12.
- DOBSZAY László: *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. MTA Zenatudományi Intézet, Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1)
- DREVES, Guido Maria — BLUME, Clemens — BANNISTER, Henry Marriott: *Analecta hymnica medii aevi* I–LV. Lipcse 1886–1922¹. Frankfurt am Main 1961²; Register: Max LÜTOLF (I–III. Francke, Bern 1978).
- DUBARAT, V. (kiad.): *Le Missel de Bayonne de 1543*. Picard & Fils, Párizs 1901.
- DUMAS, Antoine OSB — DESHUSSES, Jean (kiad.): *Liber sacramentorum Gellonensis* I–II. Brepols, Turnhout 1981. (Corpus Christianorum. Series Latina 159–159A)
- DÜRRE, Hermann: *Geschichte der Stadt Braunschweig im Mittelalter*. Verlag von Grüneberg's, Buch-, Kunst- und Musikalienhandlung, Braunschweig 1861.
- ELLARD, Gerald: *Ordination Anointments in the Western Church before 1000 A. D.* Cambridge Massachusetts 1933. (The Medieval Academy of America 16)
- FALVY Zoltán — MEZEY László (kiad.): *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Monumenta Hungariae Musica 1)
- FALVY Zoltán — MEZEY László: *Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. (Musicologia Hungarica 2)
- FANCEV, Franjo: „O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj [A Száva menti Horvátország legrégebbi istentiszteletéről]”, in *Zbornik Kralja Tomislava*. Zágráb 1925. 521–533.
- FEJÉRPATAKY László: „A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében”, *Magyar Könyvszemle* X (1885) 137–151.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále”, in Kovács Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai. Budapest, 2010. szeptember 8–10*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest 2012. 147–158.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete”, in DÉRI Balázs és mások (szerk.): *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest 2012. (ΑΠΙΟΝ Könyvek 1) 529–542.
- FÖLDVÁRY Miklós István: „A liturgiagyarázat nyomai a XIV. század előtti Magyarországon. A Praykódex *Micrologus*-a és annak környezete”, in DÉRI Balázs (szerk.): *Oratoris officium. Tanulmányok a betovenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L'Harmattan — ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest 2008. 87–98.

- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye”, *Magyar Egyházzene* XXI (2013/2014) 101–111. (angolul: <http://vallastudomany.elte.hu/node/66>)
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei II. Esztergom”, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 405–440.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A zsinattartás rendje a Hartvik-agendában”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 3–32.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Egy hiányzó láncszem. Az MR 124-es zágrábi pontifikále”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 383–416.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Íme, kivetttel e napon... A nyilvános vezeklők kiűzése és visszafogadása”, *Ókor* XII/1 (2013) 28–41.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága”, in SZÉCHENYI Ágnes — BUZINKAY Géza (szerk.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*. Líceum Kiadó, Eger 2014. 91–105.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: *Egy úzus születése — The Making of a Use* (előkészületben) <http://vallastudomany.elte.hu/content/publik%C3%A1ci%C3%B3k#MRH03>
- FÖLDEVÁRY Miklós István (kiad.): *Ordinarius Strigoniensis. Impressum pluries Nurenbergæ, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520 (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238)*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica 2)
- GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest 1977¹. Balassi, Budapest 2000².
- HAVAS László (kiad.): *Sancti Stephani regis primi Hungarie Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritalis — Szent István: Erkölcstanító könyvecske avagy Intelmek*. Debreceni Egyetem, Debrecen 2004 (ΑΓΑΘΑ Series Latina 2)
- HENDERSON, William George (kiad.): *Liber pontificalis Chr. Bainbridge archiepiscopi Eboracensis*. Blackwood & Sons, Edinburgh 1875 (Surtees Society 61)
- HENDERSON, William George (kiad.): *Missale ad usum insignis ecclesie Eboracensis I–II*. Blackwood & Sons, Edinburgh 1874. (Surtees Society 59)
- HENDERSON, William George (kiad.): *Missale ad usum percelebris ecclesie Herfordensis*. McCorquodale & Co., Leeds 1874.
- HONORIUS AUGUSTODUNENSIS: *Speculum Ecclesie*. Migne, Párizs 1844–1855 (Patrologia Latina 172) 867–1108.
- HUDOVSKÝ, Zoran: „Benedictionale MR 89 of the Metropolitan Library in Zagreb”, *Studia Musicologica Academia Scientiarum Hungarica* IX/1–2 (1967) 55–75.
- HÜRLIMANN, Gebhard (kiad.): *Das Rheinauer Rituale (Zürich Rh 114, Anfang 12. Jh)*. Universitätsverlag, Freiburg Schweiz 1959. (Spicilegium Friburgense 5)
- JÓZSA Attila: „A benedikcionále mint liturgikus könyvtípus”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 259–266.
- JÓZSA Attila: „Benedictio pontificalis sollemnis. Az ünnepélyes főpapi áldás”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 227–234.
- JUNGMANN, Josef Andreas SI: *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe I–II*. Herder, Bécs 1948¹ 1952³. Verlag Nova & Vetera, Freiburg 1962⁵.
- KARÁCSONYI Béla — SZEGFÜ László (kiad.): *Deliberatio Gerardi Moresanae æcclesie episcopi supra hymnum trium puerorum — Elmélkedés. Gellért, a marosi egyház püspöke a három fiú himnuszáról*. Scriptum Kiadó, Szeged 1999.
- KAY, Richard: *Pontificalia. A Repertory of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals*. The University of Kansas, Lawrence 2007. (<http://kuscholarworks.ku.edu/dspace/handle/1808/4406>)
- KEGLEVICH Kristóf: *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és Anjou-korban (1075–1403)*. Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézetének Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke — Toefl, Szeged 2012. (Capitulum 8)

- KNAUZ Nándor: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Ab a. 979. ad a. 1273.* Buzárovits G., Esztergom 1874.
- KNIEWALD, Dragutin: „Esztergomi Benedictionale (XI. század)”, *Magyar Könyvszemle* LXV (1941) 213–231. (Ford. és kiegészítette: KÜHÁR Flóris OSB)
- KNIEZSA István: „Die Völkerschaften Ungarns im 11. Jahrhundert”, in LUKINICH Imre (szerk.): *Ostmitteleuropäische Bibliothek* XVI. Budapest 1938.
- KOVÁCS Andrea — FÖLDVÁRY Miklós István: „Egy ismeretlen Szent Gellért-officium”, *Magyar Könyvszemle* CXXVI (2010/1) 1–23.
- KOZACHEK, Thomas Davies: *The Repertory of Chants for Dedicating Churches in the Middle Ages. Music, Liturgy, and Ritual.* PhD disszertáció, Cambridge, Massachusetts, Harvard University, Department of Music, 1995.
- KÖRMENDY Kinga (szerk.): *Holl Béla: Repertorium Hymnologicum Medii Aevi Hungariae. Initia Hymnorum, Officiorum Rhythmicorum, Sequentiarum, Troporum, Versuum Alleluaticorum Cantionumque.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2012.
- KRISTÓ Gyula — ENGEL Pál — MAKK Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. sz.).* Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.
- Lexikon des Mittelalters* I–IX. Verlag J. B. Metzger, Stuttgart—Weimar 1999.
- LÜDTKE, Willy: „Bischöfliche Benediktionen aus Magdeburg und Braunschweig”, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* V (1925) 97–122.
- MADAS Edit: „A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk”, in ROZSONDAI Marianne (szerk.): *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok.* Argumentum, Budapest 2002. 173–190.
- MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2002. 49–81. (Csokonai Könyvtár 25)
- MANSFIELD, Mary C.: *The Humiliation of Sinners. Public Penance in Thirteenth-Century France.* Cornell University Press, Ithaca—London 1995.
- MARTÈNE, Edmond OSB: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri* I–IV. Rouen 1700–1702¹. Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969².
- MOELLER, Edmond (Eugène) OSB (kiad.): *Corpus benedictionum pontificalium.* Brepols, Turnhout 1971–1979. (Corpus Christianorum. Series Latina 162 A–C)
- MOHLBERG, Cunibert OSB — EIZENHÖFER, Leo OSB — SIFFRIN, Petrus OSB (kiad.): *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum).* Casa Editrice Herder, Roma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4)
- MORIN, Germain OSB: „Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles”, Münster, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* VI (1926) 54–67.
- MORIN, Jean: *Commentarius de sacris Ecclesiae ordinationibus ...* I–II. Antwerpen 1695.
- MORIN, Jean: *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti penitentiae tredecim primis saeculis in ecclesia occidentali, et hucusque in orientali observata ...* Antwerpen 1682.
- OBERTYŃSKI, Zdzisław (kiad.): *The Cracow Pontifical (Pontificale Cracoviense Saeculi XI) Cracow, Jagellonian Library, MS. 2057.* C. Nicholls & Company Ltd., The Philips Park Press, Manchester 1977. (Henry Bradshaw Society 100)
- PALAZZO, Éric: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Âge. Des origines au XIIIe siècle.* Beauchesne, Párizs 1993.
- PARÉS I SALTOR, Francesc Xavier (kiad.): *L'Ordinari d'Urgell de 1536.* Facultat de Teologia de Catalunya — Societat Cultural Urgel-litana, Barcelona 2002. (Col·lectània Sant Pacià 74)
- PERESSOTTI, Giuseppe (kiad.): *Missale Aquileysensis ecclesie (1517).* Libreria Editrice Vaticana — Istituto Pio Paschini, Vatikánváros — Udine 2007. (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 48)
- RADÓ Polikárp OSB: „A magyar liturgia eredete a XI. században”, *Vigilia* XXII (1957) 391–399.

- RADÓ Polikárp OSB: „De originibus liturgiæ Romanæ in Hungaria sæculi XI.”, *Ephemerides Liturgicæ* XI (1959) 299–309.
- RADÓ Polikárp OSB: *Enchiridion liturgicum complectens theologiæ sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum* I–II. Herder, Róma—Fribourg—Barcelona 1961.
- RAJECZKY Benjamin: *Melodiarium Hungariæ Mediæ Ævi. Hymni et Sequentiæ*. Editio Musica, Budapest 1956¹. 1982²
- RASMUSSEN, Niels Krogh — HAVERALS, Marcel: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Peeters Publishers, Louvain 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49)
- SAINT-ROCH, Patrik (kiad.): *Liber sacramentorum Engolismensis, (MS.B.N.Lat. 816) Le sacramentaire Gélasien d'Angoulême*. (Corpus Christianorum. Series Latina 159/C) Brepols, Turnhout 1987.
- ŠAŠKO, Ivan (kiad.): *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Societas historica archi-episcopatus Zagrabienensis — Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije ›Tkalčić, Zágráb 2005. Monumenta liturgica ecclesiæ Zagrabienensis — Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve 1)
- SEGUI I TROBAT, Gabriel MSCC (kiad.): *El Missal mallorquí de 1506. Estudi i edició segons l'exemplar de la Biblioteca Bartomeu March*. Facultat de Teologia de Catalunya — Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, Barcelona 2003. (Col·lecció Sant Pacià 79)
- SILAGI, Gabriel (kiad.): *Gerardi Moresenæ ecclesie seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Brepols, Turnhout 1978. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 49)
- SORCI, Pietro — ZITO, Gaetano (kiad.): *Il messale gallicano di Messina. Missale secundum consuetudinem Gallicorum et Messanensis Ecclesie della Biblioteca Agatina del Seminario di Catania (1499)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2009. (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica 53)
- SÓLYMOS Szilveszter OSB (kiad.): *A Pannonhalmi Kódex*. Szent Gellért Kollégium, Pannonhalma 2001. (Pannonhalmi Szent Gellért Kollégium Könyvei 10)
- SOPKO, Július — VALACH, Július (kiad.): *Codex Nitriensis. Nitriansky kódex*. Matica slovenská, Túrósztémárton/Martin 1987.
- SZASZOVSKY Ágnes: *A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója*. DLA disszertáció, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Doktori Iskola 2014.
- SZENDREI Janka — RICHARD RIBARIČ (kiad.): *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. MTA Zene tudományi Intézet, Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1)
- SZENDREI Janka (kiad.): *Breviarium Notatum Strigoniense sæculi XIII*. MTA Zene tudományi Intézet, Budapest 1998. (Musicalia Danubiana 17)
- SZENDREI Janka: *A „mos patriæ” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005.
- SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. MTA Zene tudományi Intézet, Budapest 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zene történetéhez 1)
- SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyírások Magyarországon. A magyar notáció története — Német neumaírások Magyarországon*. MTA Zene tudományi Intézet, Budapest 1983. (Műhelytanulmányok a magyar zene történetéhez 4)
- SENTIRMAI, Alexander: „Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn”, in *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* VII (1956) 231–244.
- SENTPÉTERY Imre: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianæ gestarum* I–II. Magyar Tudományos Akadémia — Magyar Történeti Társaság, Budapest 1938¹. Nap, Budapest 1999². (Függelék és utószó: SZOVÁK Kornél — VESZPRÉMY László: „Pótlás”. 683skk.)
- THOROCZKAY Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. L'Harmattan — ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest 2009. (TDI Könyvek 9)
- TIGHE, William J.: „Calculating Christmas”, *Touchstone* XVI/10 (2013 december) (<http://www.touchstonemag.com/archives/article.php?id=16-10-012-v>)

- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj — LASZOVSKI, Emilij: *Povjesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba prijestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske I–XI*. [Zágráb szabad királyi város és dalmát-horvát-szlavón királyi főváros történelmi emlékei]. K. Albrecht, Zágráb 1884–1905.
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj (kiad.): „Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka” [A zágrábi káptalan két leltára a XIV. és a XV. századból], in *Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti XIII*. Zágráb 1881.
- TÖRÖK József: „Az Esztergomi Benedictionale”, in BEKE Margit (kiad.): *Kezds és újrakezds*. Márton Áron Kiadó, Budapest 1993. (Prímási Levéltár Kiadványai. Strigonium Antiquum 2) 69–71.
- UNTERKIRCHER, FRANZ (kiad.): *Das Kollektar-Pontifikale des Bischofs Baturich von Regensburg (817–848). Mit einer liturgiegeschichtlichen Untersuchung von Klaus Gamber*. Fribourg 1962. (Spicilegium Friburgense 8)
- VESZPRÉMY László — WEHLI Tünde: „Das Verhältnis von Schrift und Bild in ungarischen Handschriften vor 1300”, in OTTO KRESTEN — FRANZ LACKNER (szerk.): *Régionalisme et internationalisme. Problèmes de paléographie et de codicologie du Moyen Âge. Actes du XVe colloque du CIPL, Vienne, 13–17 septembre 2005*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Bécs 2008. 95–112.
- VESZPRÉMY László: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása”, *Századok* CXXXII (1998) 222–230.
- VESZPRÉMY László: „Legkorábbi hazai sacramentariumaink”, in SZELESTEI N. László (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. Új Sorozat 3) 121–135.
- VOGEL, Cyrille — ELZE, Reinhard (kiad.): *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269)
- VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Pastoral Press, Portland—Oregon 1986.
- WENTZ, Gottfried — SCHWINEKÖPER, Berent: *Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg. Das Erzbistum Magdeburg. Erster band, erster Teil. Das Domstift St. Moritz in Magdeburg*. Walter de Gruyter, Berlin—New York 1972 (Germania Sacra. Historisch-Statistische Beschreibung der Kirche des alten Reiches)
- WIELAND, Franz: *Das Homiliarium Karls des Grossen auf seine ursprüngliche Gestalt hin untersucht*. Lipsce 1897¹. Aalen 1972².
- WILSON, Henry Austin (kiad.): *The Pontifical of the Magdalen College with an Appendix of Extracts from Other English Mss. of the Twelfth Century*. London 1910. (Henry Bradshaw Society 39)
- WINTER, Ursula: *Die Manuscripta Magdeburgica der Staatsbibliothek zu Berlin — Preußischer Kulturbesitz. Teil 1*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 2001.
- WOLTER, Heinz: *Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056*. Ferdinand Schöningh, Paderborn—München—Wien—Zürich 1988. (Konziliengeschichte. Reihe A. Darstellungen)
- ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege)* Szent István Társulat, Budapest 1904¹. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa 2002².

A kiadás munkapéldánya | http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/BENEDICTIONALE_STRIGONIENSE_2_Textus.pdf

A digitális forrásgyűjtemény | <http://vallastudomany.elte.hu/node/66>

A szerző korábbi írásai | <http://class-phil.elte.hu/latin/munkatarsak/foldvarymiklosistvan>

Nyomta és kötötte
a Robinco Kft. digitális nyomdája,
1088 Budapest, Múzeum utca 7.
Nyomdavezető: Gembela Zsolt
<http://srv.robinco.hu/oldalaink/nyomda.html>

